

2-6

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сталінщина й доля за-
хідноукраїнської інтелі-
генції (20-ті—40-ві роки
XX ст.)

ЧК—ДПУ

Вузівський курс полі-
тичної історії XX ст.:
предмет, метод, зав-
дання

Сторінки політичної біо-
графії М. В. Підгорного

До історії міжнаціональ-
них процесів на Україні

Як селяни писали листа
Сталіну

Демографічні втрати на-
селення України в
1930—1938 рр.

Конституційний проект
М. Грушевського з
1905 р.

Костомаров. Мазепинцы

1'91

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріалу у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,

канд. іст. наук В. М. Волковинський,

канд. іст. наук В. М.

Художній редактор В. П. Литвиненко

Технічні редактори А. Д. Голіна, Т. М. Шендерович

Коректор М. Карпенко

Здано до набору 13.11.90. Підп. до друку 09.01.91.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид.
арк. 15,60. Тираж 9560 пр. Зам. 5-153. Ціна 1 крб. 80 к.

Київська книжкова друкарня наукової книги 252004
Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (358),
январь, 1991. Академия наук Украинской ССР, Институт
истории Украины, Институт политических исследований.
Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно
(на украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль.
Киев, издательство «Наукова думка». Адрес
редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская
книжная типография научной книги, 252004 Киев 4,
ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (358)

СІЧЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) 3
- До 500-річчя виникнення українського козацтва*
- Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) 13

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Пиріг Р. Я. З історії Державного Політичного управління України 24
- Дукельський С. ЧК — ДПУ 25
- Зінченко А. Л. (Вінниця). З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст. 36
- Малиновська О. А. Трудова еміграція з Югославії (60—80-ті роки) 46

Трибуна молодого автора

- Безотосний М. Т. Легка промисловість України (1919—1925 рр.) 57
- Кулінська С. Ю. (Чернігів). Деякі питання вітчизняної урбаністики періоду капіталізму 60

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Варшавчик М. Я. Вузівський курс політичної історії ХХ ст.: предмет, метод, завдання 67

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Савельєв В. Л. Сторінки політичної біографії М. В. Підгорного 78

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Сас П. М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу 87

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії міжнаціональних процесів на Україні (Продовження) 99

СПОГАДИ

Хвиль М. М. (Полтава). Як селяни писали листа Сталіну 113

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Максудов С. (США). Демографічні втрати населення України в 1930—1938 рр. 121
Приймак Т. (Канада). Конституційний проект М. Грушевського з 1905 р. 127

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров Н. И. Мазепинцы (Продовження) 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Зайцев О. Ю. (Львів). Прикарпаття під прапором Рад 147
Станчев М. Г. (Харків), Епштейн А. І. (Харків). В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. Християн Раковський. Політичний портрет 149
Кравець М. М. (Вінниця). А. В. Санцевич. Методика исторического исследования 150
Березовчук М. Д., Андрусиншин Б. І. Г. А. Печенко, А. П. Реент. Бесстрашный бронепоезд 151
Ричка В. М. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали 153
Бондар М. М. Археология Украинской ССР. Библиографический указатель (1918—1980) 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Єкельчик С. О. Перші міжнародні Драгоманівські читання в Інституті філософії АН УРСР 156
Терентьева Н. О. XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури 157

Маркіна Валентина Олексіївна 159

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)

В публікації робиться спроба висвітлити «білі плями» в історії західноукраїнської інтелігенції 20-х — 40-х років ХХ ст. В центрі уваги — трагічна доля комуністичної та прорадянської інтелігенції Східної Галичини, чимало представників якої брали участь в індустріалізації УСРР та проведенні політики «українізації». Простежено історію формування західноукраїнської еміграції на Радянській Україні, показано згубний вплив на неї сталінщини, початок масових репресій проти цього загону національної інтелігенції.

Восени 1989 р. громадськість республіки відзначила 50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР. Та не лише через цей ювілей привертає й нині пильну увагу історія західноукраїнських земель. Переосмислюючи вже відомі й відшуковуючи все нові й нові факти, повертаючи з небуття тисячі імен жертв масових репресій або тих, чий імена просто замовчувалися, вчені прагнуть максимально об'єктивно висвітлити всі грані історичного процесу. Цього ж вимагає й етичний обов'язок дослідника. Як влучно висловився американський письменник Р.-П. Уоррен, «і всі ті, хто давно помер, і не жили, й не житимуть, аж поки не дамо їм життя, заговоривши про них, і очі їхні благально звернені до нас із мороку»¹.

За часів сталінщини репресій зазнала значна частина західноукраїнської інтелігенції. Справжньою трагедією стали вони для тих людей, які із симпатією ставилися до Радянської України і віддавали всі свої сили справі національного відродження українського народу. Йдеться насамперед про членів КПЗУ й ту частину інтелігенції на Західній Україні, яка в своєму прагненні до возз'єднання орієнтувалася на Схід.

Нині, як ніколи раніше, виникла пекуча потреба позбутися багатьох облудних штампів, що тривалий час (внаслідок ідеологічного тиску) побутували в українській радянській історіографії стосовно історії Західної України 20-х — 40-х років. Сьогодні треба відверто сказати, що всі злочини і збочення в національній політиці мають глибоке коріння. Вони були запрограмовані ще в середині 20-х років адміністративно-командною системою, що формувалася Сталіним та його оточенням. «Компетентність» Сталіна в українських справах засвідчив ще в 1918 р. В. П. Затонський, який, зокрема, заявив на I з'їзді КП(б)У: «...Тов. Сталін вважав, що є дві України — Західна та Східна, які різняться мовою настільки, що мешканці їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина)...»². Сказане стосувалося

¹ Уоррен Р.-П. Все королівське військо: Роман / Перекл. з англ.— К., 1986.— С. 274.

² Цит. за: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г.: Протоколы.— Киев, 1988.— С. 175.

людини, що саме тоді очолювала Наркомат у справах національностей РСФРР. Приблизно такий же рівень обізнаності з «українським питанням» зберіг «вождь народів» до останніх днів життя.

«У сонці Великої Жовтневої соціалістичної революції народилася Українська Радянська держава... Однак на заході від Збруча і Горині окупація тривала...»,— писав у 1948 р. в газеті «Радянська Україна» Я. Галан.— Проте самий факт існування Української Радянської держави за східними кордонами Польщі підбадьорював знесилених, а сильних перетворював на героїв... Борці за волю й щастя народу не блукали більше самотою у пільмі... Вони були відрізані від Києва кордоном, але кожен з них знав, що запалені Дніпрогесом вогні горять і для них, а гордість за трудовий подвиг Стаханова була також і їх гордістю. Так у недержавній Україні билося серце державної»³ (підкреслення наше.— Авт.).

Образне слово відомого публіциста відбиває певні реалії міжвоєнної історії регіону. Але це, так би мовити, лише «соняшний бік» української радянської історіографії, де рясніють звороти на кшталт «торжество історичної справедливості», «в авангарді боротьби за возз'єднання» тощо. Сьогодні, як ніколи раніше, зрозуміло, що всі ті трагічні обставини, що з «ласки» Сталіна з другої половини 20-х років викликали «сердечну аритмію» державного життя Радянської України, а згодом привели його до «клінічної смерті», відповідним чином (безпосередньо й опосередковано) впливали й на населення України «недержавної», зокрема, на революційно-визвольний рух її трудящих, керованих КПЗУ, на позицію західноукраїнської інтелігенції.

Висвітленню саме цих «білих плям» нашої історіографії й присвячено цю публікацію, що, зрозуміло, не претендує на повноту й вичерпність*.

Як відомо, у 1927—1928 рр. ЦК КПЗУ, що виступав за коректність і принциповість у застосуванні партійної критики стосовно тодішнього наркома освіти України О. Я. Шумського і рішуче висловився проти згортання «українізації» та підміни ленінських принципів союдної федерації сталінською моделлю «автономізації», зазнав хамської критики з боку Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича. В 1928 р. група членів Компартії Західної України у листі до редакції однієї з німецьких комуністичних газет зазначала, що сталінська група Кагановича в ЦК та ЦКК КП(б)У «своєю опортуністичною практикою відійшла від ленінської лінії в національній політиці і проводить таку національну політику, яка загрожує соціалістичному будівництву на Україні»⁴.

Л. М. Каганович, за спиною якого стояв Сталін, спровокував гостру кризу в керівництві Компартії Західної України. Тодішній Генсек ЦК КП(б)У, як і його московський «підтрон», не «обтяжував» себе поглибленим вивченням історії, культури та, навіть, і мови українського народу. У вересні 1925 р. в анкеті, яка розповсюджувалася серед членів Президії ВУЦВКу, на запитання про рідну мову він відповів «російська», про володіння іншими мовами записав «трохе (1)

³ Галан Я. Світло зі Сходу // Твори: У 4-х т.— К., 1978.— Т. 3.— С. 394—395.

* Вище ми навели слова Я. Галана у республіканському офіціозі у 1948 р. Проте для відомого діяча революційно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих аж ніяк не було властивою чорно-білою бачення міжвоєнної історії регіону. Ось як промовляв він 12 черв. 1947 р. на нараді львівської інтелігенції на захист підданої Сталінін анафемі КПЗУ: «Ми, коли треба сказати КПЗУ, мовчимо, і враження складається таке, що був революційний рух, але хто ж керував ним?». І далі (невже полемізуючи з постановою Виконкому Комінтерну 1938 р. про розпуск партії?): «... Були провокатори в КПЗУ, але були і люди, які загинули в тюрмах, які давали кращі зразки героїзму, а ми ніколи в історії нічого принципового в цій справі не можемо прочитати... Історія КПЗУ— надзвичайно цікава історія» (Див.: Галан Я. Твори.— Т. 4.— С. 632). Виступ цей було опубліковано лише у 1980 р.

⁴ Цит. за: Курносів Ю. А. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР // Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 81.

еврейською»⁵. Тому й не дивно, що на документах, надісланих на його ім'я по-українськи, збереглися промовисті резолюції його підлеглих: «Срочно перевести для т. Кагановича»⁶ (на російській мову.— Авт.).

Безпідставне звинувачення керівництва КПЗУ на чолі з П. Креликом (Васильківим) і Р. Кузьмою (Турянським) у націоналізмі зумовило різке зменшення складу партії, завдало відчутної шкоди революційному рухові на Західній Україні. Кризу було подолано лише на III з'їзді партії (червень — липень 1928 р.). КПЗУ відновила єдність своїх лав⁷.

Комуністи Західної України набували досвіду поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. Велика робота проводилася ними через такі масові організації, як «Союз пролетаріату міст і сіл», «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сель-Роб»), «Українське селянське об'єднання» та ін. Зростав вплив партії у профспілках і страхових товариствах, читальнях «Просвіти», гуртках «Рідної школи», економічних, спортивних та інших легальних організаціях. Так, у 1937 р. під впливом КПЗУ перебувало 18 культосвітніх, кооперативних й спортивних об'єднань трудящих у Волинському, 46 — Тернопільському, 62 — Львівському й 131 — у Станіславському воєводствах. У 1922, 1928 та 1930 рр. західноукраїнським трудящим вдалося провести своїх представників до польського сейму⁸.

Зростання впливу КПЗУ на маси засвідчували навіть її ідеологічні противники. «...Ми, націоналісти,— писав один з активістів ОУН про події початку 30-х років на Волині,— прийшовши на ті терени, zostали там зорганізовану і діючу нелегальну Комуністичну партію Західної України. Впливала на місцеве населення й близькість кордонів Української Радянської Соціалістичної Республіки, кордонів, які щоденно проривались численними українськими радіоавдіціями, не-

⁵ Див.: Яневський Д. Б. З приводу виступу Р. О. Медведєва // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 148.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 264 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України). Як зауважує Ю. І. Шаповал, на посаді Генсека ЦК КП(б)У Л. М. Каганович певною мірою сприяв проведенню українізаційного курсу (Див.: Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 66). Однак несамохіть виникає запитання, чому в ролі «українізатора № 1» опинилася в той час саме ця, безкінечно далека від української культури, традицій національного відродження, людина з «домашньою» освітою, про «дуже калічену українську мову» якої згадував В. Сосюра (Див.: Сосюра В. Третя Рота: Роман.— К., 1988.— С. 258). Відповідь зрозуміла — вона у хитросплетіннях сталінської національної і кадрової політики.

Втім, чи такі вже це «хитросплетіння»? Зацікавлене око стороннього спостерігача (в даному разі західноукраїнського) відзначало цілеспрямоване усунення з України тих осіб, що стояли біля витоків українізаційного курсу або твердо його обстоювали. Йдеться, зокрема, про колишніх наркомів освіти УСРР Г. Ф. Гринька й О. Я. Шумського, керівника Закордонного бюро допомоги КПЗУ, члена ЦК КПЗУ, кандидата у члени ЦК КП(б)У К. А. Саврича (Максимовича) (1892—1937), що на лютого-березневого (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У виступив проти ухваленого під тиском Кагановича рішення про фактичну висилку О. Я. Шумського... Замість них все більше «надсилалося» до республіки «трохе-українізаторів» на зразок Л. М. Кагановича.

Спостерігаючи ці процеси, фейлетоніст львівського «Діла» Галактіон Чіпка (псевдонім поета Романа Купчинського, 1894—1976) іронічно «пояснював»: «Гринько висланий до Москви, щоб там боронити інтересів України..., а Шумський, Максимович продовжують послідовно політику українських гетьманів... Ідуть у глибоку Росію, щоб все, що є по дорозі, теж *українізувати*. А на Соловецьких островах українська інтелігенція докінчує те, чого не встиг зробити кошовий Січового Війська Калнишевський. Це нічого іншого, тільки... український імперіалізм... От хитрі малороси! Тихо, без гвалту та крику проводять імперіалістичну політику... і так коліс стиснуть Москву, що вона зукраїнізується і буде примушена погодитися на... єдину, неділимую» (Див.: Галактіон Чіпка. Наський імперіалізм // Діло (Львів).— 1928.— 30 серп.).

⁷ Див.: Панчук М. І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 119.

⁸ Див.: Панчук М. І. Сторінки героїчного літопису // Комуніст України.— 1979.— № 9.— С. 7.

рідко концертами української народної музики і фольклору. Діяла шептана пропаганда з боку численних, добре вишколених агітаторів КПЗУ»⁹.

Посилювався вплив Компартії Західної України на інтелігенцію. Протягом міжвоєнного часу комуністами було організовано в регіоні близько 200 друкованих видань. Провідні позиції в них посідали революційні західноукраїнські літератори. Їхня творчість була тісно пов'язана з активною громадсько-політичною діяльністю. Так, Я. Галан редагував журнал «Освіта», О. Гаврилюк — «Знання», В. Бобинський та С. Тудор — «Вікна», І. Михайлюк — «Плуг» і «Зеркало», М. Козлянюк — газету «Сила», К. Пелехатий — «Сельроб». Яскравим свідченням зростання впливу КПЗУ та КП(б)У на прогресивну інтелігенцію була діяльність літературних об'єднань західноукраїнських революційних письменників по обидва боки кордону — «Горно» (Львів) * та «Західна Україна» (Київ — Харків) **. У травні 1936 р. у Львові відбувся Антифашистський конгрес діячів культури.

Проте 1933 р. було допущене ще одне кричуще беззаконня щодо КПЗУ. Органами НКВС були заарештовані керівники партії — М. Т. Заячківський (Косар) та Г. В. Іваненко (Бараба). Їх, а також багатьох інших відомих діячів й активістів КПЗУ було без жодних на те підстав звинувачено у зраді. На цій основі сфабрикували «справу» агентів так званої «Української Військової Організації» (УВО), що завдало величезної шкоди революційно-визвольному рухові трудящих мас Західної України.

1933—1934 рр. стали фатальними не лише для західноукраїнської комуністичної інтелігенції, і насамперед тієї частини, що перебувала в УСРР, а й для всієї галицької інтелігенції, творчої та технічної, яка емігрувала до Радянської України й брала участь в індустріалізації та проведенні політики «українізації».

Проблема повернення української інтелігенції, що залишила Батьківщину внаслідок подій громадянської війни, з-за кордону й залучення західноукраїнських культурних сил до національного відродження на Радянській Україні є складною й багатопланою. На наш погляд, її не варто зводити, як це робилося раніше, до ідеології так званого «зміновіхвіства», що виникла й набула поширення насамперед серед російської політичної еміграції у першій половині 20-х років. Як відомо, ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смена вех», що вийшла у Празі в червні 1921 р.¹⁰

Звичайно, частина українських емігрантських політиків, як і деякі лідери українських демократичних партій у Східній Галичині, виходила у своїх розмірковуваннях з тієї засади, що Радянська влада

⁹ Цит. за: Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 545.

* «Горно» (1929—1932) — літературне об'єднання революційних письменників Західної України. Працювало у Львові під впливом КПЗУ. Входило до Міжнародного об'єднання революційних письменників із центром у Москві. Засади об'єднання було проголошено у «Декларації» (12 травня 1929 р.), що її підписали 28 літераторів. Органом «Горна» був часопис «Вікна» (1927—1932); активними членами — В. Бобинський (1898—1938), С. Тудор (1892—1941), А. Волошак (1890—1973), Н. Матулівна (1902—1944), П. Козланюк (1904—1965), Я. Галан (1902—1949), О. Гаврилюк (1911—1941), М. Калинчук (1901—1935), М. Сопілка (1897—1942), Я. Кондра (1910—1944) та ін. Відіграло велику роль в згуртуванні прогресивних літературних сил краю, у боротьбі за воз'єднання з УРСР.

** «Західна Україна» (1925—1933) — літературна організація, що діяла у Києві та Харкові і об'єднувала близько 40 письменників й художників — вихідців із Західної України, що мешкали на території УСРР з часів першої світової війни, а також політемігрантів. Активними членами організації були В. Атаманюк (1897—1940), В. Гжицький (1895—1973), Д. Загул (1890—1938), М. Ірчан (1897—1937), М. Кичура (1881—1939), М. Козоріс (1882—1937), І. Крушельницький (1905—1934), І. Ткачук (1891—1948), А. Турчинська (1903—1972), М. Гаско (нар. 1907) та ін. Друкований орган — альманах, згодом журнал «Західна Україна» (1927—1933).

¹⁰ Див.: Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции: 2-е испр. и доп. изд. — М., 1986. — С. 74—92.

нібито не вкоренилася на Наддніпрянщині і під тиском реалій часу перероджуватиметься й дедалі більше еволюціонуватиме в бік «національної» України. Певний час ці погляди поділяв, зокрема, й В. К. Винниченко.

Щоправда, назагал в нашій історіографії ігнорується відмінність між «зміновіхівством» російської та української еміграції¹¹. Цікаві міркування з цього приводу висловив під час сумнозвісного процесу «Спілки визволення України» один з головних звинувачених А. В. Ніковський (1885—1941). Режисери цього сфабрикованого судилища, добившись визнання підсудними своєї вини, з решти питань дозволяли їм висловлюватися досить вільно. Отже, А. В. Ніковський твердив: «Коли зрівняти, між російським і українським зміновіхівством є різниця. Російські зміновіхівці виходять з тої позиції, що, коли більшовики зробили колосальну державу, то, значить, вони являються наслідниками політичного будівництва всього російського народу, чи тих народів, що склали Росію. Значить, Устрялов, що сидить в Харбіні, болів із-за захоплення Китайсько-Східної залізниці так само, як болів би, коли б це трапилось за царської влади. Він сказав: весь антураж держави єсть, гідність свою вона зберегла..., значить, що з того, що мені неприємні ці правителі, що є, але єдина... велика Росія існує, велика держава... Українець повинен простіше зробити. Українського зміновіхівства не може бути, він може зробити ще один крок і опинитися у радянському таборі»¹².

Сам А. В. Ніковський, колишній член Центральної Ради, міністр закордонних справ УНР (1920 р.), відповідаючи на запитання журналіста, яке значення для нього мало рішення Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання законності анексії Польщею Східної Галичини, сказав: «Усі (себто українські емігранти.— Авт.) зрозуміли, що Антанта не розв'яже долі Галичини ані в якій мірі... Для мене особисто це мало те значення, що я почав клопотатися про поворот додому*, вважаючи, що єдиний правний уряд України є уряд УСРР, і тільки на ґрунті Радянської України можна прагнути до визволення всіх українських земель та їхнього об'єднання»¹³.

Таким чином, згадане рішення Антанти вплинуло на позицію значної частини української інтелігенції, що опинилася за кордоном в роки громадянської війни, та її намір повертатися на Україну. Однак, мабуть, вирішальним чином на це прагнення вплинуло все-таки проголошення у тому ж таки 1923 р. Компартією України українізаційного курсу. Це заклало підвалини національного консенсусу, було вихідною точкою для повороту до громадянського миру після багатьох років розбрату, давало можливість об'єднати заради конструктивної мети — національного відродження України — зусилля усього українського громадянства, що в 1917—1920 рр. перебувало по різні боки барикад. Отже, повертаючись до питання про українське «зміновіхівство», зазначимо, що українські культурні діячі, які опинилися в еміграції, сприймали перехід Компартії України до розв'язання національного питання саме як «зміновіхівство» більшовиків, а не власну зміну ідеологічних орієнтирів.

¹¹ Див., напр.: Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— С. 18—19; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.— К., 1989.— С. 167; та ін.

¹² Спілка визволення України: Стеногр. звіт судового процесу.— Харків, 1931.— Т. 1.— С. 322.

* На прохання ВУАН 25 березня 1924 р. А. В. Ніковському було повернуто українське громадянство і за рішенням Малої Президії ВУЦВК видано охоронний лист, яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і посвідчувалося, що «з боку Радянської Влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» (Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади та органів держ. управління УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1617, арк. 42—43 (далі — ЦДАЖР УРСР)).

¹³ Пролет. правда (Київ).— 1928.— 17 берез.

Звернемо увагу на те, як ставилися до необхідності повернення українських культурних сил на Батьківщину такі відомі національні діячі, як академіки М. С. Грушевський та С. О. Єфремов,— люди, що мали діаметрально протилежні політичні погляди, наукові уподобання й темперамент. «...Горожанська війна і голод 1921 р. страшно розбили культурне жите,— писав 16 вересня 1924 р. М. С. Грушевський до одного із своїх американських знайомих.— Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу...». І далі, обгрутовуючи свою позицію про необхідність повороту з еміграції українських культурних діячів, він наголошував: «Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу закордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю...»¹⁴ (підкреслення наше.— Авт.).

Академік С. О. Єфремов займав аналогічну позицію. Так, у листі до Є. Х. Чикаленка від 4 жовтня 1925 р. він зазначав: «Я раз у раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном. Кому можна вертатися — треба вертатись. Робітників мало, а чесних та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи — непочате поле»¹⁵ (підкреслення наше.— Авт.).

Ці настрої набули поширення не тільки серед українських національних ідеологів, а й серед широкого загалу української закордонної інтелігенції. Додамо, що особливості політичного життя в Східній Галичині, загарбаній Польщею, підштовхували багатьох представників українського громадянства до еміграції на Радянську Україну. Молодь прагнула здобути вищу освіту, але такої можливості не мала на західноукраїнських землях. Львівський університет був фактично перетворений на польський. Так, Я. Галан, що скінчив гімназію 1922 р., згодом згадував: «Українці тоді бойкотували польський (Львівський.— Авт.) університет, хто міг — виїхав за кордон, хто не міг — залишився і учився в таємному нелегальному університеті...»¹⁶.

За цих обставин і постав у Львові такий своєрідний навчальний заклад, як Український таємний (підпільний) університет (1921—1925). Викладачів, та й студентів, переслідувала польська поліція. 26 лютого 1924 р. одноденна газета «Робітнича думка» (Львів) у передовій статті «Похід проти української культури і науки» зазначала: «...Більш чим три роки удержувався український університет, гонений поліцією з місця на місце. Виклади відбувались навіть по льохах та приватних домівках серед неописаних труднощів та невигод»*.

Викладачем цього університету був і відомий український історик, згодом академік АН УРСР І. П. Крип'якевич (1886—1967). Він, зокрема, читав курси методики історичних дослідів та історії Гетьманщини. «Виклади проф. І. Крип'якевича,— згадував один з тодішніх його слухачів,— відбувались в Народньому Домі... в обширних, кількакімнатних приміщеннях тодішньої «Академічної Громади». Щоб ввести в оману поліцію, яка слідкувала за «Академічною Громадою», ми не світили електричного світла, а робили записки... при світлі парафінових свічок і то відповідно прислонених. При вхідній брамі... дижурували студенти, що не мали в тих годинах викладів. Вони, при наближенні поліції, давали нам про це знати, й ми відповідно затирали

¹⁴ Листи М. Грушевського до Т. Починка // Укр. історик (Нью-Йорк—Мюнхен).— 1970.— № 1—3.— С. 181, 182.

¹⁵ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен).— 1975.— № 1—2.— С. 142.

¹⁶ Галан Я. Промова на нараді колишніх членів КПЗУ (серп. 1947 р.) // Твори.— Т. 4.— С. 641.

* Примірник цієї газети зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР.

за собою сліди, що ніби ми відбуваємо невинне засідання..., а професор зникав у котрійсь із гімназійних кляс на вищих поверхах»¹⁷.

Звичайно, галицька українська інтелігенція внаслідок дискримінаційних обмежень польської окупаційної влади не могла знати собі роботу за фахом на західноукраїнських землях. Тому масових розмірів набрав виїзд її представників на Радянську Україну. Так, у своїй заяві (1925 р.) з проханням дозволити в'їзд до УСРР один з абсолювентів (випускників) Таємного українського університету у Львові В. Михайлишин серед причин, що спонукали його до цього кроку, зазначив такі: «Вісті з України, що там проводиться українізація і що відчувається брак фахових сил, і неоднократні заклики в часописах, щоб ті, які сидять за кордоном або є зайві в краю, переїздили на Україну і брались до праці...»¹⁸.

Отже, з 1923 р. в'їзд закордонної української інтелігенції на територію УСРР набував досить значного поширення. Щоправда, попервах на заваді цьому став, як не дивно, відомий український літератор В. К. Винниченко, що «бавився» тоді у політику. У празькій «Новій Україні» він закликав українську закордонну громадськість повертатися на Україну для підривної роботи. З приводу цього М. С. Грушевський писав 26 березня 1923 р. з Бадена до одного із своїх американських кореспондентів: «...Винниченко в своїй статті в «Новій Україні»... про єдиний укр[аїнський] фронт своїм закликом — їхати на Україну і робити там підпольну роботу, загородив всяку дорогу (для приїзду чи повернення на Україну української інтелігенції.— Авт.); хто не знає безмежного нетакту тої людини, міг би думати, що вмисно хотів закрити поворот!...»¹⁹.

З приводу заяв В. К. Винниченка львівський щоденник «Діло» писав: «Ті українські інтелігенти, що вже до того часу вернулись з еміграції, як і ті, що там (на Україні.— Авт.) залишилися давніше для співпраці з радвладю, почувлися дуже враженими Винниченковим закликом та почувли себе дуже ніяково в обличчя тої влади. Вони ж йшли до праці широ, а по заяві Винниченка виходило, що для них неважна співпраця з владою, а важні якісь «задні» плани, що мають на меті повалення пануючого режиму і пануючої партії». В цій ситуації Радянська влада почала «ставитися дуже обережно до тих, що вертались з еміграції, а подекуди робила перешкоди для повороту»²⁰.

16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У було зачитано «Відозву до української радянської інтелігенції та радянського суспільства», яку підписали 66 представників української культурно-освітньої інтелігенції. «Контрреволюційна українська еміграція з Петлюрою, Винниченком і комп(анією) на чолі, — відзначалося, зокрема, в ній, — ... пробує... посягти недовір'я радвлади до тих емігрантів, що... широ переходять на бік радвлади. Провокацією й приписуванням їм таємної ворожості до радвлади пани Винниченки намагаються закрити таким емігрантам шлях на радянську Україну й таким чином задержати їх в ролі своїх «мас»...»²¹.

«Інцидент» був вичерпаний, й чисельність галицької еміграції на Радянській Україні почала швидко зростати. З огляду на стан джерел важко встановити точно загальну кількість вихідців із Західної України, що брали участь у відбудові народного господарства й відродженні національної культури в УСРР. Принаймні йдеться про тисячі й тисячі осіб. Так, 28 листопада 1925 р. М. С. Грушевський писав в од-

¹⁷ Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І. Крип'якевича // Укр. історик.— 1968.— № 1—4.— С. 88.

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 5, спр. 724, арк. 49.

¹⁹ Центр. держ. іст. арх. УСРР у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв. (далі — ЦДА УСРР у м. Києві).

²⁰ Див.: Інтелігенція і радвлада // Діло.— 1924.— 20 черв.

²¹ Бюллетень VIII-ї Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевик.) Украины: Стенограмма. 12—17 мая 1924 г.— Харьков, 1924.— С. 192.

ному із своїх листів: «З Галичини багато сюди переїздить; рахують, що єсть уже тут до 50 000. Декотрі з жінками і родинами, частіш самі молоді луде, мушци. Досить скоро знаходять їм занятте і живуть не зле. Правда, що звичайно наперед дають декларації про те, що вважають радянський устрій для Україн[ського] народу безпекою його політ[ичного] істновання...»²².

Звичайно, власті приділяли еміграції особливу увагу. Так, 1925 р. в Харкові було створено клуб політемігрантів Західної України (згодом — ім. Ів. Франка). Наприкінці того ж року в ньому налічувалося 278 членів²³.

У працевлаштуванні вихідців із Західної України діяльну участь брав М. О. Скрипник, який протягом 1927—1933 рр. очолював Наркомат освіти республіки. Під час свого перебування у Львові в 1929 р. він виступив перед інтелігенцією міста з промовою²⁴. «Радянська Україна,— зазначив, зокрема, Микола Олексійович,— потребує багато інтелігентних кваліфікованих робітників, потрібних для культурної і господарчої розбудови. Є чимало місця для всіх українських сил, що схотять чесно й добросовісно працювати над піднесенням України на вищий щабель розвитку. Є місце також на кваліфіковані сили із західного боку Збруча...»²⁵ (підкреслення наше.— Авт.).

Після публікації цієї відозви виїзд західноукраїнської інтелігенції до УСРР набув ще ширшого розмаху. Так, у грудні 1929 р. комуністична фракція літературної організації «Західна Україна» одним із своїх першорядних завдань проголошувала (зрозуміло, в дусі часу) «виховання західноукраїнської політеміграції, що безконечною хвилею пливе із з[ахідно]у[країнських] земель на Рад[янську] Україну»²⁶ (підкреслення наше.— Авт.). В наступні роки до УСРР виїхали відомі галицькі літератори В. Бобинський, Антін та Іван Крушельницькі (батько й син), М. Сопілка, М. Калинчук, актори М. Крушельницький й С. Федорцева, художники І. Севера, В. Касіян та багато інших діячів культури, а також інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників тощо.

Значну підтримку (матеріальну й моральну) подавав М. О. Скрипник, зокрема, літературній організації «Західна Україна». Він виступив на її першому з'їзді²⁷.

Зрозуміло, що, крім державних завдань (насамперед йдеться про потребу залучення українських культурних й науково-технічних сил з-за кордону), з Галичиною Миколу Олексійовича Скрипника зв'язували і якісь особисті, «ірраціональні» почуття. Про це, зокрема, свідчать такі рядки з його автобіографії 1921 р.: «Перші зв'язки та нелегальну літературу мав з Галичини від українських радикалів. Перехід до марксизму був дуже важкий. Довелось виробити світогляд, відмовитися від невизрадного революціонізму... Я все ж таки ще не став марксистом, аж поки до моїх рук не попав галицький переклад «Ерфуртської програми», що примусив мене порвати з минулими поглядами, узятися за Каутського, «Капітал» Маркса і визнати себе марксистом»²⁸ (підкреслення наше.— Авт.).

²² Листи М. Грушевського до Е. Фариняка // Укр. історик.— 1977.— № 3—4.— С. 110.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 214; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 166.

²⁴ Див.: Дем'яненко Л. П. М. О. Скрипник у Львові // Укр. іст. журн.— 1969.— № 5.— С. 79—81.

²⁵ Нові Шляхи (Львів).— 1929.— № 6.— С. 359.

²⁶ Центр. держ. архів-музей літератури та мистецтва УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 1, арк. 326 (далі — ЦДАМЛМ УРСР).

²⁷ Див.: Скрипник М. Новий етап і нові завдання: Промова на 1-ому з'їзді письменників «Західна Україна» 6.1.1930 // Західна Україна.— 1930.— № 1.— С. 25—30.

²⁸ Микола Олексійович Скрипник: Автобіографія / Публ. Р. Я. Пирога // Архіви України.— 1989.— № 6.— С. 37.

Голод 1931—1933 рр. забрав мільйони життів на Україні. Справжнім його організатором був Сталін. Проте всю провину було перекладено на республіканське партійне керівництво. В постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. наголошувалося, що «парторганізації України не впоралися з... партійним завданням щодо організації хлібозаготівель», внаслідок чого «зміцнювалися» Одеська, Дніпропетровська й Харківська обласні парторганізації. З надзвичайними повноваженнями на Україну було відряджено П. П. Постишева в якості другого секретаря ЦК КП(б)У²⁹. Останній фактично мав диктаторські повноваження. Так, 22 червня 1933 р. Генеральний консул Італії у Харкові доповідав своєму урядові, що «Українська Республіка, здається, перетворюється на вотчину Постишева, який віднині видає накази, не питаючи нічної думки»³⁰.

Вкрай потрібно було відшукати «винуватих» у голоді, в численних господарських прорахунках. Найбільш «підходящою» кандидатурою з цього погляду був М. О. Скрипник — найавторитетніший партійно-державний діяч України, погляди якого на державне будівництво, принципи радянської федерації суперечили поглядам Сталіна. За висловом відомого українського літератора й громадського діяча І. Дзюби, Скрипник був «фактичним гарантом ленінської національної політики на Україні»³¹ і тривалий час стримував великодержавницькі спроби сталіністів.

У зв'язку з цим одним з головних закидів, що їх робили сталіністи на адресу М. О. Скрипника, було звинувачення в підтримці КПЗУ («агенти контрреволюції — косарі, бараби, букшовані знаходили підтримку у Скрипника») та залученні вихідців із західноукраїнських земель на різні посади (в тому числі освітянські). На об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. П. П. Постишев заявляв: «М. Скрипник висував на відповідальну роботу баданів, яворських та іншу контрреволюційну наволоч; тягнув у партію Лозинського — члена УВО, вимагав прийняти в партію Курбаса, вимагав завозу на Україну 1500 учителів із Західної України, яких готував надіслати до нас міжнародний імперіалізм»³².

Отже, удар, скерований проти М. О. Скрипника, не обминув і західноукраїнських емігрантів, що являли собою напрочуд «зручний матеріал» для всіляких інсинуацій про «шпигунів», «зрадників», «терористів», «провокаторів», які нібито підривали економіку й суспільно-політичне життя країни, організовували голод, виступали провідниками націоналістичних поглядів тощо.

Найбільш далекоглядні представники української інтелігенції одразу розгадали цей «хід» сталіністів. Про це, зокрема, свідчить виступ П. П. Постишева 14 червня 1933 р. на об'єднаному пленумі Харківського обкому партії та облвиконкому. Наведемо лише два факти, що їх, відповідно препаруючи, подав у своєму виступі цей сталінський «намісник» на Україні: «Ось цими днями у промакадемії виступав якийсь Полонський, безпартійний викладач української мови... Він виступав з приводу статті, вміщеної в газеті «Комуніст», про стан на мовознавчому фронті (характерна риса тогочасної суспільно-політичної лексики: скрізь «фронти», «прориви», «шкідники». — Авт.). Так ось цей ворожий агент так знахабнів, що з радянської трибуни він виступив з такою заявою: «Після Скрипника (йдеться про усунення останнього з посади наркома освіти. — Авт.) почався розрив з галиційською культу-

²⁹ Див.: Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 3.

³⁰ Цит за: «Lettres de Kharkov»: Documents // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— Vol. XXX (1—2).— Janvier — Juin 1989.— P. 69.

³¹ Дзюба І. Пятьдесят лет спустя: Украинская литература 30-х годов — глазами 80-х // Дружба народов.— 1989.— № 4.— С. 214.

³² Цит. за: Сливка Ю. Трагічна повість про КПЗУ // Жовтень.— 1989.— № 3.— С. 70.

рою...». Отже, це виступ безпартійного інтелігента. А нижче Постишев наводив «дуже характеристичний для настроїв окремих, навіть дуже відповідальних товаришів» лист до ЦК КП(б)У колишнього секретаря обкому АМСРР * І. Сірка. «Як же він змальовує в цьому своєму листі заходи партії до розгрому буржуазно-націоналістичних і шпигунських елементів? — запитував Постишев. — У нього виходить, нібито це похід на галичан — валять, мовляв, усіх в одну купу» (підкреслення наше. — Авт.).

Навівши ці, цілком слухні, висловлювання, П. П. Постишев демагогічно проголошував: «Антипартійна це болтовня, підказана класовим ворогом! При чому тут галичани! КП(б)У завжди підтримувала й висувала на керівну роботу кращі партійні кадри, що вийшли з Галичини... Але партія... найнещадніше била й битиме ворожі елементи, які намагаються приховати свою ворожу роботу різними національними мотивами»³³. Попри заяви другого секретаря ЦК Компартії України хвиля репресій була спрямована насамперед проти західноукраїнської еміграції, творчої інтелігенції.

Значно відвертіше висловлювався з цього приводу інший секретар ЦК КП(б)У — М. М. Попов (1891—1938) — член постишевської «команди», відряджений на Україну в лютому 1933 р. для «зміцнення» республіканського парткерівництва. За тих умов, коли від голоду загинуло декілька мільйонів осіб, у своєму виступі 9 липня 1933 р., на другий день після похорону М. О. Скрипника, він наголошував на тому, що «особливо великого значення в боротьбі з буржуазним націоналізмом і українським націоналістичним ухилом набирає питання про мову й правопис. Цій справі ЦК КП(б)У надає виключного значення». А далі він сказав таке: «Буржуазні націоналісти, переважно з числа західноукраїнських емігрантів, особливо широку роботу розгорнули над засміченням української мови й термінології, щоб максимально відірвати українську культуру від російської, і в цьому найважливішому питанні (отже, голодна смерть мільйонів людей — це «другорядне» питання! — Авт.)... т. Скрипник пішов на поведи у цих елементів»³⁴ (підкреслення наше. — Авт.).

(Далі буде)

Одержано 10.10.90.

В публикации делается попытка осветить «белые пятна» в истории западноукраинской интеллигенции 20-х—40-х годов XX в. В центре внимания — трагическая судьба коммунистической и просоветской интеллигенции Восточной Галиции, немало представителей которой участвовало в индустриализации УССР и проведении политики «украинизации». Прослежена история формирования западноукраинской эмиграции на Советской Украине, показано губительное влияние на нее сталинщины, начало массовых репрессий против этого отряда национальной интеллигенции.

* АМСРР — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка.

³³ Комуніст (Харків). — 1933. — 3 лип.

³⁴ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними: Доповідь секретаря ЦК КП(б)У т. М. М. Попова на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р. // Комуніст. — 1933. — 12 лип.

До 500-річчя виникнення українського козацтва

В. А. Смолій (Київ)

Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)

У статті висвітлене широке коло питань, пов'язаних з впливом традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на розвиток антифеодальних рухів на Україні. Простежується зміна суспільних стереотипів селян і козаків на проблеми «землі і волі», показано, як ця найголовніша проблема феодальної доби переломлювалася крізь призму соціальних та визвольних завдань у боротьбі селянсько-козацьких мас українських земель в другій половині XVII—XVIII ст.

Традиція становить один з важливих елементів суспільно-психологічних явищ і є спадщиною, яка передається «від покоління до покоління й зберігається в певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу. Традиція охоплює об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й духовні цінності); процес соціального наслідування, його засоби»¹.

Традиції діють в усіх соціально-економічних формаціях і поширюються на всі сфери суспільно-політичного життя. Суперечливість і двоїстість традицій полягає у тому, що вони поділяються на негативні (часто їх називають пережитками), позитивні та нейтральні². Особливо велика роль у суспільному розвитку належить прогресивним традиціям, які не лише акумулюють соціальний досвід минулого і того часу, протягом якого вони поширюються, а й становлять перехідну ланку до майбутнього³.

В історичному процесі українського народу великою школою боротьби, в горнилі якої кристалізувався соціальний досвід повсталих, стали події визвольної війни 1648—1654 рр. (у працях окремих дослідників вони справедливо кваліфікуються як селянська війна⁴). Протягом шести років пригноблені класи-стани (селянство, рядові козаки, трудове населення міст) не лише виступали проти польсько-шляхетського панування, а й прагнули розв'язати ряд соціальних проблем. Результативність подій 1648—1654 рр. на Україні в соціальній сфері була досить ваговою: знищене велике землеволодіння польських магнатів і шляхти, істотно ослаблена феодальна залежність безпосередніх виробників від своїх власників, відбулися помітні зміни в класово-становій структурі тогочасного суспільства і т. п. Безпосереднім наслідком подій визвольної війни став масовий перехід селян в козацький стан і юридичне закріплення за ним ряду економічних та правових прерогатив. Відбулися помітні зміни в структурі земельної власності — велика частина угідь перейшла в руки безпосередніх виробників⁵. Ці реалії економічного розвитку українських земель післявоєн-

¹ Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 692.

² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 131.

³ Уледов А. К. Актуальные проблемы социальной психологии.— М., 1981.— С. 84.

⁴ Див.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 235.

⁵ Див.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 67—84; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 83—97.

ного часу мали стійкий і довгостроковий характер. Вони діяли протягом багатьох століть і стали об'єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення й світосприймання широких селянсько-козацьких мас України.

В період, коли панівний клас розгорнув широкомасштабний наступ на соціальні здобутки трудящих, велику роль в їх боротьбі проти феодального гніту відігравала сила народної пам'яті (у спеціальній літературі відзначається, що пам'ять є одним з важливих компонентів історичних традицій)⁶. В роки великих збройних повстань чи в період відносного затишшя селяни і рядові козаки своїми думками поверталися до часів визвольної війни, коли їх соціальні ідеали матеріалізувалися в практичних діях повсталих. У свідомості широких народних мас України події 1648—1654 рр. стали важливим рубежем у зміні їх соціально-економічного становища. Посли Війська Запорозького під час переговорів у Москві (листопад 1657 р.) свідчили: «...как де они учинились под государевою высокою рукою с гетманом с. Богданом Хмельнитцким, и им де гетман Хмельнитцкой никаких налог не чинил, и волностей их не отнимал. В ныне, де как обрали на гетманство Ивана Выговского, друзья его и советники... а не всем войскам Запорожским... волности их учали у них отнимать и в речках рыбы ловить, и вина на продажу держать не велели, а отдают то все на ранды. А что де каких поборов в Войске Запорожском собираетца, то все собирает себе гетман же...»⁷. Характерно, що нові тенденції в соціальній політиці панівного класу (насамперед процес феодалізації козацької старшини) екстраполювалися не лише на одного І. Виговського. В очах рядового козацтва ці нові тенденції уособлювали також «и полковник и сотники и всякие начальные люди»⁸, тобто всі представники панівної верхівки суспільства. Критично осмислюючи політику гетьмансько-старшинської адміністрації в соціальній сфері, представники народу прагнули висловити свій погляд і на справедливе вирішення земельного питання. «Толко и волности было, кто и где займет пооружнее место земли и лугу и лесу, да огородит или окапает, да поселитца своей семьей, да тем и владеет в городбе своей; а крестьян де на тех землях... кто собой занял, никому не волно держать...»⁹ Це не єдина згадка в документах, де соціальна політика гетьманської адміністрації оцінена представниками народу. Ще воевода А. В. Бутурлін у відписці царю від 2 квітня 1657 р. (тобто за кілька місяців до смерті Б. Хмельницького) писав про те, що серед селянсько-козацьких мас України циркулюють чутки, що «де он гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд, и с сел из деревень емлют себе поборы большие и тем самым они богатеют, а им казакам ничего не дают»¹⁰.

Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. (особливо в їх соціальному аспекті) мали загальний характер і поширювалися практично в усіх українських землях. Разом з тим, не слід недооцінювати регіональних особливостей, а також хронологічних факторів проявів цього явища. На Лівобережній Україні роль і значення традицій особливо зросли в перші десятиріччя XVIII ст., тобто в період, який характеризувався різким посиленням кріпосницьких тенденцій у суспільному житті, неухильним зростанням феодального землеволодіння, обмеженням прав козацького стану і т. п. В цих умовах рядове козацтво і феодально залежне селянство дедалі частіше згадували короткочасну «вольницю», часи без феодала і ненависної панщини, які у них, безпе-

⁶ Бромлей Ю. В. Указ. соч.— С. 132.

⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 187.

⁸ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 389, арк. 906.

⁹ Акты ЮЗР.— Т. 7.— С. 349.

¹⁰ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 386, арк. 906.

речно, асоціювалися насамперед з визвольною війною 1648—1654 рр. Про це недвозначно свідчать документи.

Важливо відзначити, що народна пам'ять зберігала свою силу не лише в роки відкритої збройної боротьби, а й в так звані мирні періоди історичного процесу, коли соціальні суперечності проявлялися в менш гострих формах. У величезному корпусі документів «Генеральні слідства про маєтності» (1729—1730 рр.), який досить повно відбиває соціальні настрої трудящих Лівобережжя, цей аспект питання знайшов відображення у численних свідченнях старожилів. Вони, як правило, розпочинаються такими словами: «По изгнанию ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой Россіи стало быть то будыще войсковое свободное» (с. Лакома Буда Стародубського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было не в чієм подданстве и послушании» (с. Білокопити Ніжинського полку); «за гетмана Богдана Хмельницкого, волное войсковое было и ни в чієм подданстве не было» (с. Бачевськ Ніжинського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого, осталося свободное войсковое и не в чієм подданстве и владении не было» (с. Уланів Ніжинського полку)¹¹.

Ці висловлювання представників сільських громад цікаві насамперед тим, що відбивають традиційні погляди селян і рядових козаків на соціальні результати визвольної війни (зокрема, виникнення так званих вільних військових сіл). Однак слід, очевидно, враховувати і той факт, що ці погляди проявлялися вже не в «чистому вигляді», а були, як правило, пропущені крізь призму соціально-історичних умов 20—30-х років XVIII ст. Ось чому у свідченнях старожилів на перший план висувалося одне з основних питань феодальної епохи — питання про землю. Оперуючи відомими їм фактами (що, як правило, зберігалися лише в їхній пам'яті), селяни прагнули переконати чиновників полкових канцелярій у приналежності тих чи інших населених пунктів до категорії «вільних військових сіл», які мали особливий економічний і правовий статус¹².

Селяни і рядові козаки намагалися дати свою оцінку політиці гетьманів і старшини в земельному питанні. У травні 1729 р. «козаки и тяглые люди» восьми «владельческих» сіл (Армин, Чешуйки, Висока, Костяничі, Лопазни, Семки, Ляличі, Саники) Мглинської сотні Стародубського полку заявили в полковій канцелярії: «...Когда гетман Богдан Хмельницкий з войском козацким выбил всех ляхов с Украины, стали бит во владении гетманском и войсковом и, як уже он гетман Богдан Хмельницкий поддался под высокодержавнейшую руку монархи всероссийскаго, тогда начал раздавать некоторіе заслужаним и знатным людем малороссійским в подданство за верніе их услуги войсковіе вместо лядских панов, заохочуци малороссян до больших услуг войскових же, что и протчие гетманы такоже чинили по Хмельницком...»¹³

Представники селян і рядових козаків прямо і недвозначно висловили своє ставлення до проблеми формування феодального землеволодіння на Україні. По-перше, в цих свідченнях міститься заперечення особливих прав старшини на землю. На їх думку, земельні пожалування Б. Хмельницького і наступних гетьманів — це лише матеріальне заохочення старшинської верхівки «за верніе их услуги войсковіе». По-друге, селяни і козаки розуміли соціальний характер політики гетьманської адміністрації, яка дарувала земельні угіддя виключно «заслуженим и знатным людем малороссійским». Характерним

¹¹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 491.

¹² Там же.— С. 451, 452; Лазаревский А. М. Села Конотопского уезда // Зап. Черниг. губери. статист. комиссии.— 1862.— Кн. 2.— Вып. 3—4.— С. 189.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 463.

був і підхід представників селянсько-козацьких мас до визначення етапів формування на Україні великих земельних латифундій козацької старшини. Перший з них вони відносили до періоду визвольної війни, коли панівний клас змушений був зважати насамперед на антифеодальні настрої трудящих; другий розпочався у післявоєнні роки і відзначався масштабними роздачами землі фонду «вільних військових сіл».

Кому ж належала земля? Які правові норми мали регулювати систему поземельних відносин? Селянство України не припускало будь-яких альтернатив розв'язання цих питань. На їх думку, всі земельні угіддя належали їм на цілком законних підставах, і традиційно це фіксувалося у неписаних нормах звичаєвого права. В цих умовах ідея про займанщину, тобто земельну власність, здобуту правом першої займки вільних площ землі, їх самостійного обробітку у свідомості селян виступала як найбільш справедливе вирішення земельного питання. Цей факт дослідники відзначають на матеріалах другої половини XVII ст.¹⁴ і першої половини XVIII ст.¹⁵ Збереглася ця ідея, як свідчать Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. та інші документи¹⁶, у свідомості селян і козаків також у другій половині XVIII ст.

Разом з тим, перерозподіл земельних угідь на основі займанщини в уявленнях народу (в основному з часів визвольної війни) тісно пов'язувався з вирішенням не менш важливої проблеми того часу — проблемою звільнення від різних форм феодальної залежності¹⁷. Слід підкреслити, що соціально-психологічним фактором, який впливав на формування світогляду безпосередніх виробників, було існування козацтва. З жорстоко переслідуваного і гнаного у XVI — першій половині XVII ст. воно перетворилося у привілейоване, визнане царськими законодавчими нормами (так звані «Березневі статті» 1654 р.)¹⁸. Ці реалії тогочасної дійсності і були основою масового покозачення населення України. Незважаючи на об'єктивно зумовлений процес деформації особливого суспільного статусу козацтва, зокрема втрату ним протягом XVIII ст. багатьох привілеїв, обезземелення і помітну соціальну диференціацію, становище козацького стану у свідомості селян було альтернативою їх власного підневільного існування.

В історичній науці вже відзначалося, що «шукання козацтва» стало в XVIII ст. однією з найбільш поширених форм антифеодальної боротьби¹⁹. Разом з тим варто підкреслити, що це був лише перший крок на шляху багаторічних судових тяжб, які нерідко переростали у відкриті збройні конфлікти з феодалом. Так, саме з цієї форми розпочалася боротьба селян і козаків сіл Кулаги і Суботовичі (Новомиська сотня, Стародубський полк). Вже перша чолобитна від 12 липня 1748 р. у Генеральний військовий суд свідчить, що кулаги підтвердження своїх прав на землю і належності до козацького стану шукали ще за часів визвольної війни і в перші післявоєнні десятиріччя. «...Інних отци, деди, а инних деды и предки в полку Стародубском,— писали вони,— з власних своих козачих грунтов и поселений, кои еще за полского владения ими, предками нашими, от многих давних лет з сирого кореня распахани, в званні козачом служили і вся-

¹⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— С. 85—96.

¹⁵ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986.— С. 39—41.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 31, 37, 135; оп. 2, спр. 532, арк. 19.

¹⁷ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Ист.-юр. очерк по арх. источникам.— Киев, 1908.— С. 18—19.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 3.— С. 560—570.

¹⁹ Путро О. І. «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби // Укр. іст. журн.— 1969.— № 11.— С. 96—102.

кие войсковые походы отбывали...»²⁰. Теза про козацьку генеалогію кулагців зустрічається також в інших документах, які надсилалися до відповідних державних органів влади²¹.

Питання про козацтво неодноразово порушувалося жителями с. Фоевичі (Топальська сотня, Стародубський полк). У скарзі до Сенату (вересень 1748 р.) вони писали: «Мы, нижайшые, не хотим Чарнолузскому (власнику села.— В. С.) быть подданными по природе нашей казачей, но желаем в.и.в., наследуя своих предков, служить и добр своих попустить, на которых они осадили четыре слободы и четыре плотины встроили...»²². Характерно, що в обох випадках автори документів вважали за потрібне підкреслити, що «мужичих ґрунтов ізстари... не бывало» (с. Кулаги); «в селе нашем... одни казаки живали, а мужика и владельцы не единого не бывало» (с. Фоевичі)²³. Словосполучення «мужичье ґрунта», «мужик и владелец» у цих документах, гадаємо, не випадкові. Далекі від розуміння внутрішніх законів розвитку феодального суспільства, безпосередні виробники однак добре бачили взаємозв'язок між селянським землеволодінням і організацією маєтку у селі, між залежним селянином та його антиподом — феодалом-власником. Майже в аналогічних термінологічних висловах право на свою козацьку приналежність відстоювали жителі Турбаїв, Кліщинців і багатьох інших сіл Лівобережжя та Слобожанщини²⁴.

В другій половині XVIII ст. постало питання про права і привілеї власне і для представників козацького стану (насамперед це було пов'язане з поступовим обмеженням і ліквідацією царським урядом специфічних рис та особливостей політико-адміністративного устрою на українських землях). Не випадково, вважаємо, майже кожний козацький наказ в Комісію по підготовці нового Уложення (1767 р.) містив окремий пункт про так звані вольності і свободи. Як і в попередній час, укладачі наказів джерела законності своїх природних прав «шукали» у період визвольної війни. Симптоматично, наприклад, що у наказі Прилуцького полку козаки «просят подтвердить прежние малороссийские права, вольности и обыкновения с которыми гетман с Войском Запорожским и народом малороссийским пришли под Всероссийскую державу»²⁵. Традиційно термін «вольности и обыкновения» мав досить велике смислове навантаження, що давало різним категоріям козацтва можливість для широкого його тлумачення. Якщо старшина інтерпретувала його лише з позицій своїх вузькостанових інтересів, то для основної маси козацтва перспектива повернення до своїх давніх звичаїв асоціювалася, безперечно, з поняттями «земля», «воля», і означала відносно невеликі феодальні повинності, вільне, нерегламентоване господарювання. Характерно, що навіть у наказах козаків від Новоросійської губернії (тобто району порівняно пізньої колонізації) також фігурує окремий пункт про збереження «навекі подлуг прежних наших стародавних обычаев», які, на їх думку, фокусувалися на «неспомещательном и свободном во всех наших добрах... владении»²⁶.

Вплив традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на соціальні уявлення селянсько-козацьких мас України і посилення їх антифеодальної боротьби був значно масштабнішим. Він з часом ставав основою поступового прилучення їх до політичного життя. Так, у наказах ко-

²⁰ Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— С. 31.

²¹ Там же.— С. 32.

²² Там же.— С. 37.

²³ Там же.— С. 31, 35.

²⁴ Див.: Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: Друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.— С. 110.

²⁵ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— Киев, 1889.— С. 160.

²⁶ ЦДАДА СРСР.— ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 12, арк. 75.

заків в Комісію по підготовці нового Уложення спеціально порушувалося питання про реформи адміністративних і військових установ Лівобережної України. Вихідним пунктом міркувань козаків виступала теза про те, що «как прежде великий государь... Алексей Михайлович... при соединении гетмана Богдана Хмельницкого под Российскую державу, 1654 года февраля 17 дня, пожаловал заслуженных козаків честію дворянскою і всеми свободами и преимуществами...»²⁷. Який зміст вкладали козаки в цю тезу? Вони вимагали, по-перше, повернення до традиційних умов виборів на загальних військових радах гетьмана і старшини (генеральної, полкової і сотенної) і, по-друге, проведення реформи у сфері судочинства й впорядкування діючих правових норм (в їх основу передбачалося покласти «статьи гетмана Богдана Хмельницкого»²⁸. Майже аналогічне прохання висловили козаки Слобідської України («служить полковую службу по-прежнему, а введенные князем Шаховским новости оставить»)»²⁹.

В дещо іншій політичній ситуації розгорталася соціальна боротьба в правобережному регіоні українських земель. Повторна анексія Правобережжя Річчю Посполитою (1660 р.) істотно впливала на характер, форми і вияви соціального протесту народних мас. Класова боротьба стала могутнім фактором у визвольному русі, в ході якого вирішувалася важлива етнополітична проблема — возз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями.

В боротьбі народних мас Правобережжя проти польсько-шляхетського панування у другій половині XVII—XVIII ст. досить помітна роль належала традиціям визвольної війни. Власне, сам факт організаційного оформлення цієї боротьби у вигляді дій козацьких полків (80-і роки XVII ст.) свідчив про новий стереотип, що склався у свідомості народу, для якого козацький устрій уявлявся найбільш оптимальною формою суспільної організації. Територію, де виникли полки (з центрами у Брацлаві, Корсуні, Фастові, Богуславі), Семен Палій, Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин вважали цілком автономною і не підпорядкованою юрисдикції королівської адміністрації. Тут існували порядки, започатковані ще в часи визвольної війни, діяли норми звичаєвого права і судочинства. На своєрідний політико-правовий статус козацької території звернув увагу літописець. «Утишивши же Заднепріа и поосажовши многие гради,—писав Григорій Грабянка,—людьми осел бы (Палій.— В. С.), яко удельный пан, войска свои охотніе по Полесю, даже до литовской границе розстановляючи...»³⁰. Очевидець цих подій польський регіментар С. Дружкевич доповідав королю, що «Палей организует около Фастова удельную область (підкреслено нами.— В. С.)»³¹. Для пригноблених верств народу події 1648—1654 рр. сприяли підвищенню значущості ряду актуальних суспільних питань, у вирішенні яких селяни, рядові козаки, трудове населення міст поклалися виключно на силу зброї. Документальні джерела прямо і недвозначно вказують на це. Так, овруцький бурмистр К. Москаленко говорив міщанам (1684 р.): «Я тут король, воевода і староста овруцький, не новина мені і моїм помічникам бити і топити ляхів...»³². Традиції попередніх народних виступів, насамперед визвольної війни, закарбувалися у свідомості якнайширших соціальних категорій українського народу. Селяни с. Борове Овруцького повіту заявили королівським чиновникам: «Якщо можна з тих країв всіх

²⁷ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— С. 142.

²⁸ Там же.— С. 152, 157, 153, 164.

²⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв. 206.

³⁰ Летопись Григория Грабянки.— Киев, 1854.— С. 239.

³¹ Цит. за: Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра.— Киев, 1868.— С. 86.

³² ЦДІА УРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 3, арк. 44; Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 45.

панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія київського, то знову було б все добре»³³.

Характерно, що в окремих випадках вже зазнавали помітних змін усталені світоглядні установки селян Правобережжя. Надзвичайно симптоматичною у цьому відношенні була скарга шляхтича К. Стецького в Овруцький гродський суд від 25 лютого 1684 р., де він писав, що селяни с. Мартиновичі заявили: «За Віслу ляхів слід прогнати, щоб їх тут і ноги не було»³⁴. Отже, йшлося про визволення з-під гніту польської шляхти та відновлення козацького устрою не лише на території того чи іншого села або навіть навколишньої місцевості, а всього Правобережжя.

Посилення соціальної активності селянсько-козацьких мас краю не пройшло непоміченим для найбільш далекоглядних представників панівних станів Речі Посполитої. Вони цілком правомірно проводили паралелі між повстаннями кінця XVII — початку XVIII ст. і визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. Красномовно свідчить про це універсал польного гетьмана Ф. Потоцького шляхетським сеймикам (квітень 1701 р.): «Козацький полковник Палій прагне йти по слідах Хмельницького, який запалив факел селянської війни»³⁵. Проте, гадаємо, визнання гетьмана базувалося не лише на цих фактах. Не менш важливо було й те, що в 1688 і 1689 рр., а також у наступні часи керівник повсталого народу звертався до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя під протекторат Російської держави³⁶. Під час повстання 1702—1704 рр. про свою прихильність справі єдності всіх українських земель заявляли козацькі полковники.

Концепція розвитку визвольного руху на Правобережній Україні у другій половині XVII—XVIII ст. була б однобічною без урахування його соціальних аспектів. Об'єктивною основою розвитку цього явища в правобережному регіоні, як і на Лівобережжі, були соціальні результати визвольної війни 1648—1654 рр. Відомо, наприклад, що внаслідок подій цих років на правому березі Дніпра було визволено 134 міста, 42 тис. сіл, слобід і хуторів^{37–38}. Рішучого удару було завдано по великому феодальному землеволодінню. Так, протягом 1648—1654 рр. в Клеванському маєтку (Волинь) магната Чарторийського кількість дворів зменшилася з 780 до 386³⁹. Показовою в цьому плані є також динаміка зменшення феодальних власників у межах Київського воеводства (з 386 в 1640 р. до 280 в 1683 р.)⁴⁰. Натомість, за спостереженнями В. О. Маркіної, в районі правобережного Подніпров'я помітно зросла селянська земельна власність, формування якої об'єктивно впливало на інтенсивність і форми соціальної боротьби народних мас. «Саме в районах,— пише дослідниця,— де селяни виступали як фактичні, хоч і короточасні, власники землі, вони самі розпоряджались результатами своєї праці на таких землях і не виконували ніяких феодальних повинностей, класова боротьба... мала найбільш гострий характер і надовго затримала відновлення феодальної власності на землю, а введення панщини було відсунуто на 70—90-і роки XVIII ст.»⁴¹

³³ Там же, арк. 510.

³⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 284.

³⁵ Załuski A. S. Epistolarum historiko-familiarum.— Т. 3.— С. 126.

³⁶ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— С. 68; Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1879.— Т. 1.— С. 193, 194.

^{37–38} Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки.— СПб, 1905.— Т. 1.— С. 69.

³⁹ Архив ЮЗР.— Киев, 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 430—451; 1905.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 187.

⁴⁰ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 13; Архив ЮЗР.— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 486—505.

⁴¹ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— Киев, 1971.— С. 24.

Соціальні мотиви були характерні, як правило, всім проявам народного руху на Правобережжі. Вже в інструкції П. Тетері чигиринському сотнику П. Березецькому (1664 р.), який направлявся послом до польського короля, відзначалося, що «чернь» бажає підданства Москви «для того лише, щоб не мати панів: вона не хоче, щоб вони тримали її під владою своєю і користувалися її працею»⁴². Це — не єдина згадка в документах. Під гаслом «бити ляхів і старост» проходило повстання під керівництвом Сулимки і Варениці⁴³, виступ І. Поповича у Паволоцькому полку і т. п.⁴⁴

Характерно, що представники панівного класу також змушені були зважати на соціальні настрої народу. В червні 1664 р. гетьман П. Тетеря підготував «Настанову» для послів, які направлялися на переговори з польським королем. Документ цікавий тим, що його зміст певною мірою відбив погляди представників козацького стану (в тому числі й рядових категорій) на вирішення окремих соціальних питань. У «Настанові» були такі пункти: знищення влади польської шляхти і орендарів в ряді староств Правобережжя (на жаль, їх назви не вказані); передача у власність козаків земельних угідь, що знаходилися в межах цих староств⁴⁵.

У традиційних формах реалізувалися соціальні настрої селянсько-козацьких мас Правобережжя на наступному етапі визвольної боротьби (80-і рр. XVII — початок XVIII ст.). Документи фіксують напади селян і рядових козаків на будинки польських магнатів і шляхти, знищення повстанцями правової і господарської документації маєтків, розподіл землі і майна феодалів⁴⁶. Симптоматичними були факти покаяння кріпосних селян. Ці процеси охопили навіть райони, де позиції польської шляхти залишалися досить міцними (Волинь і Західне Поділля)⁴⁷. Не випадково, мабуть, С. Палій називав Правобережжя «козацькою Україною»⁴⁸.

Поява на початку XVIII ст. нової форми соціального протесту — гайдамацького руху — знаменувала собою цілу епоху у розвитку антифеодалної і визвольної боротьби трудящих мас українських земель. Протягом багатьох десятиріч гайдамацький рух пройшов ряд етапів у своєму розвитку, де були спади і піднесення, поразки і перемоги. Незмінним залишалось лише діалектичне сплетіння соціального та етнічного, яскраво виражена тенденція до поглиблення соціальних засад цього історичного феномену, трансформація його в інші вияви антифеодалного протесту — з більш чіткими організаційними формами і вищою суспільною свідомістю учасників.

Виявлені матеріали надзвичайно скупо повідомляють про роль традицій визвольної війни 1648—1654 р. у розвитку гайдамацького руху. Нами знайдено лише один документ, який прямо свідчить, що ці традиції не були втрачені — вони живили боротьбу народу проти польських магнатів і шляхти. В записках ігумена Христоніпільського монастиря Корнелія Сорочинського (1766 р.), очевидно запеклого католика, міститься надзвичайно красномовне визнання про те, що «народ грецького віросповідання, найчисленніший на Україні в селах, що межують з Московією, Сербією, Січчю, Запоріжжям та ін., завжди, а особливо після повстання Хмельницького... був ворожим польському народові (шляхті.— В. С.) і тим, що об'єдналися із святою римською церквою, а прихильний і вірний православним через постійні з ними

⁴² Памятники, изданные временною Комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Т. 4.— С. 442.

⁴³ Там же.— С. 410.

⁴⁴ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Білогородський стіл, стб. 539, арк. 98.

⁴⁵ Памятники.— Т. 4.— С. 450.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 9, арк. 1175; ф. 38, оп. 1, спр. 37, арк. 308, 326, 386.

⁴⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 588—594, 612—614, 627—628.

⁴⁸ Там же.— С. 104—105.

зв'язки і багато спільних справ». Спинившись далі на характеристиці суспільно-політичного становища, яке склалося в краї, ігумен, зокрема, описав повстання, що охопило ряд Подніпровських староств. Селяни, за його словами, «здумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цією метою обрали себе ватажками кількох козаків, і особливо одного на ім'я Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організовувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись»^{49–50}. На жаль, це єдина і досить глуха згадка про виступ селян Черкаського і Канівського староств, а також Смілянського, Жаботинського, Звенигородського, Чигиринського, Ольшанського, Городищівського і Корсунського ключів.

Однак це повідомлення не можна вважати вигадкою католицького священнослужителя. В кінці 60-х років XVIII ст. на Правобережжі визрівали умови для нового могутнього повстання. Про вибухонебезпечну ситуацію, яка склалася у краї, свідчить, зокрема, поява так званого Торчинського маніфесту 1767 р., що поширювався польською і українською мовами в ряді воеводств Речі Посполитої. Його автори, чутливо вловивши наближення масштабного народного руху, висунули ряд завдань (в соціально-економічній і політичній сферах), які передбачалося вирішити в ході майбутнього повстання⁵¹. Характерно, що як важливий аргумент в доказах своєї соціальної правоти укладачі документа використовували події історичного минулого, зокрема посилалися на визвольну війну 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького і вказували на зв'язки гетьмана з Косткою Наперським⁵². Це незначне вкраплення в тексті маніфесту, на нашу думку, несе досить важливе ідейне навантаження. Адже в повстанських документах заклик до єднання українських і польських трудящих мас обґрунтовувався справжніми історичними фактами. Автори маніфесту знаходили у традиціях визвольної війни джерела дружби обох народів, незважаючи на їх різну етнічну приналежність та відмінність у віросповіданні.

Як це не парадоксально, але численних фактів прямого зв'язку між Коліївщиною 1768 р. і подіями 1648—1654 рр. ми не знаходимо. Лише в епістолярії графа М. І. Панина зберігся лист від 20 лютого 1768 р. до малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева. В ньому певний інтерес викликає згадка про те, що на Правобережній Україні було «розсеяное... возмутительное кг гайдамачеству сочинение некоего запорожского казака, именем Иван». Адресований «всем атаманам, до городовых и сельским собраниям» Смілянського дистрикту (очевидно, ключа), лист закликав «казаків и охотников, в каком ни есть гродке или селе, то они пусть готовятся, чтоб с нами за веру совокупиться»⁵³. Передаючи зміст листа, М. І. Панін особливо підкреслював ту його частину, де повідомлялося, що повстання передбачалося підняти «по примеру... Хмельницкого»⁵⁴.

Проте об'єктивно Коліївщина 1768 р. і визвольна війна 1648—1654 рр. були однотипними явищами (безперечно, аналогія тут відносна, що обумовлюється часовим фактором, рівнем організованості, різним масштабом цих подій та ін.). Насамперед слід врахувати, що обидва повстання мали визвольний характер і були спрямовані на закріплення етнополітичної єдності всіх українських земель. Як в роки визвольної війни⁵⁵, так і під час Коліївщини боротьба за єдність до-

^{49–50} Там же.— С. 24.

⁵¹ Торчинский манифест // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956.— Т. 1.— С. 82—89.

⁵² Там же.— С. 84.

⁵³ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Русский архив.— 1882.— № 1.— С. 57.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 229, 230.

силь часто приймала форму війни за віру*. Так, у протоколі допиту, складеному в Київській губернській канцелярії (13 серпня 1768 р.), один з керівників повстання отаман Семен Неживий свої дії вмотивовував необхідністю «защити отамаков (шляхти.— В. С.) благочестия и недопущения к умервлению, не хотящих принять унию христианского народа...»⁵⁶. Майже аналогічно висловився на допиті отаман Павло Таран («для искоренения поляков за разорение ими благочестивых монастырей»⁵⁷). У згаданому вище «возмутительном сочинении» козака Івана також прямо говорилося, що «сие делается не за пожитки, ниже за сокровище, но единственно за веру христианскую, которую теперь притесняют и гонят»⁵⁸. Однак сплеск релігійних почуттів мас під час Коліївщини не можна пояснити лише суб'єктивними причинами. Вони мали значно глибші корені (згадаймо, наприклад, селянсько-козацькі повстання 20—30-х років XVII ст.) і підпорядковувалися, як правило, ідеї воз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями.

Соціальний аспект подій Коліївщини характеризують три основні групи фактів: ті, що, по-перше, відтворюють фізичне знищення представників панівного класу, розподіл їх майна та землі; по-друге, реконструюють процес масового показачення селян і, по-третє, відбивають рівень розвитку соціальної практики повстанців. Усі вони глибоко традиційні і у своїй основі однотипні з аналогічними фактами часів визвольної війни⁵⁹. Разом з тим, на відміну від попередніх повстань у ході Коліївщини вперше спостерігалася різка радикалізація вимог повсталого народу. На порядок денний, зокрема, постало питання про ліквідацію всього панівного класу («знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів») ⁶⁰, а також панщини та великого феодального землеволодіння («панщину відбувати ніколи більше не будете, жито і всякий хліб будете збирати на свою користь, сіно будете косити тільки для себе...»⁶¹).

Особливо стійкі стереотипи зберігало селянство Правобережної України на ідеалізований ним козацький стан. Навіть у 90-ті роки XVIII ст. в краї виникали і поширювалися чутки про відновлення козацтва, що не могло не викликати занепокоєння серед урядових кіл Петербурга. В листі від 18 квітня 1794 р. князь О. Безбородько писав С. Воронцову, що в середовищі українського селянства є лише «одне зерно неспокою, а саме: неохильність до поміщиків і деяка надія бути козаками, котрими багато хто з предків їх бували за Хмельницького»⁶².

Дослідження впливу традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на розвиток антифеодальних рухів на Україні було б, безперечно, неповним без врахування такого важливого фактора, як фольклорна спадщина народу. В спеціальних працях вже зверталася увага на соціальну сутність усної народної творчості, вказувалося, що у піснях, думах, казках, прислів'ях безпосередньо відображалася світогляд трудящих, їх мораль та естетичні смаки⁶³. Крім того, варто відзначити, що в

* До речі, відзначимо, що в процесі розвитку визвольної боротьби на Правобережжі в кінці XVII—початку XVIII ст., а також у ході гайдамацького руху релігійні мотиви у виступах селянсько-козацьких мас майже не простежуються.

⁵⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. документів.— К., 1970.— С. 422.

⁵⁷ Там же.— С. 426.

⁵⁸ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым.— С. 57.

⁵⁹ Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы освободительной войны (1648—1654): Автореф. дисс ... канд. ист. наук.— Киев, 1980.— С. 14, 16, 18.

⁶⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. документів.— С. 470.

⁶¹ Цит. за: Дмитрев А. Гайдамаччина.— М., 1939.— С. 48.

⁶² Сборник РИО.— СПб., 1881.— Т. 29.— С. 272.

⁶³ Гусев В. В. Эстетика фольклора.— Л., 1967.— С. 16.

умовах масової неписьменності народу та монополії освітніх знань у руках панівного класу фольклор служив надійним засобом закріплення й передачі культурних та ідеологічних цінностей одного покоління до іншого, на його основі зростали патріотичні почуття мас. Відбиваючи реальні картини тогочасної дійсності, фольклорна спадщина створювала у суспільстві психологічну атмосферу невдоволення широких верств населення, своєрідно готувала і стимулювала розвиток народних рухів.

Дослідники підкреслюють велике значення української народно-поетичної творчості часів визвольної війни. На їх думку, такі риси цих пісень, як правдивість, глибока ідейність, виразність художніх образів, простота мови ставлять їх «на чільне місце серед українських історичних пісень дожовтневої доби взагалі»⁶⁴. Особливо широко в історичному епосі того періоду представлені думи та пісні про Б. Хмельницького та його сподвижників М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая⁶⁵. Виникли вони, безперечно, по свіжих слідах подій визвольної війни, але, поступово обростаючи новими подробицями та додатковими ідейними нашаруваннями, у багатьох варіантах поширювалися в різних районах українських земель протягом другої половини XVII—XVIII ст. Співзвучні соціальним настроям широких верств трудящих, їх надіям і сподіванням вони користувалися великою популярністю серед селян, козаків, міського населення. Їх значення особливо зростало напередодні або в роки великих народних повстань чи значних історичних подій. Відомо, наприклад, що думи про Б. Хмельницького співали надвірні козаки м. Умані, які під час Коліївщини перейшли на бік повстанців М. Залізняка⁶⁶. Велику популярність пісень про Б. Хмельницького серед селянства відзначав у своїх записках польський шляхтич Ф. Макульський, який подорожував в кінці 80-х років XVIII ст. по Правобережній Україні (характерно, що у проектах вирішення селянського питання він пропонував навіть під страхом смерті заборонити їх співати)⁶⁷.

В цілому традиції часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., які були одним з важливих факторів передачі соціального досвіду народу від одного покоління трудящих до іншого, відіграли значну роль у розгортанні масових антифеодальних рухів у різних районах України. Особливо помітно впливали на активізацію соціальної боротьби традиційні світоглядні установки щодо справедливого вирішення земельного питання (ідея про так звану займанщину), які поширювалися в роки визвольної війни. До кінця XVIII ст. не припинялося покозачення селянських мас України, корені якого сягають ще в попередні століття. На Правобережжі соціальна боротьба поряд із своїм основним завданням виконувала важливу функцію у визвольному русі, який втягнув у свою орбіту практично всі групи українського етносу.

Одержано 01.09.90.

В статтю освещен широкий круг вопросов, связанных с влиянием традиций освободительной войны 1648—1654 гг. на развитие антифеодальных движений на Украине. Прослеживается изменение общественных стереотипов крестьян и казаков на проблему «земли и воли», показано, как эта главнейшая проблема феодального периода преломлялась через призму социальных и освободительных задач в борьбе крестьянско-казацких масс украинских земель во второй половине XVII—XVIII вв.

⁶⁴ Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість.— К., 1983.— С. 130.

⁶⁵ Історичні пісні.— К., 1961.

⁶⁶ Уманская резня: Записки Вероники Кребс.— К., 1879.— С. 17.

⁶⁷ Materiały do dziejów sejmu czterdetniego.— Wrocław.— Т. 1.— С. 80—87, 96—110.

Маловідомі сторінки історії

З історії Державного Політичного управління України

«Український історичний журнал» починає передрук перекладених з російської мови нарисів С. С. Дукельського про діяльність органів Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) в роки громадянської війни. Автор книги у 1919—1920 рр. був одним з керівних працівників Центрального управління особливих відділів Південного і Південно-Західного фронтів, заступником начальника Особливого відділу ВУЧК. Саме він вів слідство у відомій «Справі членів ЦК УПСР», судовий процес над якими відбувся у травні 1921 р.¹ За його активною участю також велася підготовка судового процесу щодо членів іншої організації — так званого «Комітету врятування Батьківщини».

Видання пропонованої читачеві книги має складну й цікаву історію. Рукопис її першої частини був підготовлений автором у 1922 р. і переданий до Держвидаву України. Наступного року вона була набрана, але на полиці магазинів так і не потрапила. Набір був розсіпаний, сліди її загубилися. Однак автор книги тоді не був звільнений з роботи в ДПУ чи навіть понижений в посаді. Він ще тривалий час працював в органах держбезпеки, вижив у найскладнішу пору середини 30-х років. А на початку 1938 р., очевидно, з врахуванням його «письменницького дебюту» чи нахилу до «драматургії» процесів був призначений головою Комітету у справах кінематографії. Про його роботу на цій ниві талановито розповів кінорежисер М. Ромм².

Тепер щодо самої книги. Це перша на той час спроба подати більш-менш систематизований начерк діяльності органів ВУЧК в основному в 1920 р. Сильною стороною праці було те, що її автор — кадровий чекіст, безпосередній учасник багатьох описуваних подій. Жанр публікації можна визначити як своєрідну документально-публіцистичну оповідь.

Автор не претендує на повноту викладу, визнаючи, що книга готувалася поспіхом і у ній «зібрана лише незначна частина найбільш характерних епізодів з діяльності українських органів ЧК за 1920 рік».

Основну увагу С. С. Дукельський приділяє діяльності органів ВУЧК щодо очищення тилу від злочинних елементів, ліквідації бандитизму, особливо влітку 1920 р. Широко представлено в праці матеріали оперативних розробок чекістів у справі визначення місць дислокації, керівного складу, чисельності, озброєння банд, їх дій. Значне місце відводиться боротьбі проти організованого повстанського руху — петлюрівського і махновського.

У книзі розповідається про викриття та ліквідацію двох контрреволюційних організацій — «Комітету визволення України» та польської військової організації «Р. О. W.». Слід зазначити, що автор роз-

¹ Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренка, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стенограф. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского.— Харьков, 1921.

² Ромм М. Устные рассказы.— М., 1989.— С. 60—74.

криває й «технологію» чекістської роботи, яка в умовах громадянської війни нерідко мала репресивний характер: ув'язнення до концтаборів, експропріація матеріальних цінностей, примусові роботи тощо. Не виключено, що саме цей аспект став однією з причин заборони книги.

Подajući на розгляд читача цей матеріал майже семидесятилітньої давності, хотілося б зробити кілька загальних зауважень. Найголовніші з них полягають у необхідності критичного сприйняття та осмислення описуваних автором подій. Багато з них подається крізь призму суб'єктивного, суто професійного, вузькокласового підходу. Візьмемо, наприклад, характеристику махновщини. Вона подається як різновид бандитизму, що на час створення книги зумовлювалося політичними мотивами, а потім утвердилася в радянській історіографії. З точки зору дня сьогоднішнього це, зрозуміло, спрощена і одномірна оцінка.

Ще більш вдумливого підходу вимагає використання даних про вищезгадані контрреволюційні організації. Характерно, що як головні аргументи автор нерідко наводить зізнання самих заарештованих, зокрема, в справі харківського відділення «Р. О. W.» про підготовку замаху на Голову РНК УСРР Х. Г. Раковського.

У розпорядження С. С. Дукельського з дозволу тодішнього керівника ВУЧК В. М. Манцева були надані службові документальні матеріали, які згодом були втрачені чи зберігалися у відомчому архіві. Гадаємо, що на процесах початку 20-х років навряд чи застосовувалися методи суцільної фальсифікації фактів і документів, характерні для наступного періоду. Хоч і до перших справ є підстави ставитися критично, по можливості перевіряючи їх на основі інших матеріалів.

Так, у нещодавно переданих до АН УРСР щоденниках одного з лідерів Центральної ради, а потім віце-президента ВУАН С. О. Єфремова є виклад його бесіди з одним із свідків у «Справі членів ЦК УПСР» Хименком: «Коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: «не казав». А на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одно мовив: то вони самі вигадали». Хименко виявив був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав». Безперечно, такі спогади не є доказом, проте вони змушують замислитися читача, а особливо дослідника над мірою достовірності поданих у книзі С. С. Дукельського фактів.

Р. Я. Пуріг (Київ)

С. Дукельський

ЧК—ДПУ

ЧАСТИНА I

Пролетаріату,
чия диктатура нещадно
карає своїх ворогів,
дані нариси присвячуються

Передмова

Дана книга являє собою ряд нарисів з історії боротьби українських органів ЧК—ДПУ проти світового імперіалізму і вітчизняної контрреволюції протягом 1920—22 рр.

На долю Радянської України випала винятково важка боротьба за існування. На неї з самого початку революції вступили очі хижі імперіалісти Німеччини і Антанти.

З одного боку, Україна притягувала їх своїми природними багатствами: вона багата на хліб і худобу і в надрах її є неоціненні скарби вугілля і металів.

З другого боку, західні імперіалісти бачили в ній вигідний плацдарм і зручну позицію для розгортання антирадянських сил і нападу на таку ненависну Радянську Росію.

Спочатку завдяки зраді українських «соціалістів» Україну окупували німці. Пограбували її і змушені були піти. Після них в українських чорноморських портах висадилися французи. Вигнаних Червоною Армією французів змінили випущені Антантою Денікін і Петлюра. Коли ж і вони були розбиті вщент, Антанта кинула на Україну по черзі Польщу і Врангеля. Словом, протягом перших трьох років революції інтервенція на Україну не припинялася ні на один момент.

Крім того, більш або менш тривале хазяйнування на території України німців з гетьманом, Петлюри і Денікіна сприяло широкому розвитку антирадянської пропаганди і підняттю проти Радянської влади широких верств селянства. З другого боку, короткочасне перебування на Україні Радянської влади в 1919 р. не дало змоги втілити в життя розшарування села, в якому створився сприятливий ґрунт для організації контрреволюційних сил. Куркульство під ідейним і практичним керівництвом української інтелігенції і духовенства почало діяльно формувати бандитські зграї для боротьби проти заходів Радянської влади на селі, яка згодом при виникненні петлюрівського і денікінського фронтів вилилася в стихійний контрреволюційний рух проти самої Радянської влади.

Пізніше, коли Радянська влада на Україні була остаточно відновлена, вожді української контрреволюції продовжували з-за кордону тероризувати тил Радянської України, організуючи і об'єднуючи численні банди і підпільні контрреволюційні організації.

Водночас спалахнула війна з Польщею і Врангелем.

За такої обстановки органам ЧК і особливих відділів * довелося докласти максимум енергії, щоб розчистити шлях для спокійного радянського будівництва і гарантувати Червоній Армії міцний і безпечний тил.

Природно, що з цим важким завданням органи ЧК і особливих відділів могли справитися лише за неодмінної умови якнайтіснішого і регулярного зв'язку з Комуністичною партією і широкими верствами робітничих мас.

Досі на Україні ще не було видано жодної книги, яка хоча б певною мірою висвітлила колосальну роботу українських органів ЧК—ДПУ, здійснену ними за час революції. Всі матеріали про діяльність цих органів лежали в архівах і не могли бути використані навіть періодичною пресою частково через те, що несвоечасна поява цих матеріалів могла перешкодити дальшій боротьбі з ворогами революції, а частково просто через брак часу, який був так необхідний для активної боротьби.

Тепер же, коли громадянська війна на Україні вже закінчена і республіка перейшла на мирне становище, з'явилася можливість приступити до заповнення цієї прогалини.

Вважаю за необхідне застерегти, що в першій частині цієї книги, яка охоплює діяльність ЧК і особливих відділів України за 1920 рік, не було можливості дати повну систематизовану картину всієї роботи вказаних органів за цей період з тієї самої причини, що в 1920 р. ми мали ще дуже серйозні зовнішні фронти — польський і врангелівський — і велика частина матеріалів про діяльність деяких органів ЧК, а головне — особливих відділів армії, які слідували безпосеред-

* Органи ЧК в армії.

ньо за бойовими частинами, загубилася або загинула під час стрімких наступів і відступів Червоної Армії.

Крім того, значна частина гарячкової роботи особливих відділів, яку здійснено в бойовій обстановці, зовсім не могла бути систематизована, а іноді навіть і зафіксована.

В силу цих обставин мені при написанні першої частини даної книги довелося обмежитись лише тією незначною кількістю матеріалів про роботу ЧК на Україні, яка збереглася після бурі громадянської війни і бандитизму, що пронеслася на Україні.

У першій частині цієї книги поспіхом, наскільки дозволяв час, зібрана лише незначна частина найбільш характерних епізодів з діяльності українських органів ЧК за 1920 рік. Вона, безперечно, страждає на багато дефектів зовнішнього характеру, але моя увага була звернута не на витонченість стилю, а винятково на правильний виклад моментів боротьби, про які збереглися матеріали.

В пропонованій книзі мною прийнято хронологічний порядок викладу. Перша частина охоплює три періоди: перший період обіймає момент відновлення на Україні Радянської влади в 1920 р. до виникнення війни з Польщею, другий період — війну з Польщею і Врангелем до перемир'я з Польщею і третій період — знищення Врангеля і перехід республіки на мирне становище.

Тут необхідно зазначити, що для викладу 15-го розділу — справа членів ЦК УПСР — я вважав за можливе скористатися матеріалами з стенографічного звіту про цю справу, випущеного під моєю і Д. З. Мануїльського редакцією, тим більше, що розробка і слідство в цій справі велися мною.

На закінчення я вважаю своїм обов'язком винести щирю подяку відповідальним керівникам ДПУ України т. т. В. М. Манцеву, В. А. Балицькому і Є. Г. Євдокимову *, які надали в моє розпорядження необхідні для складання цієї книги матеріали.

Харків, 20 лютого 1923 р.

С. Дукельський

І ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНУ

Становище республіки наприкінці 1919 р. було надзвичайно серйозним. Денікінська білоофіцерська армія, яку блискуче постачала і підтримувала Антанта, завдяки цілому ряду об'єктивних причин стрімко просувалася до Москви. Білогвардійці всіх мастей, починаючи з монархістів і кінчаючи меншовиками та есерами, в солодкій тривозі готували тризну над ненависним «більшовизмом», смакуючи переможний вступ у «білокам'яну» і передчуваючи такий солодкий для білогвардійського вуха малиновий передзвін «сорока сороков».

Однак невмолима історія пішла своїм шляхом. Піднявши тимчасово Денікіна на висоту воєнного успіху, вона з такою силою кинула його на землю, що, не встигнувши опам'ятатися, він скотився в Чорне море і, огризнувшись, міг лише виплюнути на тіло переможної Радянської Росії невелику, але зл�якісну болячку — Врангеля.

Перший відчутний удар по правому флангу Денікін дістав ще на південь від Саратова, у напрямі Балашова. Потім пролетарська кіннота вдарила його в самий лоб біля Орла. Наступні вдалі операції Червоної Армії остаточно розстроїли денікінські лави, і білогвардійські полки його, які зарвалися, лавиною покотилися на південь.

* Голова, заступник голови, начальник особливого відділу ВУЧК.

У середині грудня червоні частини прорвали залізницю Київ — Харків, причому останній, обійдений з трьох боків, упав. Групи противника стали швидко стягуватися. Західна — для захисту Правобережної України — до Києва і Катеринослава, а східна — для оборони кам'яновугільного району — до Донбасу.

Тим часом у тилу в Денікіна над групом білогвардійщини танцювали свій передсмертний танок її недавні сподвижники — грабіж, злочинство, спекуляція і безпробудне пияцтво.

Розбите Червоною Армією вщент родовите дворянське офіцерство з досади гарячково гнало на південь цілими ешелонами награбоване в походах добро. Передчуваючи агонію, заметушилися в конвульсивній гарячці спекулятивні елементи. Командний склад вакхічно закрутився в нестримному вихорі безпробудного пияцтва, що вимагало море вина, щоб залити, втопити розпач, тугу і крах надій. Залізничі були запруджені офіцерськими та іншими буржуазними сім'ями, які билися в істеріці, що цілими таборами «відступали» перед кулями Червоної Армії. Білогвардійський тил кидало в холод і жар, морозило, лихо манило. В кожному кутку України відчувалося невмоліме наближення останнього подиху білогвардійської влади.

До речі, цей «великий кінець», як поетично охрестили білогвардійські бояни боягузливу втечу білої гвардії, разом з так званою «інтелігенцією» з боязливо-панічних адвокатів, попів, директорів гімназій, членів управ і поліцейських, які встигли протягом короткочасного хазяйнування денікінців достатньо «нагрішити», щоб чекати помсти Радянської влади,—цей «великий кінець» супроводжувався найзлочиннішими і гідними презирства діяннями білогвардійської адміністрації.

В той час у тилу денікінської армії лютувала найстрашніша за своїми розмірами і смертністю епідемія тифу. На залізничних коліях стояли численні ешелони тифозних хворих, які вмирали або вже померли, що їх кинули напризволяще. Жахливі стогони солдатів, які віддали своє життя за благополуччя білогвардійців, пливли по неосяжних рівнинах ланів, марно благаючи допомоги.

Але білогвардійські держиморди і не думали вживати заходів для того, щоб у першу чергу евакуювати і розмістити по госпіталях хворих і поранених, тисячі яких валялися на залізничних коліях. Вони поспішали швидше навантажити і відправити на південь ешелони з награбованим добром, викидаючи з вагонів солдатів, які корчилися в передсмертній агонії.

16 грудня натиском 12-ї армії білогвардійці були вибиті з Києва, а 13-ю армією взято Катеринославо. Частини противника, які діяли на Правобережжі України, будучи відрізані від головних своїх сил, змушені були відходити в напрямі Одеса—Херсон. У той час ударом на південь кіннота Будьонного, пошарпавши кінноту Денікіна і кращі його піхотні частини, зайняла Донбас і остаточно роз'єднала найголовніші групи противника, змусивши його до поспішного відступу в Крим, на правобережжя Дніпра і на Кавказ.

У січні з виходом наших військ до Таганрога і Маріуполя між групами противника зміцнився міцний прошарок наших військ, які нестримно розширювали свої межі на схід і на захід. До наших рук тоді потрапили десятки тисяч полонених, сотні гармат, танки, бронепойзди і численне військовоє спорядження.

Хто не пам'ятає цих незлічених воєнних трофеїв, відібраних нами у Денікіна? Командир кінного корпусу Жлоба навіть надіслав тоді Антанті по радіо подяку за постачання червоних частин спорядженням і амуніцією.

Тим часом, відкинувши противника від Києва і Катеринослава, червоні частини продовжували завдавати йому удар за ударом, напіраючи на добровольчі частини з двох боків, з півночі і сходу. Наприкінці січня частина армії Денікіна була затиснута в куток між Дні-

стром і правобережжям Чорного моря. 7 лютого Червона Армія захопила Одесу, а до 17 лютого рештки добровольців на Україні частково були остаточно знищені, а частково — капітулювали.

Трудящі маси України зустріли Червону Армію із захопленням. Не було кінця винятково зворушливим виразам подяки за врятування від білого терору. Але через ці розові моменти з кричущою чіткістю виступали перед Радянською владою України нові надзвичайні труднощі.

Антанта не дрімала.

Діставши негативного щигля від Червоної Армії, вона негайно змінила фронт наступу на Україну через Польщу і Петлюру. І не встигла ще Червона Армія добити Денікіна на Кавказі, не захолинула ще кров численних жертв денікінської авантюри, як Антанта підготувала угоду Петлюри з Польщею для нового наступу на Україну.

Якщо в наступі Денікіна головну роль відіграла Англія, то в новому поході на Україну роль головного ката взяла на себе Франція. Англія в новій авантурі з тактичних міркувань відступила на другий план. Англійська «громадська думка» була дуже обурена невдачею денікінської авантюри, робітничі депутати Англії в зв'язку з цією невдачею вносили в парламент запит за запитом, і британському уряду, природно, в такий момент було дуже «незручно» продовжувати активну роль душителя російської революції. В атаку на Радянську Україну Антантою була випущена «демократична Франція». При її активному сприянні і за її директивами Петлюра, здобувши в січні 1920 р. в Любарі від УНР повноту влади, вступив у переговори з начальником Польської держави Пілсудським на предмет спільного придушення Радянської України і відновлення на її території капіталістично-поміщицької влади. На генеральній нараді у Варшаві 25 лютого 1920 р. у присутності представників партій УСД і УСР, самостійників і повстанців, від яких головував, між іншим, несосвітений бандит, сподвижник Григор'єва — Юрко Тютюнник, були остаточно сформульовані умови договору про спільний наступ на Радянську Україну, договору, надалі санкціонованого урядами УНР і Польщі.

Договір цей зводився до повного поневолення українського народу Польщею і Антантою. Петлюра віддавав Польщі значну частину української території і насамперед Східну Галичину, Волинь, Полісся і Холмщину. Далі, згідно з секретною частиною цього договору, Польща одержала право безмитного перевезення польських товарів через Одесу протягом 15 років і безкоштовного користування українським морським транспортом протягом 10 років. Політичний крамар Петлюра, який не раз продавав Україну і український трудовий народ оптом і в роздріб, цього разу продав її Польщі, створивши для Радянської України, що ще не встигла визволитися від білогвардійщини, нову загрозу збройної інтервенції.

Щоб забезпечити собі тил, Петлюра при сприянні Антанти уклав одночасно договір з Румунією, згідно з яким УНР гарантувала їй збереження кордонів 1920 р. і відмовилася від прав на Бессарабію.

Щоправда, становище Радянської влади було в той час порівняно міцним. Колчаківські банди були розбиті, і сам Колчак разом з своїм прем'єром Пепеляєвим сиділи тоді за міцними залізними ґратами в Нижньоудінську. Уральський фронт було ліквідовано, в Сибіру була відновлена Радянська влада, і червоні війська вступили в Архангельськ.

Однак становище України залишалось серйозним. Короткочасне хазяйнування білогвардійців настільки розорило країну, що потрібні були виняткові зусилля, щоб відновити найелементарніші галузі українського господарства. Транспорт був зруйнований, сотні паровозів і вагонів пущені під укіс, мости висаджені в повітря. Величезну кількість залізничних станцій розгромлено, багато спалено і знесено дотла.

Телеграфні проводи на кілька сотень верст зруйновані. Виведені краці коні і рогата худоба.

Крім матеріального розгрому, білогвардійці остаточно розгромили ті моральні і духовні сили України, на які Радянська влада могла б спертися. Профспілки були ліквідовані, підпільні комуністичні організації були повністю дезорганізовані білим терором. Соціал-угодовські партії, які дістали при допомозі білих генералів можливість відкрито виступити проти «більшовиків», проводили серед відсталих трудящих мас шалену агітацію проти Радянської влади і ЧК зокрема. Організовані трудящі маси впали у відчай. Довелося докласти виняткових зусиль, щоб розвіяти серед трудящих те недовір'я, яке було створене проти нас шаленою наклепницькою агітацією білогвардійців усіх мастей.

Денікін, відступаючи, залишив на Україні цілу мережу великих підпільних білогвардійських організацій, що мали велику кількість зброї і грошей, особливо на Лівобережній Україні. Ці денікінські агенти були завжди готові організувати повстання в тилу Червоної Армії при першій же її невдачі на фронті.

В містах лютувала спекуляція, що досягла небувалого шаленства й розмірів. Одержавши від Денікіна повну свободу, спекулятивні елементи України настільки зміцніли, що становили для Радянської влади серйозну загрозу. До того ж під час формування нашого адміністративно-господарського апарату буржуазно-спекулятивні елементи енергійно ринули у всі радянські установи, розносячи з собою згубне сім'я контрреволюції. Серед них було багато злісних контрреволюціонерів, які зуміли спритно легалізуватися з допомогою радянських мандатів для підризу різними шляхами нашої економічної політики. Ці елементи, явні і таємні агенти наших ворогів, вміло використовували тяжке матеріальне становище міста і села, що посилювалося через блокаду і вихор громадянської війни.

Більше того, на всій Україні лютували тоді численні і невлімові банди, які годувала Антанта через Петлюру і Пілсудського, що розсіялися по всій території УСРР і підточували її незміцніле тіло. Випущені і збігли з тюрем під час частих змін влади професійні бандити і елементи, які відбилися від праці, організували кримінально-бандитські зграї, створюючи сприятливу атмосферу для так званих «ідейних анархістів».

Село залишалось нерозшарованим, влада в повітах і волостях фактично перебувала у руках куркулів, які остаточно підкорили собі і поневолили середняків і незаможних. Петлюрівщина сплела густу, міцну мережу агентів і підпільних організацій в усіх майже без винятку радянських установах, особливо в кооперації і відділах народної освіти.

Наша вимушена необхідність закінчити розверстку створювала при цих надзвичайно тяжких обставинах дуже сприятливий ґрунт для контрреволюційних виступів у селах. Наших продпрацівників убивали сотнями в усіх кутках республіки.

Банди, які кишіли по всій Україні, здійснюючи директиви УНР, розвинули особливо шалену діяльність після горезвісної петлюрівсько-польської угоди. В Києві було організовано центральний повстанський комітет, що зв'язався з повстанською бригадою імені Пилипа Орлика і охопив окрешми і губернськими організаціями всі куточки України.

Особливу увагу Центрповстанком приділяв підступам до Києва в напрямках Київ — Коростень і Київ — Козятин, де місцева повстанська організація (районний повстанський комітет) під керівництвом одного з найенергійніших бандитів — Мордалевича створила протягом короткого часу на довірєній їй ділянці понад 150 таємних агентур, що об'єднали весь повстанський рух цього району. Тут, крім банди Струка і залишків банд Зеленого і Соколовського, діяли зграї Мордалевича.

На Полтавщині діяли отамани Скирда і Левченко. На Херсонщині орудували банди Пшенника, на Одещині і Поділлі — Заболотний, а на Катеринославщині — легендарний Махно, «батько» однієї з найсильніших і найорганізованіших банд, з якою Радянській владі на Україні довелося вести дуже серйозну боротьбу.

На цей час анархо-бандитська армія Махна налічувала кілька тисяч багнетів і шабель. Махно, який боровся одночасно з Червоною Армією проти Денікіна, після зайняття нами України став на шлях відкритої боротьби з Радянською владою. Він здійснює розбійницькі нальоти на червоноармійські частини, громить радянські установи і потім здійснює грандіозний рейд, що охопив Катеринославську, Донецьку, Харківську і Полтавську губернії.

II ЧИСТКА ТИЛУ

Спекулятивна вакханалія, бандитизм і дуже сильний контрреволюційний рух всередині країни перешкождали будь-якій можливості творчої роботи по зміцненню радянського апарату.

Особливі відділи спрямовували свої зусилля на чистку Червоної Армії від контрреволюційних і паразитичних елементів, які примазалися до неї під час її переможного руху, які наводнили її з метою шпигунства, розкладу, дезорганізації і організації повстання в лавах Червоної Армії в момент виконання нею своїх бойових завдань. Буквально на кожному кроці Радянську владу на Україні підстерігали зрадництво, шпигунство і контрреволюційні змови.

Тим часом із загрожуючою ясністю визначилися близькість і серйозність петлюрівсько-польської інтервенції.

Енергійно множилися і організовувалися банди всередині України і гарячково готував наступ на Україну закордонний штаб Петлюри. Для цього у нас було достатньо документальних даних, які підтверджувалися згодом документами, знайденими при арешті колишнього прем'єра УНР і члена ЦК УПСР Всеволода Голубовича.

Ось що він записав приблизно в цей час у свій щоденник:

Пілсудський намічає Ушицю як центр уряду і планує дати 1000—3000 чоловік з інтернованих для охорони ушицького фронту. Обіцяють повернути полонених з Італії і Німеччини через Польщу. Всього полонених 50 000 чоловік. Негайно після переговорів розпочнеться з допомогою поляків формування нових українських частин.

У листі Голубовичу петлюрівський полковник Петров з Польщі пише:

Наше ланцутське формування ведеться, як мені здається, під буржуазним прапором, тому що з приводу формування радилися Потоцький і Радзивілл. Підтримка формування йде не тільки від Пілсудського... Матеріал для формування є хороший. Більшість козаків — з бронепойздів, сильні і тямущі.

Що підготовка наступу на Україну велася при повній участі і сприянні лідерів УПСР ще доводить цілий ряд факторів.

Ось виписка з щоденника Голубовича, де наводиться бесіда між Чарнецьким, довіреною особою Пілсудського, через якого даються директиви УНР, і Степаном Аркадійовичем Степаненком, членом ЦК УПСР.

Чарнецький повідомляє Степаненку:

Нас змушують (очевидно, Антанта), щоб ми вас знищили, але ми вас не знищуємо і не знищимо. Бази свої влаштууйте, де хочете. Простіть Шепетівку, Пілсудський одного бажає, щоб ви протрималися лише шість тижнів. Йому сподобався ваш план розпочати пересування на Київ через три тижні. Це принесе велику користь і нам, і вам. Піл-

судський обіцяв нам допомогти, чим тільки зможе. У Підволочиськ доставлено 2000 гвинтівок, 200 000 патронів і 100 000 аршинів сукна. Загальний наступ — через два місяці і момент його вирішить сам Пилсудський, який вам не зрадить.

Загалом петлюрівсько-польський наступ готувався у великому масштабі, і йому намагалися надати широкий народний характер. На початку лютого 1920 р. у зв'язку з підготовкою наступу на Радянську Україну в окупованому поляками Кам'янці-Подільському організувалася національна рада, щось на зразок передпарламенту, куди входили представники всіх українських партій і громадських організацій для обговорення політики і тактики УНР як у наступі, що готувався, так і в наступних її заходах. Тут же була вироблена і остаточно прийнята нова конституція УНР.

За статутом ради до неї входили три представники с.-д., дванадцять представників інших партій і десять — від кооперації, самоуправління, наукових і професійних організацій.

Одночасно УПСР мала тісний зв'язок з українським бандитизмом, в якому, за захопленими нами документами, бачила єдиний досконалий спосіб повалення Радянської влади на Україні.

Ось характерна в цьому відношенні виписка з щоденника Голубовича за 7 квітня 1920 року:

Нарада с.-д. (Феденко, Шадлун), с.-р. (Мицюк, Голубович), Поалей-ціон (Гольдман, Пекре?).

Доповідає отаман повстанців Радомишльського повіту есер Мордалевич.

Марка Н. (очевидно, Петлюри) серед селянства коштує дуже високо, земля повинна бути передана селянству без викупу. Населення вороже ставиться до правих. (Проти замітки Голубовича — адреса Мордалевича, очевидно, для наради з ним).

Якраз на момент підготовки петлюрівсько-польського наступу з'ясувалося, що Врангель, який укріпився в Криму, готуючись до вилазки проти Радянської України, докладав усіх зусиль до об'єднання і координування своїх воєнних дій з Махном, Петлюрою і поляками.

У квітні 1920 р. особливим відділом Південзафронту була захоплена група відряджених командуванням Добармії на Радянську Україну агентів, у тому числі поручик Головін (прізвисько Єрмаков), якому було доручено провести переговори з Махном про спільні воєнні операції проти Червоної Армії і про об'єднання з цією метою з усіма існуючими в той час на Україні антирадянськими утвореннями.

Мандати поручика Головіна—Єрмакова:

Пред'явник цього поручик Єрмаков Григорій дійсно уповноважений говорити з «батьком» Махном від імені добровольчого командування в Криму.

Феодосія, 10 березня 1920 р., № 106/Р.

Вр. начальника штабу командування військами Новоросії генерального штабу полковник Коновалов

Пред'явник цього поручик Головін Євген Антонович, агент розвідувального пункту штабу військ Новоросії, відряджений у район Катеринослава — Мелітополя з особливо важливими і секретними дорученнями. Всі військові, громадянські і залізничні власті зобов'язані надавати агенту Головіну всіляке сприяння по виконанню покладених на нього завдань.

1 березня 1920 р. № 60/Р. Феодосія

Начальник пункту капітан Павловський

При Головіні — Єрмакові були виявлені дуже цінні документи, і серед них надруковане на полотні завдання від командування добармії:

Завдання

1. Прибути до «батька» Махна і з'ясувати у нього, на яких умовах можлива угода його з командуванням добровольчої армії для спільних дій проти комуністів, причому викласти такі положення:

1) Залишаючись один, «батько» Махно ризикує, перебуваючи між двох вогнів, бути розбитим тією чи іншою стороною, і його ідеали не будуть так здійснені.

2) Його наміри можуть бути в усій повноті втілені в життя при сприятливій добрармії, яка зараз, бажаючи виправити старі помилки, змінить зовсім свою політичну фізіономію, веде переговори про союз з усіма арміями і державними утвореннями, які борються проти комуністів, не впливаючи на їх внутрішній побут і політичну платформу. Змовитися про майбутній устрій колишньої Російської імперії можна буде потім, роздавивши комуністів на прийнятних для всіх союзних армій умовах мирним шляхом.

3) Нині можна забути старі чвари, що були плодом непорозуміння і незнання одним одного. Пора згадати те, що батьківщина і народ, тобто те, що «батькові» і нам дорожче за все, уже шість років мучаються в кривавому кошмарі. Комуністи миру, і довольства не дадуть і це не влада народу. Необхідно нам усім згуртуватися, позбавити Русь від насильників і будувати нове життя, вільне для всіх.

4) У місцевостях, зайнятих добрармією, — нові основні принципи, найголовнішими з яких є:

а) вся земля без викупу переходить у руки селян на умовах, вироблених у кожній губернії з'їздом селян;

б) місцеві самоуправління одержують найширшу демократичну автономію;

в) області з самобутньою культурою, населені не великоросами, одержують автономію на засадах федерації.

II. Якими б не були умови «батька» Махна, просити його передати їх з однією з довірених осіб і відрядити до нас свого представника, якому, безумовно, на нашій території гарантується повна недоторканість.

Вірячи в рицарські почуття старого народного вождя «батька» Махна, добровольче командування переконане, що і наш посланець незалежно від результатів переговорів буде неушкодженим доставлений назад.

III. В разі прихильного ставлення «батька» Махна до вищевикладеної пропозиції домовитися, де буде зручніше спуститися аероплану з делегацією, що має повноваження укласти остаточний договір.

IV. З'ясувати взаємовідносини «батька» Махна з українським урядом Петлюри і в разі наявності між ними зв'язку просити про посередництво для переговорів нашого командування з українським урядом. Феодосія, 11 березня ст. стилю 1920 р., № 111/Р.

Від командування добрармії капітан Павловський

Як видно з 4-го пункту цих повноважень, Врангель, прикриваючись при зверненні до Махна анархічними гаслами, поставив собі за мету об'єднатися не тільки з Махном, а й з іншим рятівником «неньки України» — Петлюрою.

При читанні завдання Головіна — Єрмакова створюється на перший погляд враження, що командування добрармії змінило свої попередні гасла «єдиної і неділимої». Але Головін у своїх показаннях розшифровує значення нової політики білогвардійців, висунутої як основу угоди з Махном.

Ось Головін передає напутні слова полковника Коновалова, який направив його в небезпечну дорогу:

Мені Коновалов сказав:

— Якщо народ захоче, щоб ми не тільки зняли погони і ходили

без них, а навіть вставили собі перо в ж..., то ми також будемо ходити з ним.

Фраза ця дослівно взята з протоколу допиту Головіна.

Трохи пізніше особливим відділом Південзахфронту були захоплені послані Врангелем до Петлюри шпигуни: Ревс Олександр Володимирович — підпоручик і Ременний Йосип Йосипович — син пристава.

Вони були послані в штаб Петлюри для переговорів про «об'єднання всіх сил, що діяли проти червоних (показання Ревса), ознайомити штаб Петлюри з новими течіями в добрармії, а також заявити, що добрармія визнає помилки, яких припустився Денікін, визнає Україну, її вождів і армію і пропонує об'єднатися для спільних дій проти Червоної Армії, щоб остаточно її зломити».

Щоправда, запевнення добрармії Петлюрі були, очевидно, настільки ж серйозні, наскільки й запевнення, дані Махну, але фактично об'єднання і координування контрреволюційних сил проти Радянської України здійснювалися з послідовною наполегливістю.

Таким чином, з'ясувалося, що вороги наші ні на хвилину не залишили нас у спокої і, передихнувши, намагаються об'єднатися, щоб завдати нам вирішального удару.

Ця безпосередня загроза нової інтервенції в перший період нашого повернення на Україну, коли ми ще не зміцнили і не встигли навіть налагодити свій адміністративний апарат, ця загроза поставила перед нами термінове ударне завдання по зміцненню тилу.

Те, що для успішного ведення війни необхідний міцний тил, — істина стара. Але нелегке це було завдання. Насамперед треба було здійснити ґрунтовну чистку нашого тилу від організованої активної контрреволюції і пасивних ворогів, потім тільки можна було приступити до його зміцнення.

Слід зазначити, що роботу по чистці і зміцненню тилу важливо було провести якнайшвидше, бо петлюро-поляки і Врангель готові були кожну хвилину кинути на нас війська. Необхідно було поспішати.

План наш був таким. У першу чергу знешкодити вітчизняну контрреволюцію і буржуазію, які завжди готові при першій нашій невдачі на фронті всадити нам ніж у спину. Цю операцію необхідно було провести на перших порах хоча б тільки у великих центрах України.

З цією метою Центральним управлінням надзвичайних комісій України було виділено оперативний штаб, який мав підготувати повсюдні операції по ліквідації контрреволюційних організацій, очищенню великих центрів від буржуазного і спекулятивного елементів і відправленню буржуазії на примусові роботи.

Оперативному штабу належало вилучити в буржуазії лишки, які могли б стати матеріальною опорою для контрреволюційних виступів, викачати зброю, яка незаконно і злочинно зберігалася, затримати дезертирів і тих, що ухилялися від мобілізації.

Крім того, становище на фронті диктувало необхідність термінового забезпечення регулярного постачання робітників і Червоної Армії.

Операції ці вимагали величезного напруження енергії. Результатів їх видно за такими цифрами:

Затримано в Одесі 1747 чол., з яких до концтабору відправлено — 441, у губчека — 89, у губкомдезертир — 144, в інші установи — 86, звільнено — 987.

Виявлено і здано в Нарбанк грошей і різних паперів на суму 10 000 000 крб., золотої монети — на 600 крб., срібної — на 400 крб., срібла у виробках — 12 пудів, золота у виробках — 15 пудів і брильєнтів — 120 каратів. Опечатано близько 800 великих складів з величезною кількістю схованих з метою спекуляції різного роду товарів, військового обмундирування, амуніції і польових біноклів. Відібрано близько 500 гвинтівок, револьверів і шабель.

У Харкові було затримано 1574 чол., з них відправлено до концтабору — 600 чол., у губчека — 54, у губкомдезертир — 164, в інші установи — 11, звільнено — 646.

Виявлено грошей, процентних паперів і різних цінностей на суму близько 32 000 000 крб. Вилучено велику кількість білизни, одягу, взуття і продовольства. Знайдено зариту в землю в різних місцях зброю, відкриті великі склади шкіри, мила, чорнил, вовни, мануфактури і склад панчох у 15 000 пар.

Такі ж результати досягнуті в Києві, Чернігові, Херсоні та інших містах. Велика кількість майна передана робітничим організаціям і Червоній Армії.

Одночасно повсюдно була проведена чистка радянських установ від буржуазного і спекулятивного елементів.

Цю роботу здійснили в центрі і на місцях комісії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, до складу яких входили представники органів ЧК, причому робочими апаратами для цих комісій служили органи ЧК. Чистка військових установ проводилася в центрі особливим відділом Південзахфронту, а на місцях — особливими відділами армії.

Радянські установи були певною мірою захищені від засилля контрреволюції. Але в республіці залишалось ще багато дуже важливих для життя армії необстежених нами галузей, на які звернуті були всі помисли наших противників. Це — наші бази вогнепальних припасів — вогнесклади і артсклади, куди затесалися агенти наших ворогів з шпигунськими і шкідницькими цілями.

Ті дані, які ми мали, ясно вказували на причини вибухів, що частішали, і, за наполегливою вимогою особливого відділу Південзахфронту, особливо після вибуху вогнескладу в Москві, повсюдно в РСФРР були створені спеціальні комісії з надзвичайними повноваженнями по обстеженню особового складу всіх без винятку складів військового майна.

На Україні функції цієї комісії, головою якої було призначено народного комісара робітничо-селянської інспекції М. О. Скрипника, були розширені, а саме: обстеженню підлягав не лише особовий склад, а й технічна постановка справи, а також порядок охорони вогнескладів. На місцях проводили цю роботу армійські і губернські комісії, до складу яких входили представники органів ЧК.

Свою роботу комісії в даному разі здійснювали винятково через апарати ЧК і особливих відділів як у центрі, так і на місцях.

Результати діяльності цих комісій швидко виявилися. З обстежених по всій Україні 331 складу і 26 298 осіб персоналу виявлено і передано в органи 174 агенти різних контрреволюційних організацій, у тому числі 57 поляків — членів польської військової організації, які проникли в ці склади для розвідки і підготовки вибухів.

Усунуто з цих складів 502 чоловіки підозрюваних, у тому числі 180 поляків. Крім того, замінено 67 чол. комскладу, які не відповідали своєму призначенню.

Ряд відповідальних осіб з адміністрації артскладів, вогнескладів і баз вогнепальних припасів були віддані під суд за потурання і недбале збереження військового спорядження.

Всі території військових складів, за вимогою комісії, були оголошені в стані облоги з усіма наслідками, що випливають з нього.

Були здійснені і втілені в життя протипожежні заходи. Словом, військові склади були остаточно очищені від злочинних елементів і приведені в бойову готовність.

Крім того, особливий відділ Південзахфронту з підпорядкованими йому органами і місцеві органи ЧК, будучи робочим апаратом надзвичайних санітарних комісій, здійснили велику роботу по ліквідації вогнищ епідемій тифу та інших хвороб, що продовжували лютувати. Всі

органи ЧК контролювали лазарети і лікарні, рішуче вводили в них якнайсуворіший санітарний порядок, стежили за своєчасною дезінфекцією і підтриманням у чистоті хворих і поранених.

Однак після цих операцій все ж не можна було сказати, що тил Радянської України був остаточно знешкоджений від діяльності контрреволюції.

(Далі буде)

А. Л. Зінченко (Вінниця)

З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст.

Идеться про місце й роль духівництва в суспільстві, становище селян Правобережної України в маєтках духівництва та їх боротьбу проти соціального і національного гноблення в досліджуваний період.

Останніми роками питання про місце й роль церкви та духівництва в суспільних процесах вивчається більш ґрунтовно і виважено. З'ясовується взаємодія традиційно-народних та християнсько-церковних заasad у світосприйманні, моралі, культурі. Пам'ятки церковної архітектури, музики, живопису розглядаються в контексті розвитку духовних набутоків суспільства. Однак це ніякою мірою не знімає з порядку денного необхідність вивчення місця духівництва у суспільстві, взаємодії його з іншими соціальними верствами, в тому числі й селянством. Идеться, зокрема, і про становище селян у маєтках духівництва та їхні взаємини з адміністрацією останніх. Цю тематику висвітлюють, зокрема, В. І. Буганов, О. О. Преображенський і Ю. О. Тихонов¹.

Цікаві факти про місце церковного землеволодіння в еволюції феодальних відносин Лівобережної України XVII—XVIII ст. наводять О. І. Гуржій та В. Й. Борисенко². У монографіях Г. Я. Сергієнка й В. А. Смолій³, присвячених визвольній боротьбі на Правобережжі в XVII—XVIII ст., ідеться також і про маєтки духівництва.

У цілому проблематика церковного землеволодіння на Правобережній Україні вивчена ще недостатньо. Нові публікації джерел з історії визвольного руху в регіоні⁴ та залучення архівних документів дають можливість ґрунтовніше розглянути питання про соціальну самосвідомість селян церковних, а згодом і секуляризованих маєтків зрозуміти причини їхніх конфліктів з адміністрацією останніх протягом XVIII — першої половини XIX ст.

За нашими підрахунками, на Правобережжі наприкінці XVIII ст. в 220 церковних володіннях налічувалося 46,3 тис. кріпаків (ревізь-

¹ Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— 342 с.

² Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986.— 134 с.; Борисенко В. И. Социально-экономичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., Наук. думка, 1986.— 263 с.

³ Сергієнка Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— 212 с.; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.— 264 с.

⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— К., 1970.— 659 с.; Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— 535 с.; Селянський рух на Україні, 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— К., 1985.— 504 с.

ких душ). З них 24,8 тис. (понад 53%) належало католицькому, 21,3 тис. (46%) — уніатському, близько 100 — вірмено-католицькому духівництву. Правобережна Україна ввійшла до складу Росії за другим та третім поділами Польщі. На цих землях, як й у Білорусії та Литві, царизм намагався спиратися насамперед на польське дворянство, зберігаючи більшість його традиційних привілеїв. Оскільки католицьке і верхівка уніатського духівництва на Правобережжі були дворянами за своїм соціальним походженням та становищем, то й вони зберегли значну частину своїх станових привілеїв, насамперед маєтки. Однак політичні причини все ж спонукали царський уряд відібрати частину останніх у казенне відомство. На Правобережжі наприкінці XVIII ст. були секуляризовані церковні володіння з 18,6 тис. ревських душ. Тоді ж православному кліру були передані маєтки уніатського духівництва за 1,4 тис. кріпаків. У 40-х рр. XIX ст. у них налічувалося вже 6,3 тис. ревських душ. На кінець XVIII ст. найбільші маєтки належали уніатському митрополиту — 8,4 тис. кріпаків, київському і кам'янецькому католицьким єпископам — майже по 3 тис. кожному, володимирському уніатському — 2,2 тис., луцькому уніатському — 1,8 тис.⁵⁻⁶ Великі володіння мали також Овруцький, Мелецький, Дерманський (Волинь) й Уманський (Київщина) василіанські, Дубровицький піарський, Нововишневецький та Бердичівський (Волинь) кармелітські, Чорнобильський (Київщина), Тульчинський і Мурафський (Поділля) домініканські монастирі.

Однією з найконсервативніших рис соціальних відносин у Речі Посполитій, яка, за висловом Ф. Енгельса, «вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад»⁷, було існування великого церковного землеволодіння, тісно пов'язаного з магнатським. Тому й соціальний протест народних мас, що не припинявся на Правобережній Україні протягом XVII—XVIII ст., спрямовувався проти зловживань адміністрації як світських, так і церковних маєтків. Про це, зокрема, свідчать описи монастирів та костьолів, складені в першій чверті XIX ст. Ченці Бердичівського монастиря босих кармелітів, наприклад, змушені були у середині XVII ст. залишити кляштор * «через замішання й гультяйство в цих краях»⁸, тобто у зв'язку з посиленням визвольної боротьби селянства. Монастир неодноразово руйнували й знищували. Так, під час походу військ, очолюваних Б. Хмельницьким, на Збараж повстанці зруйнували кармелітський кляштор. Ченці разом з польською шляхтою втекли на захід. Наприкінці XVII ст., коли боротьбу народних мас Правобережжя очолив С. Палій, кармеліти знову були змушені тікати з монастиря⁹. Опис 1802 р. зазначає, що ченці повернулися в нього лише у 1716 р., «після деякого заспокоєння розрухи»¹⁰. Проте в період Коліївщини вони також покинули Бердичів¹¹.

В опису Заславського костьолу св. Яна за 1802 р. зазначається, що оригіналів документів на фундушевий маєток ** не збереглося,

⁵⁻⁶ Зинченко А. Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII — 40-е годы XIX века). — М., 1983. — С. 56—57, 196—202, 219—245.

⁷ Енгельс Ф. Яке діло робігничому класові до Польщі? // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 160.

* Кляштор — католицький та уніатський (василіанський) монастир.

⁸ Центр. держ. іст. арх. СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 3, арк. 392 (далі — ЦДІА СРСР).

⁹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864. — С. 249—252.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 3, арк. 392.

¹¹ Похилевич Л. Указ. соч. — С. 480—481.

** Фундушевий маєток (фундуш) — маєток, наданий шляхетською державою або світським чи духовним магнатом на утримання церковної установи (монастиреві, костьолу, семінарії тощо). Найчастіше маєток надавався при заснуванні церковної установи — фундації. Особа, яка засновувала кляштор чи костьол, називалася фундатором.

оскільки «у часи бунту Хмельницького, проводиря козаків, що збунтувалися, костюл був зруйнований, місто й плебанія * спалені і папери різні, зокрема й оригінал фундушу (від 1599 р.— А. З.), згоріли»¹². Подібний запис містить також і візитський опис ** Тригурського василіанського монастиря на Волині за 1819 р.¹³

Повстанці напали на маєтки верхівки духовництва. Так, у 1649 р. козаки ввірвалися до Фастова і розгромили маєток київського католицького єпископа О. Соколовського. Останній разом з місцевими ченцями — єзуїтами, бернардинцями та іншими представниками католицького духовництва втік далеко за межі Київщини. На початку XVIII ст. новий єпископ повернувся до маєтку. В 1750, 1756 і 1768 рр. гайдамацькі загони знову здійснили напади на ці володіння¹⁴. Для їх оборони тодішній київський католицький єпископ був змушений тримати найманців-драгунів, а бердичівські кармеліти — гарнізон з гарматами, надаючи їм й феодалам для боротьби з народними рухами¹⁵.

Після визвольної війни XVII століття з великими труднощами адміністрація церковних маєтків відновлювала владу над залежним селянством на Правобережній Україні. В Радомишлі, Уніні, Кухареві та інших володіннях київського уніатського митрополита піддані наприкінці XVII ст. сплачували лише незначний чинш. У багатьох маєтках було ліквідовано чинність панського суду і вищих судових інстанцій над селянами¹⁶. 1718 р. ректор Овруцької єзуїтської колегії *** в скарзі до повітового суду зазначав: «Через невгамовні та довготриваючі у цих краях козацькі бунти... шляхта та ксьондзи... Київського воеводства змушені були, залишивши свої маєтки і рятуючи своє життя, тікати у чужі воеводства...»¹⁷. Єзуїти не наважувалися з'являтися в своїх колишніх володіннях багато років. Монастирські маєтки були занедбані.

Таким чином, визвольний народний рух ставив під загрозу важливу підвалину панування католицького духовництва на Правобережжі — земельну власність. У 1740 р. шляхта Київського воеводства в інструкції делегатам сейму зобов'язувала їх клопотатися про підтвердження прав духовництва на маєтки. Йшлося насамперед про володіння київського католицького єпископа, Овруцького домініканського, Заручайського василіанського монастирів та Житомирської єзуїтської місії, яким гайдамаки завдали значних збитків¹⁸.

Селяни з церковних володінь брали активну участь у гайдамацькому русі. В 1750 р. підданий уніатських митрополичих маєтків П. Клименко із с. Ораного вступив до загону повстанців, разом з яким взяв участь у розгромі володінь Чорнобильського домініканського монастиря й Радомишльського маєтку уніатського митрополита. В травні 1751 р. загін гайдамаків у складі 30 чол. знову вчинив напад на ці володіння¹⁹.

* Плебанія — садиба, подвір'я, будинок і парафія католицького священика.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1802, спр. 2, арк. 568.

** Візитський опис (візита) — опис монастиря (костюлу), зроблений під час відвідин (візити) представником начальника певного чернечого ордену (у приході — єпископом чи деканом).

¹³ Держ. арх. Житомирської області, ф. 90, оп. 2, спр. 8, арк. 10, 10 зв.

¹⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 187; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе: Акты о гайдамаках (1700—1768).— Киев, 1876.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 211, 215; 478—481, 490—491, 680 (далі — АЮЗР).

¹⁵ Похилевич Л. Указ. соч.— С. 252, 481.

¹⁶ Смолій В. А. Назв. праця.— С. 227.

*** Єзуїтська колегія — навчальний заклад ордену єзуїтів.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 30—31; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 63.

¹⁸ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 317—321, 361—362.

¹⁹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 179, 190—191, 204—208; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 551.

Внаслідок посилення визиску, селяни тікали з церковних маєтків. В 1733 р. орендар єпископського Фастівського маєтку скаржився на те, що піддані тікають, «не сплативши панові своєму... чиншів, осипів * та інших повинностей»²⁰. У лютому 1752 р. втекли 19 сімей підданих Дерманського василіанського монастиря із сіл Дермань, Кунин та Коршів Луцького повіту Волинського воєводства, в 1758 р. — із с. Вороб'їв Київського повіту, яке належало уніатській митрополії, — 6 селянських родин, а у 1767 р. — 84 сім'ї з маєтків, якими володів митрополит Ф. Володкевич. Подібні факти були й у володіннях інших духовних власників²¹. Піддані маєтків духівництва, виявляючи солідарність з утікачами, всіляко допомагали їм. Так, 1722 р. на війта і всю громаду містечка Радомишля, що належало уніатській митрополії, була подана скарга про те, що вони, «гультяям до дальшого свавілля й розпусті, відкриваючи ворота», надали притулок утікачам із маєтку Маліївщини, прийняли їх, «надаючи повну безпеку»²².

В другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні зміцніли позиції польської знаті та католицької церкви. Магнати дедалі більше дарували духівництву нові володіння. Так, Ф. С. Потоцький надав маєтки Тульчинському домініканському (1758 р.) та Уманському василіанському монастирям (1766 р.)²³.

Зростав і феодальний визиск. Зокрема, за інвентарем 1759 р., піддані Тульчинського домініканського монастиря у с. Білоусівці зобов'язували були сплачувати грошовий чинш, осип й інші види ренти. 26 грудня 1786 р. ценці-домініканці скасували старий інвентар та змусили селян прийняти новий, за яким осип було замінено на панщинні роботи на фільварковій ріллі, інші повинності передбачалося виконувати «за звичаєм сусідніх маєтків»²⁴. При цьому інвентарі, як правило, не фіксували повного обсягу селянських повинностей.

Про наростання визиску в церковних володіннях наприкінці XVIII ст. свідчать матеріали розслідування скарги громади с. Велика Снітинка (1796 р.), яке належало до Фастівського ключа²⁵. Комісія «не підтвердила» даних, що містилися у селянській скарзі: чиновники на Правобережжі (переважно дворяни-католики), як правило, були солідарні з власниками церковних маєтків. Селяни Фастівського ключа протягом наступних десятиріч продовжували вести тривалу боротьбу з управителями. Як зазначається в документах, складених під час передачі маєтку у казенне відомство, піддані «в часи єпископського володіння через підписання різних скарг на «...власників і посесорів були втягнуті у слідчі справи, за якими були звинувачені в непокорі встановленій владі»²⁶.

Тривалу боротьбу з адміністрацією маєтку протягом багатьох років вели піддані Балтського вірмено-католицького косяголу (с. Олександрівка Подільської губ.). У 1806 р. кілька родин разом з худобою й домашнім скарбом покинули село та рушили в напрямку до Молдавії. Настоятель послав за ними погоню. Втікачів було повернуто. Джерело подає драматичну картину спроби селян перебратися через Дністер й її невдачі внаслідок підступності війта з м. Рашкова, який обіцяв показати броди та не зробив цього²⁷. Незважаючи на це, піддані маєт-

* Осип — один з видів натуральної ренти, який сплачувався зерном.

²⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 46—47.

²¹ Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.— С. 410, 413, 418, 422, 424.

²² АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 25—26.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 444, оп. 1, 1823, спр. 42, арк. 1; ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, 1823, спр. 23099, арк. 97—97 зв.

²⁴ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 685, оп. 4, 1823, спр. 21, арк. 336.

²⁵ Зінченко А. Л. Католицькі й уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1984.— № 1.— С. 104.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 491, оп. 95, 1843, спр. 2, арк. 1.

²⁷ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, 1808, спр. 80, арк. 3—3 зв.

ку продовжували вести боротьбу з настоятелем костюлу. У 1809 р. олександрівські селяни всією громадою відмовились коритися йому. Рішенням Балтського нижнього земського суду для упокорення кріпаків до села було послано каральну команду (серпень того ж року). Однак конфлікт тривав і після цього. В грудні селяни знову відмовилися відбувати повинності на користь костюлу²⁸.

Протягом 15 років позивалися з власником піддані Тульчинського домініканського монастиря (с. Білоусівка Брацлавського повіту)²⁹. У 1826 р. Волинське губернське правління розглядало скарги кріпаків з кількох сіл, які проживали в маєтках духівництва у Ковельському повіті. Селяни скаржилися, що вони «понад інвентар відбувають багато зайвої панщини, посилають підводи за багато миль..., також на сплав дров у далекі місця, за що їм і третьої долі панщини не зараховують, відтак вони не встигли засіяти в себе на полях хліба і доведені до крайнього розорення й бідності; до того ж управителі завдають їм немилосердних побоїв нагаями»³⁰. Однак губернське правління відбулося лише формальною відпискою на ці заяви.

Неодноразово скаржилися на посесора піддані Горохівського костюлу на Волині (Володимирський повіт). Комісія, що прибула на місце для розслідування, обмежилася півзаходами. Жорстокі покарання селян тривали, як і раніше. Їм не зараховувалася панщина, адміністрація маєтку допікала різними поборами, селянські господарства занепадали. Наприкінці 1826 р. піддані костюлу звернулися до єпископа, сподіваючись знайти управу на посесора. Якщо не буде вжито заходів, заявили вони в скарзі, «ми будемо змушені піти у чужі краї»³¹.

Записи про селян, що втекли поодинці або цілими сім'ями, зустрічаються й у ХІХ ст. в інвентарях переважної більшості церковних володінь. В опису 1823 р. маєтку Уманського василіанського монастиря (с. Гризинівка) з 287 ревізких душ налічувалося втікачів 23 чоловіки та 6 жінок³². Візитський опис Брацлавського костюлу (1817 р.), якому належав маєток з 37 ревізкими душами (с. Ксьондзівка Подільської губ.), фіксує протягом 1806—1816 рр. 11 утікачів чоловічої й 10 жіночої статі, у тому числі 4 сім'ї³³. Під час прийому в казенне відомство (1837 р.) маєтку Балтського вірмено-католицького костюлу (с. Олександрівка) чиновники засвідчили, з одного боку, вкрай важке становище підданих, а з іншого,— значні розміри втеч: з 60 ревізких душ володіння залишили 19, тобто майже третина³⁴. У Почаївському монастирі було заведено спеціальну книгу для обліку селян — утікачів від гноблення. На 1842 р. там їх налічувалося 32 особи, в тому числі 5 сімей³⁵.

Форми виходу селян від своїх власників у ХІХ ст. були різними — втечі, самовільний відхід у найми тощо. Так, візита Веледницького костюлу на Волині за 1838 р. засвідчила, що частина селян з маєтку, залишивши домівки, пішла в ліси. Там вони розчистили землі, вважаючи себе вільними від влади духівництва. Однак власнику маєтку вдалося провести обмір земель на вигідних для себе умовах, ввести нові інвентарі з 1 червня 1840 р., зобов'язати підданих, які вийшли з покори³⁶, виконувати повинності.

²⁸ Селянський рух на Україні: середина ХVІІІ — перша чверть ХІХ ст. — С. 307, 462.

²⁹ Лавров П. А. Селянський рух у Подільській губернії у першій третині ХІХ ст. // Київський держ. унів. Наукові записки. — 1946. — Т. V. — Вип. 1. — С. 160.

³⁰ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 178, оп. 6, спр. 971, арк. 1—8.

³¹ Там же, спр. 897, арк. 1.

³² ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, 1823, спр. 23099, арк. 167—182.

³³ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 685, оп. 4, 1799, спр. 7, арк. 52—53 зв.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 1, 1836, спр. 580, арк. 1—59 зв.

³⁵ Держ. арх. Тернопільської області, ф. 258, оп. 3, спр. 99, арк. 110.

³⁶ ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, 1839, спр. 2088, арк. 12 зв.

Події польського повстання 1830—1831 рр., яке Ф. Енгельс назвав консервативною революцією³⁷, були сприйняті селянами України з точки зору їхніх власних інтересів, хоч і викликали заворушення, в тому числі й у церковних маєтках. Українське селянство розглядало ці події як чужу для себе «панську справу», що не могла визволити його від кріпосного рабства³⁸. Зокрема, в селянських виступах на півночі Київщини брали участь і піддани Чорнобильського домініканського монастиря (села Паришів, Лелів) та Іванківського костьолу. Чиновники, що розслідували заворушення у маєтку домініканців, засвідчили «непокору селян щодо роботи на полях і наряду на плоти». Слідство в цій справі встановило, що «селяни перебувають у щонайбіднішому стані», вони «знеможені роботами, особливо при нарядах... до сплаву байдаків * і плотів». Домініканці дбали насамперед про «обробку величезних економічних полів і прибутки зі сплавів», а селяни не мали «щонайменшої можливості заробити для себе, не мають хліба для прогодування з сімейством». Через неврожаї, «а більше через наряди на сплави і панщину селяни не встигали обробляти свої наділи й збирати врожай»³⁹.

За безпосередню причетність духівництва до повстання 1830—1831 рр. згідно з указом 19 липня 1832 р.⁴⁰ частину католицьких та уніатських монастирів на Правобережній Україні, в Білорусії й Литві було закрито, а їх володіння передано у казенне відомство, тобто секуляризовано. Переважну більшість таких маєтків (їх називали помонастирськими) віддано в оренду польському дворянству. При цьому зберігалася панщинна система⁴¹.

Ревізія державних маєтностей у західних губерніях Росії (1837—1839 рр.), в ході якої негласному огляду були піддані також і володіння католицького та уніатського духівництва, викрила факти гострих конфліктів селян з адміністрацією останніх. Ревізор Забелло, який обстежував стан державних маєтків, склав записку «Про позови й скарги казенних селян по Подільській губернії». В ній відбилося і тяжке становище кріпаків у помонастирських та церковних володіннях. Серед останніх — Мукарівський ключ, що належав кам'янецькому католицькому єпископу, маєток Мукарівського костьолу тощо⁴². Дворянство, яке орендувало державні, в тому числі й секуляризовані володіння, намагалось дискредитувати матеріали ревізії. Аналогічна ж картина спостерігалася на Волині та Київщині⁴³.

Гостра сутичка селян з адміністрацією секуляризованого маєтку, що належав до 1831 р. Дубровицькому піарському монастиреві, сталась у 1837 р. Селяни із Стрільська і Глушиці добивалися зменшення регулярної панщини з трьох днів до двох, посилюючись при цьому на інвентар 1835 р. й на повинності підданих у сусідніх маєтках. Вони відрядили своїх односельців І. Береговця, Т. Болотіна, С. Федорова для подання відповідного прохання до Волинської казенної палати. Дізнавшись про це, управитель Венчковський звинуватив посланців у відмові відбувати повинності на ремонті тракту. За це їх було забито

³⁷ Енгельс Ф. Про польське питання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 472.

³⁸ Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 3.— С. 113.

* Вантажне судно.

³⁹ Селянський рух на Україні, 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— С. 68—77, 79—82, 85—87 та ін.

⁴⁰ Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1832.— Т. 7.— № 5506.

⁴¹ У 1835 р. з 40 помонастирських маєтків Правобережжя 24 перебували в 6-річній оренді, 15 — у казенному управлінні й лише 3 маєтки — на оброці // ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 3, 1832, спр. 1411, арк. 52—54; ф. 384, оп. 1, 1832, спр. 1008, арк. 160—165 зв.

⁴² Там же, ф. 384, оп. 1, 1838, спр. 598, арк. 6 зв., 17—35.

⁴³ Там же, ф. 1589, оп. 1, 1837, спр. 385, арк. 25—38 зв., 64; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева.— М.— Л., 1946.— Т. 1.— С. 305—306.

в дуби і відправлено до повітового міста Рівного. Обурені кріпаки, зібравшись на подвір'ї економії, заявили, що управитель маєтку «не має права без їх відома заарештовувати селян», та зажадали пояснень від адміністрації. Хоч їм і вдалося добитися усунення Венчковського від управління маєтком, проте трьох згаданих селян-прохачів усе ж було заарештовано ⁴⁴.

У зв'язку з посиленням боротьби селянства проти кріпосницького режиму й, зокрема, в церковних маєтках, царська адміністрація вирішила, насамперед з політичних міркувань, втрутитися у взаємини духовних власників з підданими. В зв'язку з рапортом київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова 24 січня 1839 р. було видано імператорський указ «Про заходи проти жорстокого ставлення римсько-католицького духовництва до селян і служителів». У ньому зазначалося, що частина його представників жорстоко поводиться зі своїми підданими, «караючи їх тілесно й виснажуючи ув'язненням, голодом та іншими катуваннями» ^{45–46}. Згідно з цим документом, католицькому духовництву, що володіло населеними маєтками, заборонялося піддавати селян покаранням такого роду. Винних у порушенні указу пропонувалося усувати від управління маєтками, а в разі їх особливої жорстокості віддавати під суд. Забезпечення нагляду за виконанням цього документа покладалося на генерал-губернаторів західних губерній, а на місцях — на земських справників і стряпчих. Однак, незважаючи на це, свавілля в церковних володіннях продовжувалося. Особливо скрутним становище селян було у Фастівському маєтку луцького католицького єпископа, маєтку ксьондза Ячинського в Лeticівському повіті Подільської губернії, у с. Лютерці, що належало Заславському костюлу св. Яна, в маєтку Луцького тринітарського монастиря на Волині, Монастирищенського костюлу на Київщині й інших ⁴⁷. Отже, указ від 24 січня 1839 р. не ліквідував свавілля адміністрації церковних володінь. Гострі конфлікти між останньою та селянами з маєтків духовництва дедалі більше непокоїли царизм. Вони стали вирішальною причиною секуляризації церковного землеволодіння на Правобережній Україні, у Білорусії та Литві за указами 1841—1843 рр.

Влітку 1841 р. спалахнув конфлікт у с. Пудлівці, що належало Кам'янецькому жіночому домініканському монастирю. Управитель маєтку неодноразово жорстоко карав селян. 19 липня, за його наказом, було побито та ув'язнено селянина Г. Гринька, який відмовився ходити на панщину понад 3 дні, визначені інвентарем. Дізнавшись про цю розправу, його односельці покинули роботу в полі, прийшли до економії й зажадали звільнення покараного. Вони розбили дуби, накладені на ноги Гриньку, і повезли його до земського суду у Кам'янець. Не заставши там нікого, селяни поїхали до монастиря й зажадали зустрічі з пріоршею. Судячи з усього, вона була налякана виглядом побитого та можливою відповідальністю за беззаконня. Монастирським властям вдалося умовити селян не подавати скарги до суду. Їм пообіцяли, що економа Грабовського буде усунуто з маєтку. Проте жителі села не повірили цьому. Громада заарештувала економа. В серпні до с. Пудлівці прибув чиновник особливих доручень Шишкович. Йому було передано справу, розпочату кам'янецьким земським судом «про завдання нібито селянами с. Пудловець побойв тамтешньому економу». За ходом слідства стежив губернатор. Жителів села, які найактивніше протестували проти свавілля адміністрації, — П. Святого, Г. Юрка, Ф. Михайлова, Р. Янка, М. Маркевича і М. Вороного віддали під суд

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1837, спр. 2296, арк. 1, 2, 7—11 зв.

^{45–46} Полное собрание законов Российской империи.— Т. 14.— № 11954.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1839, спр. 2816, арк. 1—3, 4—5; спр. 2788, арк. 60—60 зв.; спр. 2817, арк. 1—2; ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 6, спр. 22473, 22474; оп. 11, 1841, спр. 23038, арк. 2—6, 11—12.

«за буйство, непослух власнику, підбурювання інших селян до непоко-ри, завдання жорстоких побоїв економу»⁴⁸. Незважаючи на те, що слідчі органи дійшли висновку, що сам Грабовський «дав привід» до помсти своєю жорстокістю, «караючи селян усупереч владі, наданій йому пріоршею»⁴⁹, чотирьох жителів с. Пудлівці було заслано до Сибіру, а кількох засуджено до ув'язнення⁵⁰.

Збереження панщини у секуляризованих володіннях було значною поступкою дворянству, йшло врозріз з вимогами селян. Передача цих маєтків в оренду дворянам повністю дискредитувала себе (це, зокрема, підтвердила ревізія 1837—1839 рр.). Однак після секуляризації володінь духовництва за указом 25 грудня 1841 р. більшість їх з весни 1843 р. була знову ж таки віддана орендаторам⁵¹.

Сваволя останніх викликала численні виступи селян у колишніх церковних маєтках. У серпні 1843 р. міністерство державних маєтностей завершило розслідування виступу селян Радовля й Тепениці, що належали раніше Олевському кармелітському монастиреві (закрито у 1832 р.). Орендарі перевищували інвентарні норми, гнобили селян непосильними роботами та натуральними поборами. Жорстокі покарання призвели до того, що кілька селян вмерли від побоїв. Дійшло до гострої сутички підданих з орендарем, під час якої селяни розправилися з виборним Трохимовим, який став на бік посесора, розорили винокурню. Найактивніших учасників виступу віддали під суд. За рештою селян, за розпорядженням міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова, було встановлено «особливий нагляд окружного начальника»⁵².

У жовтні 1844 р. селяни с. Плебанівки Могилівського повіту Подільської губернії (до 1842 р. належала Шаргородському косяолу) подали скаргу на нестерпність панщини, а також інших утисків з боку посесора Куявського. Цей виступ був придушений військовою силою. Хоч слідство і підтвердило справедливість селянських скарг, однак їх протест не був задоволений⁵³.

Нами виявлені документи, які доповнюють картину заворушень у с. Плебанівка. В конфіденційному листі до П. Д. Кисельова генерал-губернатор Д. Г. Бібіков сповістив про притягнення Куявського до відповідальності за примушування селян до роботи «понад належні дні» (таких понадінвентарних днів виявилось: тяглих — 1483 й піших — 2525). Посесора звинуватили «в самовільному каранні їх, у вчиненні різних інших утисків». За постановою Подільської палати державних маєтностей Куявського усунули від оренди Плебанівського маєтку. Селяни були переведені на оброчне становище⁵⁴. Так вони своєю боротьбою, по суті, вирвали у царської адміністрації переведення на оброк, сподіваючись, що цим самим звільняться від ненависної панщини.

Впадає у вічі однастайність селян. Чиновник палати державних маєтностей, що здійснював люстрацію у володінні колишнього Чорнобильського домініканського монастиря, зазначав, що «селяни, які були на сході, 122 господарі, однастайно виявили бажання перейти на оброчне становище не поступово, а всією громадою з прийняттям в оброк економічних та вакантних орних сінокосних земель»⁵⁵. Таким чином вони розраховували здобути собі реальне право господарювання

⁴⁸ Держ. арх. Хмельницької області, ф. 1, оп. 1, 1841, спр. 455, арк. 11—50, 151 зв.

⁴⁹ Там же, арк. 153—154.

⁵⁰ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 2, 1842, спр. 1126, арк. 28.

⁵¹ Там же, оп. 3, 1843, спр. 202, арк. 2—3 зв.

⁵² Там же, оп. 2, 1842, спр. 1114, арк. 524 зв.—525.

⁵³ Дружинин Н. М. Указ, соч.—Т. 1.—С. 501; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг.: Сб. документов.—М., 1961.—С. 511—513.

⁵⁴ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 3, 1844, спр. 703, арк. 46—46 зв.; 1845, спр. 894.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 491, оп. 45, 1843, спр. 47, арк. 107.

на вільній землі. Однак цьому прагненню протистояла феодальна система.

Переведення на оброк здійснювалося в обстанівці дальшого наростання антикріпосницької боротьби. На Правобережній Україні царизм враховував селянське питання як важіль у політичному протистоянні польському дворянству. Крім того, чимале значення при визначенні оброчного статусу селян відігравав і фіскальний момент. Підтвердженням цього може бути переведення на оброк найбільшого на Правобережжі секуляризованого маєтку — Фастівського ключа на Київщині. Після прийняття останнього у казну Київська палата державних маєтностей ухвалила рішення про віддачу його з 1843 р. в оренду на 6 років за 29 615 крб. сріблом річної плати⁵⁶. Проте у середині березня того ж року цар затвердив доповідь П. Д. Кисельова про переведення цього володіння на поземельний оброк. Міністр державних маєтностей підкреслив вигідність такого переходу з фінансового боку. Крім того, він виділив і політичний аспект: «Щодо західних губерній прийнято правилом сприяти переведенню селян з господарського на оброчне становище»⁵⁷. Отже, вирішення питання про долю колишніх церковних володінь стало основою для розробки загальних питань політики самодержавства в державних селах західних губерній країни.

Однак конкретні умови переходу на оброк не завжди були сприятливими для селян. Так було, зокрема, у Фастівському секуляризованому маєтку. На сході представників сільських громад Фастівської волості навесні 1843 р. кріпаки згоджувалися перейти на оброчне становище за умови, що «оброк буде помірним, не більше шести карбованців сріблом з пішого ґрунту й податків не більше одного карбованця з душі, як деякі з них платили... чинш за володіння біскупа Пивницького». Однак селяни категорично відмовилися від обов'язкової в таких випадках у бюрократичній системі державних маєтностей практики кругової поруки. В червні 1843 р. їм було оголошено умови введення оброку. З тяглих наділів передбачалася плата 17 крб. 25 коп. сріблом, а з піших — половина цієї суми⁵⁸. Частина кріпаків відразу ж відмовилася одержувати тягли наділи, заявивши, що «вони не в змозі виконати введених повинностей». Селяни неодноразово просили чиновників губернської палати державних маєтностей розподіляти оброк за числом душ у родині та за таким же принципом ділити й землю, наголошуючи, що тоді «вони знатимуть лише одну повинність, а не декілька, і не страшитимуться того, що при найменшій несплаті оброку... їх примусять за свавіллям волосних урядників працювати на посиленій ріллі (громадській ріллі.— А. З.), наче в панщину, якої вони над усе боялись»⁵⁹.

Навесні 1844 р. чиновники приступили, незважаючи на незгоду селян, до наділення їх землею згідно з умовами оброчного становища. У Фастівському маєтку встановлювалася кругова порука. Крім оброку та громадської ріллі, в повинність підданих входили також шість днів будівельних робіт. Побоювання селян набували реальної ваги, оскільки при переході маєтку у казенне відомство панщина їм була встановлена в більшому обсязі, ніж раніше, а за дні, відпрацьовані понад зазначені в інвентарі, їм не давали ніякої винагороди. Тому кріпаки категорично відмовлялися брати ділянки у наділ, вважаючи, що в такому разі назавжди закабальять себе. Селяни заявляли: «Государ один раз нас помилював і відібрав нас від єпископа Пивницького для того, щоб ми ніколи не працювали на панщині»⁶⁰.

⁵⁶ ЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 3, 1843, спр. 459, арк. 32—33 зв.

⁵⁷ Там же, арк. 29 зв.—30.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, 1844, спр. 5394, арк. 14 зв.

⁵⁹ Там же, арк. 15 зв.

⁶⁰ Там же, арк. 482—483 зв., 507—508; ф. 491, оп. 95, 1843, спр. 2, арк. 95.

Незадоволення підданих наростало й внаслідок свавілля адміністрації під час наділення їх землею. Хоча селянам і говорили, що тягли господарства наділяються по 17,2 дес. землі, однак «розмір їх наділів залишено тим самим, який вони мали за єпископа Пивницького, а при роздачі ділянки були перемішані так, що ділянка одного господаря дісталася іншому». Кріпаки не брали наділів. Не допомогли й умовляння та погрози спеціально посланого від генерал-губернатора чиновника Неумана. Селян неодноразово били різками, деяких заарештовували за вимогу подушного наділення землею і відмову приймати наділи⁶¹. Це викликало дедалі більше обурення фастівських кріпаків.

Особливо активно їх протест виявився 24 червня 1844 р. У дворі волосного правління відбувся селянський сход, де кріпаки, за словами полковника Неумана, «з видом буйства, повторюючи попередні домагання», обговорювали ситуацію, що склалася. Вони зірвали оголошення, в якому було викладено умови оброчного становища. Через кілька годин той же натовп, «збільшуючись через підмовляння заводіїв», відправився до Києва шукати задоволення своїх вимог у губернських властей. По дорозі селян зустрів земський справник, який умовляв їх повернутися назад. Однак це їх не зупинило. Власті направили два батальйони солдатів Одеського егерського полку, які змусили селян повернутися до Фастова. Почалася розправа з непокірними. Троє з 7 «головних призвідців» (Г. Руденко, М. Коваль, П. Семенченко) були заарештовані, решті вдалося втекти (М. Кучер, В. Хохлушка, Є. Діденко, С. Яковенко)⁶². Селянам були насильно нав'язані умови оброчного становища.

Заворушення в одному з найбільших у західних губерніях колишніх церковних володінь на фоні поглиблення кризи кріпосницької системи та загострення політичної ситуації в регіоні викликало занепокоєння царської адміністрації. Царизм розробив заходи щодо прискорення переведення казенних, у тому числі й секуляризованих маєтків, на оброчне становище⁶³.

Таким чином, церковні та секуляризовані маєтки на Правобережній Україні були ареною гострих виступів їх підданих проти сваволі адміністрації. В умовах Речі Посполитої розвиток церковного землеволодіння був важливою ланкою експансії католицизму. Тому боротьба селян за свої права поряд із соціальним мала певний політичний аспект. Наростання визиску у церковних володіннях в обстановці розкладу і кризи кріпосництва викликало різке збільшення виступів їх підданих проти адміністрації маєтків та місцевих властей. У специфічній політичній ситуації в західних губерніях царизм змушений був враховувати селянський фактор при виробленні важливих законодавчих актів щодо церковного землеволодіння. Селяни із секуляризованих й інших державних маєтків Правобережжя своєю боротьбою проти орендно-панщинної системи прискорили переведення їх на оброчне становище.

Одержано 10.12.89.

Речь идет о месте и роли духовенства в обществе, положении крестьян Правобережной Украины в имениях духовенства и их борьбе против социального и национального угнетения в исследуемый период.

⁶¹ Там же, ф. 442, оп. 1, 1844, спр. 5394, арк. 15—18.

⁶² Там же, арк. 3—4, 484—484 зв.

⁶³ Дружинин Н. М. Указ. соч.—М.—Л., 1958.—Т. 2.—С. 34; Неупокоев В. И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века.—М., 1976.—С. 123—124.

О. А. Малиновська (Київ)

Трудова еміграція з Югославії (60—80-ті роки)

Йдеться про масовий виїзд громадян СФРЮ на тривалий час для роботи за кордоном, його вплив на різні сторони життя країни — економіку, стан трудових ресурсів, фінансову сферу. Висвітлюються позитивні та негативні наслідки трудової еміграції як для країни-експортера робочої сили, так і для окремої особи.

У зв'язку з розробкою нового законодавства Союзу РСР про виїзд і в'їзд до країни, що передбачає значне розширення можливостей пересування людей, Радянський Союз, безперечно, зіткнеться з проблемою трудової еміграції, тобто виїзду певних контингентів робочої сили з метою працевлаштування за кордоном. Як випливає з досвіду інших держав, населення яких уже давно бере участь у широко розповсюдженій в сучасному світі трудовій міграції, до виїзду на роботу за кордон найчастіше спонукають: безробіття, неможливість відшукати засоби до існування на батьківщині; вищі заробітки і рівень життя у країнах імміграції; можливості професійного вдосконалення й підвищення освітнього рівня; суто людська цікавість до невідомих місць та життя інших людей. Без сумніву, три останні з названих мотивів є наявними і в нашому суспільстві. Щодо першого, якоюсь мірою існує ймовірність його виникнення. З впровадженням нових механізмів регулювання економіки може бути закриття збиткових підприємств, вильнення певної частини робочої сили.

Таким чином, трудова еміграція з СРСР, що нині практично дорівнює нулю, в разі значної лібералізації виїзду може швидко набути досить великих масштабів. У цьому зв'язку при обговоренні нового закону противники широкого відкриття кордонів застерігають про неминучість відтоку з країни кваліфікованих кадрів, загострення дефіциту робочої сили. У відповідь прибічники вільного виїзду нерідко посилаються на приклад Югославії, стверджуючи, що трудова еміграція з цієї країни існує вже чверть століття і не спричиняє помітного негативного впливу на її розвиток. Більш того, СФРЮ одержує від своїх громадян, що працюють за кордоном, значні прибутки у твердій валюті. Однак ці посилення мають здебільшого недоказовий характер, ідеалізують югославський досвід, на відміну від повного його неприйняття в попередні роки.

Наслідки трудової еміграції для Югославії складні та різноманітні і не піддаються однозначній оцінці. Вони заслуговують на всебічний і зважений науковий аналіз. Серйозне вивчення цього питання має нині практичне значення. Певною мірою воно дасть можливість прогнозувати ситуацію, що може скластися у зв'язку з виїздом робітників із СРСР, підготуватися до можливих результатів цього раніше неприйняттого для нашого суспільства явища.

Югославія була першою з країн, побудованих на соціалістичних засадах, яка зіткнулася з масовим виїздом своїх громадян на роботу за кордон. В югославському законодавстві, суспільно-політичній практиці, юридичній, економічній, соціологічній науці нагромаджений значний досвід у вирішенні пов'язаних з еміграцією проблем. Існує система регулювання виїзду громадян як в центрі, так і на місцях, діють призначені емігрантам господарчі, культурно-освітні та інші програми.

Помітним явищем у житті СФРЮ еміграція стала в середині 60-х років. Найбільшого розмаху вона набула на початку 70-х, коли на роботу за кордон щорічно виїжджало до 200 тис. чол. У 1973 р. за межами країни працювали 1,1 млн. югославських громадян, або 12% активного населення. Із запровадженням у середині 70-х років країнами-споживачами югославської робочої сили обмежень на в'їзд

іноземних робітників кількість емігрантів із СФРЮ скоротилася і зросла чисельність тих, хто повертався на батьківщину. Проте у 80-ті роки за кордоном залишалися ще майже 600 тис. югославських робітників. Внаслідок виїзду за місцем проживання годівників членів їхніх родин кількість емігрантів із СФРЮ, як і раніше, сягала мільйона осіб. Нині склад югославської еміграції стабілізувався. Річний в'їзд і виїзд коливається у межах 30—40 тис. осіб. Значною мірою на кількість югославських робітників за кордоном почали впливати процеси старіння і виходу на пенсію людей старшого віку і вступ у працездатну пору мігрантів другого покоління. Загальна чисельність емігрантів повільно скорочується. Оскільки ні внутрішні умови (значне безробіття, нестабільна економічна та політична ситуації), ні зовнішні (збереження потреби західноєвропейських країн в іноземній робочій силі) не спонукають югославських робітників до негайного повернення на батьківщину, їх кількість за кордоном буде лишатися значною ще довгий час.

Щодо складу, найбільшу групу серед емігрантів-югославів (45%) становлять селяни. Однак сільськогосподарською працею за кордоном займаються лише близько 1% трудящих-мігрантів з Югославії. Основна їх маса зайнята на будівництві, в обробній промисловості, сервісі.

На першому етапі виїзду переважною більшістю емігрантів були молоді люди чоловічої статі, що і зрозуміло, оскільки саме ця категорія населення наймобільніша. Із зростанням чисельності членів сімей емігрантів, які проживають за місцем зайнятості годівників, у другій половині 70-х років вікова і статева структура югославів за кордоном стала рівномірнішою. Однак і тепер за межами країни працюють здебільшого молоді люди (65% від 18 до 35 років), оскільки особи похилого віку, отримавши право на пенсію, як правило, повертаються додому.

Рівень освіти і кваліфікації югославів на Заході порівняно з вихідцями з інших країн-експортерів робочої сили досить високий. Це пов'язано з тим, що еміграція захопила частину кваліфікованих робітників і спеціалістів, зацікавлених у більших заробітках за кордоном. Вони становлять майже третину емігрантів.

За національним складом і походженням югославські емігранти є представниками всіх республік СФРЮ. Найбільше серед них колишніх жителів Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговіни.

Основна маса югославських робітників працює у західноєвропейських країнах (майже 90%), половина з них — у ФРН. Досить багато югославів в Австрії, Швейцарії, проживають вони також у Швеції, Франції, країнах Бенілюксу¹.

Протягом двох десятиріч бурхливий розвиток міграційних процесів, масштаби виїзду югославів на роботу за кордон, проблеми, які виникли у зв'язку з поверненням емігрантів, зумовлювали постійний інтерес до пов'язаних з еміграцією питань з боку югославської громадськості. Основне з них, безумовно, — наслідки трудової еміграції для Югославії, суспільства в цілому і для окремих його членів. До вивчення цього питання доклали свої зусилля численні вчені різних спеціальностей. Воно знайшло висвітлення у фундаментальних працях відомих югославських демографів, економістів-теоретиків, фінансистів².

¹ Lica na privremenom radu u inostranstvu: Prema popisu stanovništva i stanova 1971.— Beograd, 1971.— 187 s.; Milovanović R. Položaj jugoslovenskih građana na privremenom radu i boravku u inostranstvu // Jugoslovenski pregled.— 1983.— N 1.— S. 1.

² Мулина Т. Радна снага и запосленост у дугорочном развоју Југославије.— Београд, 1973.— 245 с.; Миграције становништва Југославије.— Београд, 1974.— 390 с.; Мулина Т., Масура М., Рађевић М. Становништво и запосленост у дугорочном развоју Југославије.— Београд, 1981.— 138 с.

Міграційна тематика розробляється кількома науковими центрами країни — Інститутом суспільних наук у Белграді, Економічним інститутом у Сараєво, факультетом соціології та політичних наук Люблянського університету. В 70-ті роки в Загребі був створений спеціальний Центр по вивченню проблеми міграцій, який видає журнал «Міграційське теме».

На жаль, в останні роки дослідженням еміграції із СФРЮ присвячується менше уваги. Справа, очевидно, в тому, що в самій Югославії, яка вже десять років живе в умовах глибокої кризи, це питання витіснене з центру суспільного інтересу і не розглядається як першочергове.

Однак, на наш погляд, саме тепер розмова про наслідки виїзду югославів на роботу за кордон може бути особливо змістовною. Період існування цього явища в чверть століття є достатнім для виявлення не тільки прямих, а й опосередкованих, довгострокових його результатів.

Ще один аспект, у зв'язку з яким варто здивуватися до югославського досвіду в цьому питанні, — еміграція і криза, а саме: чи був виїзд значних контингентів людей одним із факторів, що спричинили загострення економічної ситуації в країні, чи, може, навпаки, еміграція здатна сприяти стабілізації економіки, її поступальному розвитку?

Оскільки еміграційний процес мав трудовий характер, логічно почати з вивчення його впливу на стан трудових ресурсів. Насамперед необхідно визначити, яке місце у виробництві Югославії займали люди, що виїхали за кордон, була це, так би мовити, зайва, чи необхідна робоча сила?

Переглянемо динаміку зайнятості населення в СФРЮ за останні 25 років. З 1965 р. до 1988 р. кількість зайнятих у виробництві зросла майже вдвічі (з 3,6 до 6,9 млн. чол.), збільшуючись в середньому на 4—5% у 70-ті й 2—3% в 80-ті роки щорічно. В той же час кількість громадян СФРЮ, зареєстрованих у бюро по працевлаштуванню як такі, що шукають роботу (тобто безробітних), зросла з 267 тис. до 1 млн. 173 тис. чол. або в 65 разів. Про загострення проблеми безробіття свідчить і той факт, що на одне вільне робоче місце в 1965 р. припадало 4,4 безробітних, тоді як у 1988 р. — 166. Збільшувалися строки пошуків роботи. В 1965 р. більше року її шукали лише 16,5% безробітних, а в 1988 р. — уже 62%³.

Зворотною стороною масового безробіття є надмірна зайнятість населення. В зазначений період бурхливе зростання кількості робітників і службовців значною мірою зумовлювалося не економічними, а соціальними потребами. Внаслідок цього, за підрахунками спеціалістів, для виробництва наявної в країні кількості товарів і послуг третина зайнятих є зайвою⁴. Їх присутність на підприємствах знижує ефективність господарювання, негативно впливає на продуктивність праці, веде до порушення принципу розподілу по праці щодо тих, хто справді працює.

Загострення проблеми зайнятості спонукало керівництво Югославії в 60-ті роки одним із засобів її розв'язання визнати еміграцію. Процедура виїзду за кордон була вкрай спрощена. Бюро по працевлаштуванню почали контактувати з відповідними службами в країнах-імпортерах робочої сили і подавати допомогу югославським громадянам у знаходженні роботи за кордоном.

За ідеальною схемою, розробленою в СФРЮ, працювати за межами країни мали громадяни, які були безробітними на батьківщині. Насамперед ішлося про малоземельних селян із слаборозвинутих районів країни, що страждали від аграрного перенаселення (за підрахун-

³ Дані і розрахунки, якщо джерело не вказане окремо, автором зроблені за: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1989.— Beograd, 1989.

⁴ Ekonomika politika.— 1987.— № 1865/1866.— S. 39.

ками вчених, вони становили 25—30% сільського населення). Саме вони найбільше шукали роботу в містах, але через низький рівень освіти та відсутність кваліфікації мали найменші шанси на працевлаштування. Робота за кордоном протягом кількох років, за міркуваннями прихильників еміграції, дала б можливість цим людям поліпшити матеріальне становище своїх родин, що зменшило б соціальний тиск на державу і виробництво, набуті певних знань, виробничого досвіду, збільшити за допомогою своїх грошових переказів приплив валюти до Югославії. Прискорений внаслідок цього розвиток промисловості мав би за якийсь час створити робочі місця для тих, хто повертався б з еміграції.

Певною мірою поставлена мета була досягнута. Відтік робітників за кордон дещо стримував зростання безробіття. Про це свідчить той факт, що в період масового повернення емігрантів (1973—1977 рр.) безробіття зростало найшвидше. Внаслідок послаблення постійного тиску щодо збільшення зайнятості вільніше розвивалося господарство. Так, продуктивність праці з 1965 р. до 1975 р. зросла у півтора рази⁵.

Однак життя, як відомо, вносить корективи в будь-які схеми. Справа в тому, що початок виїзду на роботу за кордон із СФРЮ співпав з підвищенням попиту на іноземну робочу силу в Західній Європі, а також зміною його характеру. Внаслідок бурхливої технологічної революції економіка західноєвропейських країн потребувала все більше висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Еміграція з Югославії стала масовою. В пошуках більшого заробітку, з надією швидко розв'язати свої матеріальні проблеми за кордон прямували не тільки безробітні, а й ті, хто мали постійний заробіток, володіли землею і господарством, не тільки малоосвічені, а й висококваліфіковані робітники, громадяни не тільки з відсталих, а й з розвинутих республік країни. Негативні наслідки значної некерованої еміграції стали очевидними вже в першій пол. 70-х років.

Так, при збереженні аграрного перенаселення в цілому в еміграційних районах були села, де з кожних 9 чоловіків у віці 25—40 років за кордоном працювали 8⁶. На сільськогосподарських роботах молодих чоловіків заміняли старики і жінки. Це призводило до зниження якості обробітку землі, заміні більш трудомістких культур на менш трудомісткі, наприклад зернових на кормові й технічні, зменшенню площ орної землі. Ці результати виїзду за кордон основної виробничої сили не виправлялися й після повернення емігрантів. Більшість з них, проживаючи за кордоном у містах і працюючи на промислових підприємствах, намагалися й у себе вдома працевлаштуватися в місті. За переписом населення Югославії 1981 р., серед тих, хто повернувся із-за кордону, в сільському господарстві продовжували працювати 17,4%⁷, хоч у момент їх виїзду селяни серед емігрантів становили майже половину.

Несприятливим для розвитку промисловості Югославії був виїзд за кордон кваліфікованих робітників і спеціалістів. Оскільки інтелектуальна праця цінувалася на Заході набагато вище, ніж в СФРЮ, де продовжувала панувати зрівнялівка, до еміграції вдавалися не лише безробітні, а й робітники і службовці вкрай потрібних у країні категорій спеціалістів. В той час, коли в Югославії список дефіцитних професій очолювали будівельники та металісти, саме за ними на Заході працювала більшість емігрантів. У ФРН, наприклад, 45% югославських емігрантів-чоловіків були зайняті на будівництві⁸. З плином ча-

⁵ Statistički godišnjak Jugoslavije, 1976.— Beograd, 1976.— S. 107.

⁶ Tanić Z. Emigraciona žarišta u Bosni i Hercegovini // Pregled.— 1973.— № 6.— S. 691.

⁷ Mikulić B. Agrar-neiskorištena šansa za povratak i proizvodnu reaktivizaciju vanjskih migranata // Sociologija sela.— 1987.— № 90.— S. 16.

⁸ Седых И. Иностраные рабочие в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения.— 1979.— № 8.— С. 131.

су, прошарок кваліфікованих кадрів серед емігрантів постійно збільшувався. Це означало втрату значних суспільних коштів, які були використані на їх освіту, а також вимагало додаткових зусиль для підготовки заміни тих, хто виїздив.

Не принесла очікуваних наслідків еміграція і щодо територіального розміщення робочої сили. Нею насамперед були охоплені не відсталі, густонаселені регіони, а саме розвинуті республіки, де безробіття відчувалося щонайменше. Справа в тому, що робоча сила тут за своїми якостями більше відповідала потребам господарства країн Західної Європи, а населення, завдяки рисам культури та традиціям, було мобільнішим. В результаті нерівномірність розміщення робочої сили по території країни поглибилась.

Все це, незважаючи на певні позитивні ефекти еміграції щодо зменшення безробіття, дало підстави югославському вченому З. Петровичу стверджувати, що «стихійна економічна еміграція робочої сили викликала значні коливання в югославському господарстві, а в деяких галузях і регіонах ці коливання досягли розмірів потрясінь»⁹.

Уже в середині 70-х років позитивний вплив еміграції на проблему зайнятості в країні припинився. Внаслідок кризи на Заході втрачали роботу і змушені були повертатися на батьківщину десятки тисяч югославських робітників. Значна їх частина поповнила списки тих, хто шукав роботу. Через неможливість працевлаштування залишалися невикористаними набуті під час роботи на Заході знання і досвід. Для тих, хто знаходив роботу, застосувати на Заході навички часто не вдавалося, тому що підприємств відповідного технічного рівня в Югославії було ще дуже мало.

Повернення емігрантів висвітлило ще одну несприятливу для СФРЮ обставину. Справа в тому, що більшість з тих, з ким західні підприємці відмовлялися поновити контракт, були робітниками нижчої кваліфікації, людьми обмеженої працездатності чи похилого віку. Югославські вчені вважають, що кожний десятій робітник, який повертався на батьківщину, мав підірване здоров'я (внаслідок напруженої праці, непорядкованого побуту, професійного травматизму, який у ФРН, наприклад, в 2—3 рази вищий серед іноземних робітників, ніж серед місцевих)¹⁰. І навпаки, особи вищої кваліфікації, фізичної сили і здоров'я затримувалися підприємцями. Їм підвищувалася платня, вони мали можливість поліпшити свої житлові умови, обзаводилися майном, перевозили сім'ї, націлювалися на довге, здебільшого до одержання права на пенсію, перебування за кордоном. Середній строк роботи югославських громадян за межами СФРЮ весь час збільшувався. Близько 40% емігрантів перебувають там вже понад 15 років¹¹. За таких обставин, безумовно, певна їх частина лишиться за кордоном назавжди (за деякими прогнозами — навіть половина). Насамперед це ті, хто уклав шлюб з громадянами країн перебування, надбав там нерухоме майно, переїхав у віддалені країни — Америку, Австралію, що інтегрують іммігрантів.

Селекція не на користь СФРЮ при поверненні емігрантів доповнювала ту, що була пов'язана з їх виїздом. І тут треба брати до уваги не тільки такі характеристики, як вік чи освіта, а й ті, що не фіксуються статистикою, тобто людські якості та риси характеру. Без сумніву, рішення про еміграцію передусім приймали найбільш мобільні, рішучі, підприємливі люди, ті, хто швидше за інших були здатні сприймати нове, по-новому будувати своє життя. Виїзд таких громадян ста-

⁹ Petrović Z. Socijalnoekonomske posledice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije // Geografski glasnik.— 1972.— N 33/34.— S. 41.

¹⁰ Детш Е., Премслер М. Иностранные рабочие в ФРГ // Социалист. труд.— 1975.— № 2.— С. 129.

¹¹ Arsenov S. Poreklo, stanje i perspektive jugoslovenskih migracija // Kadrovi i udruženi rad.— 1988.— N 5.— S. 295.

вав для СФРЮ значною втратою. Проте не менш шкідливим марнотратством було їх недостатнє використання на батьківщині, погано мотивована праця через обмеження величини заробітку чи повне виключення з процесу виробництва.

Досвід Югославії доводить, на наш погляд, що шкоди розвитку країни завдає не еміграція як така, а малоефективна система використання трудових ресурсів, зайнятість, що базується насамперед на соціальних, а вже потім на економічних підвалинах у поєднанні із зрівняльним принципом розподілу. Така система, на жаль, притаманна не тільки СФРЮ, а й іншим країнам, економіка яких будується на принципах централізованого планового керівництва. Саме вона підштовхує людей до еміграції, яка здійснюється незалежно від офіційного визнання. Виїзд за кордон набуває якщо не прямих, то замаскованих форм — політичний притулок, возз'єднання сімей тощо.

Досвід Югославії свідчить також про те, що надання громадянам можливості виїхати на роботу за кордон потребує детальної розробки заходів по регулюванню цих процесів з урахуванням всіх можливих наслідків. Основи такого регулювання — обмеження виїзду представників певних професій, тих, хто не відбув військової служби, тощо — були закладені в СФРЮ лише в 1973 р., тобто тоді, коли еміграція вже досягла своєї найвищої точки. Детальна ж розробка відбулася лише в другій пол. 70-х — на початку 80-х років. Своєчасне його застосування могло б зменшити дію багатьох негативних факторів, викликаних виїздом за кордон значної кількості громадян країни.

Враховуючи уроки минулих десятиліть, у ході нинішньої радикальної економічної реформи в СФРЮ ставиться за мету за допомогою ринку робочої сили досягти найбільш раціональної зайнятості. Законом розширені можливості звільнення робітників, які не виконують виробничих завдань, порушують дисципліну. Автоматично втрачають роботу зайняті на збанкрутілих підприємствах. Ліквідується становище, коли робоче місце було свого роду привілеєм, гарантованим державою, а заробітна плата — соціальною допомогою, що не залежала від результатів праці. Вільна конкуренція на ринку праці, знань і здібностей дасть можливість претендувати на робочі місця безробітним і тим, хто знаходиться за кордоном. Це, а також відповідна матеріальна винагорода праці, передусім кваліфікованої, нічим, крім її результатів не обмежена, зможе стимулювати повернення на батьківщину активних підприємливих людей, зупинити тих, хто збирається емігрувати.

Істотний вплив справила еміграція на валютно-фінансове становище в Югославії. Йдеться про валютні надходження від громадян, які працюють за кордоном. За час існування масової еміграції югославські робітники надіслали своїм сім'ям на батьківщину значну суму в іноземній валюті. В 1974—1988 рр. вона становила щонайменше 24% (найбільше у 1978 р. — 28%) всіх валютних надходжень¹². Грошові перекази емігрантів є важливим джерелом покриття торговельного дефіциту, нагромадження валютних запасів, забезпечення виплат по зовнішньому боргу країни. Це помітна стаття у прибутках населення, що становить від них приблизно 10%. Значною мірою завдяки надходженню іноземної валюти югославськими громадянами зроблені особисті значні заощадження, що сягають 12 млрд. доларів.

Крім грошей югославські робітники привозять із-за кордону значні речові цінності. Причому це не тільки предмети особистого вжитку, а й інструменти, верстати, сільськогосподарська техніка, тобто засоби виробництва. Наприклад, за один тільки 1977 р. до Югославії було ввезено 7 тис. тракторів, 3,6 тис. косарок, 330 доїльних апаратів, 304 комбайни¹³.

¹² Jurković L. Devizne doznake jugoslovenskih gradana na radu u inostranstvu // Jugoslovenski pregled.— 1989.— № 4.— С. 146.

¹³ Югославские профсоюзы.— 1978.— № 115.— С. 110.

Оцінюючи значення надходжень від емігрантів для господарства країни необхідно визначити, як витрачаються зароблені кошти, який результат їх використання. Насамперед треба підкреслити, що в основному переказані в Югославію гроші призначаються на поліпшення матеріальної забезпеченості сімей емігрантів. Як правило, останні вкладають їх в житлове будівництво, придбання меблів і побутових приладів, автомобілів тощо.

Про це свідчать численні дослідження структури витрат валютних коштів емігрантських сімей, що проводилися югославськими вченими. Так, за результатами анкетних опитувань, 92% трудящих-мігрантів вкладали кошти у поліпшення житлових умов. Дослідники вважають, що на це витрачено до 70% усіх зароблених за кордоном заощаджень¹⁴. На жаль, як зауважують югославські автори, витрати не завжди були раціональними. З міркувань престижу, а то й просто хизуючись перед сусідами, емігранти нерідко будували будинки, що за своїми розмірами перевищували потреби сім'ї, до того ж у віддалених сільських місцевостях, куди після роботи за кордоном часто не поверталися. Якщо б ці кошти використовувалися б на будівництво в районах, що потребують робочої сили і де емігранти могли б працевлаштуватися після повернення, це б дало змогу пом'якшити житлову проблему в промислових центрах і сприяло б реінтеграції іммігрантів у югославське суспільство. Однак ефективні заходи в цьому напрямі не були здійснені.

Як свідчать результати опитувань, лише незначна частина емігрантів вклала зароблені за кордоном заощадження у виробництво. Незважаючи на те, що більшість з них за походженням селяни, у розвиток сільського господарства на своїх ділянках роблять капіталовкладення лише 22% (дані на середину 80-х років)¹⁵. Часто ці гроші призначаються для найму робочої сили, оскільки з виїздом за кордон основних робітників селянські родини не спроможні своїми силами обробляти землю. А втім, очевидно, що значна кількість техніки, якою нині володіють селяни-одноосібники (в їхніх господарствах знаходиться у 30 разів більше тракторів, ніж у суспільному секторі) придбана завдяки заробіткам за кордоном. На думку спеціалістів, ця техніка використовується нераціонально. Селянські господарства перенасичені тракторами, які працюють в середньому по 150 годин на рік (в сусідніх країнах у 10 разів довше). Більш інтенсивній їх експлуатації перешкоджають труднощі, пов'язані з технічним обслуговуванням, що частково пояснюються надзвичайною розмаїтістю видів і моделей техніки, яка везена із-за кордону, а також невеликі розміри селянських ділянок. Нині в Югославії вважають, що інтенсифікації сільського господарства, підвищенню зацікавленості селян, в тому числі емігрантів, у роботі на землі може сприяти розширення права власності на неї. В 1988 р. максимум земельного наділу був збільшений з 10 до 30 га. Нині йдеться про повне його скасування.

Ще менше, ніж в сільське господарство, емігранти роблять внески у розвиток виробництва промислових товарів. У ремесло, за свідченням анкет, вкладають кошти лише 2—5% робітників¹⁶. Причому більшість з них — не у виробничу діяльність, а сферу сервісу, обслуговування туристів, що мало впливає на загальноекономічний розвиток країни.

Цілком незначною треба визнати участь емігрантів у фінансуванні суспільного сектора. З метою залучення валютних заощаджень гро-

¹⁴ Mikulić B. Vanjska migracija i razvoj neagrarnih sektora Jugoslavije // Pregled.— 1989.— № 3.— S. 237.

¹⁵ Mikulić B. Agrar-neiskorištena šansa za povratak i proizvodnu reaktivaciju vanjskih migranata // Sociologija sela.— 1985.— № 87/90.— S. 17.

¹⁶ Mikulić B. Vanjska migracija i razvoj neagrarnih sektora Jugoslavije.— S. 243.

мадян для розвитку виробництва югославські підприємства мають право так би мовити «продавати» робочі місця. Кредитуючи підприємство на певну суму у валюті або купуючи за кордоном необхідне для нього обладнання, робітник може забезпечити роботою себе або члена своєї сім'ї. Однак на середину 80-х років таким шляхом працевлаштувалися лише 45 тис. чол., які внесли на рахунки підприємств не більше 400 тис. марок¹⁷.

Таким чином, валютні перекази, що надходили в Югославію, витрачалися переважно на споживання. З точки зору економічної це означало, що внаслідок нагромадження в руках громадян значних грошових сум швидко зростав платоспроможний попит населення. Він міг або стимулювати розвиток виробництва, або спричинити зростання цін та інфляцію. З 1965 р. до 1980 р. продукти харчування в Югославії подорожчали у 9 разів, промислові товари в 2,5 раза. Особливо швидко зростали ціни на будматеріали, землю під будівництво. Зменшенню купівельної спроможності національної валюти сприяли не тільки «додаткові» гроші, зароблені за кордоном. В умовах, коли частина населення істотно збільшила свої доходи завдяки еміграції, трудові колективи, не бажаючи відставати, підвищували заробітну плату. Вона зростала значно швидше продуктивності праці.

Щодо розвитку виробництва, очевидний позитивний вплив еміграція справила лише на будівництво. Саме сюди спрямовувалася лівова частка зароблених за кордоном коштів. У 70-ті роки галузь переживала справжній бум. Однак у 80-ті його замінив глибокий спад, хоч житлова проблема в країні лишалася актуальною. На той час потреби тих, хто працював за кордоном, в основному були задоволені. Крім того, із зростанням строків перебування за рубежом робітники все частіше викликали до себе сім'ї, необхідність в житлі для них таким чином зникала, приплив валютних коштів у галузь практично припинився.

Внаслідок підвищеного попиту емігрантів у 70-ті роки зріс обсяг виробництва меблів, предметів побуту, але незначною мірою. Здебільшого ці товари привозилися робітниками із-за кордону, де вони були дешевшими і якіснішими, чи купувалися в Югославії, але іноземного виробництва. Попит на імпортні товари позначився на структурі зовнішньої торгівлі, в якій предмети широкого вжитку та продукти харчування займали значне місце. В 70-ті роки імпорт у країну зростав в середньому на 20% щорічно. В 1979 р. його вартість більш ніж удвічі перевищила вартість експорту, причому негативне торговельне сальдо — 3,4 млрд. доларів майже повністю формувалося при розрахунках з країнами вільно конвертованих валют. Як це не парадоксально, валютні надходження від емігрантів, з одного боку, допомагали зменшити платіжний дефіцит, з другого — сприяли його збільшенню.

Значний стабільний приплив валюти від тих, хто працює за кордоном, зумовив виникнення в Югославії ілюзії, що будь-які економічні проблеми можуть бути легко і швидко розв'язані за допомогою іноземних закупок. Це призвело до того, що розвиток ряду галузей господарства, вітчизняної науки і технічної творчості залишилися певною мірою поза увагою. Результат відомий — технологічна, торговельна, фінансова залежність від розвинутих країн, величезний державний борг. Все це стало першими ознаками найглибшої в історії СФРЮ економічної кризи.

На її розгортання емігранти відреагували цілком логічно — зменшенням валютних грошових переказів на батьківщину. З 1981 р., коли ця сума була рекордною — 5,5 млрд. доларів, вони постійно зменшуються¹⁸. Нестабільна економічна і політична ситуація в Югославії, орієнтація багатьох емігрантів на довше перебування за кордоном,

¹⁷ Ibid.— S. 240.

¹⁸ Jurković L. Op. cit.— S. 146.

слабка мотивація до нагромадження заощаджень у СФРЮ, де приватна власність стикалася з безліччю обмежень, спонукала емігрантів вкладати гроші у фінансові установи країн перебування, купувати там нерухоме майно. За підрахунками спеціалістів, заощадження югославських робітників за рубежем у 3,5 раза більші, ніж на батьківщині¹⁹.

Останнім часом в рамках переходу до ринкової економіки, однією з підвалин якої має бути плюралізм і рівноправність форм власності, в СФРЮ розробляються заходи по заохоченню югославів, що живуть за кордоном, до перевезення капіталів на батьківщину. Виходячи з того, що основний мотив валютних внесків у югославські банки є не одержання проценту чи виробнича діяльність, а потреба витратити ці кошти всередині країни, в 1989 р. зняті будь-які обмеження користування валютними рахунками, скасовані квоти вилучення валюти з банків її власниками. Підвищені проценти на валютні заощадження. Вони нараховуються у тих грошових одиницях, в яких зроблено внесок. Дещо запроваджено для стимулювання виробничого використання валютних заощаджень. Ліквідовані всі обмеження ввезення в країну окремими особами машин, сировини, матеріалів для потреб індивідуальної трудової діяльності. Зняті обмеження величини проценту іноземних інвестицій у югославські підприємства. Значно розширена сфера застосування іноземного капіталу. На власників валютних капіталів — громадян СФРЮ — поширені пільги, якими раніше користувалися лише представники іноземних країн. Є вже й перші результати цих заходів. За 1989 р. укладено майже вдвічі більше угод про увіз капіталу із-за кордону, ніж за попередні 20 років²⁰. Можна сподіватися, що хід суспільно-економічної реформи в Югославії приверне підприємців югославського походження до капіталовкладень на батьківщині.

Значні суми валютних переказів давали добру можливість для прискорення розвитку країни. Однак, як свідчить югославський досвід, ці кошти не справляють позитивного впливу на господарство автоматично. Необхідні глибоко розроблені, комплексні заходи по їх розподілу, спрямуванню насамперед на потреби виробництва і найбільш раціональному використанню. Важливе місце у відповідних державних програмах повинні займати дії по заохоченню емігрантів до переказу валюти на батьківщину — митні, податкові та інші пільги, вигідні умови вкладів у банки, а найголовніше — тверді гарантії права власності й свободи підприємництва.

Автори, що займаються міграційною тематикою, як правило, погоджуються в тому, що наслідки еміграції сприятливіші для окремих громадян, ніж для суспільства в цілому. Справді, за рахунок заробітків за кордоном зріс рівень безпеки значної частини населення СФРЮ. Завдяки ним було розв'язано багато життєвоважливих матеріальних проблем — житло, освіта дітей, складне довготривале лікування тощо. Еміграція сприяла підвищенню освітнього й культурного рівня людей, їх професійному вдосконаленню.

Водночас виїзд за кордон і для окремої особи пов'язаний не тільки з вигодами. Рішення про еміграцію, круто змінюючи життя, викликає досить ускладнень особистого характеру. Передусім це проблема здоров'я. Вище вже зазначалося, що, за підрахунками югославських спеціалістів, кожний десятий емігрант повертається на батьківщину з підірваним здоров'ям. За деякими оцінками, кількість тих, хто страждає на різні захворювання, набуті за кордоном, сягає 40%²¹. Такий результат закономірний, оскільки головний мотив виїзду — більший заробіток за найменший проміжок часу. Звідси — згода працювати понаднормово, по вихідних та святкових днях, скорочення витрат на побут

¹⁹ Arsenov S. Op. cit.— S. 299.

²⁰ Борба.— 1990.— 17 јан.

²¹ Arsenov S. Op. cit.— S. 296.

і харчування. Іммігранти на Заході зайняті в основному на важких і непопулярних роботах, які неохоче виконуються місцевими робітниками, тому зрозуміло, що роки, проведені за кордоном, виснажують організм. Страждає не тільки фізичний стан, а й психіка. Зміна способу життя, існування у незвичному оточенні спричиняють постійне нервово напруження, що нерідко веде до розладу нервової системи.

Досить важким випробуванням стає еміграція не тільки для її прямих учасників, а й для їх рідних та близьких. Порушуються людські взаємини. Так, кількість розлучень у сім'ях емігрантів в 4 рази перевищує середній рівень по країні. Якщо навіть взяти до уваги, що в деяких випадках еміграція була не причиною, а наслідком розпаду сім'ї, все ж, безумовно, вона прискорює і провокує розрив сімейних відносин.

Не менш гострі питання виникають і в тих сім'ях емігрантів, які переїхали в країни їх зайнятості, а саме: проблема мови, освіти, виховання національної самосвідомості їхніх дітей. Нині лише в західноєвропейських країнах перебуває до 250 тис. дітей і молоді югославського походження у віці до 18 років²². Вони мають лише поверхове уявлення про Югославію, усвідомлюють себе приналежними до тих країн, де народилися й виростили, і згодом можуть стати перепорою для повернення своїх сімей на батьківщину. Через це основні зусилля СФРЮ, спрямовані на зміцнення зв'язків зі своїми громадянами за кордоном, адресовані саме мігрантам другого покоління. В рамках культурного співробітництва з країнами перебування югославських емігрантів ведеться велика робота по організації там викладання рідної мови, літератури, історії, працюють направлені югославськими освітніми та культурними організаціями вчителі, вихователі, соціальні радники.

Осередками культурно-освітньої роботи, центрами подання юридичної допомоги, інформації про умови вкладів зароблених коштів і працевлаштування на батьківщині є клуби, земляцтва, об'єднання югославських робітників у країнах перебування. В Західній Європі їх існує кілька сотень. Югославія постійно подає їм дипломатичну, фінансову, моральну підтримку, всіляко використовує існуючу в клубній діяльності можливість зміцнення зв'язків з громадянами за кордоном.

Огляд наслідків еміграції для СФРЮ можна було б продовжувати далі. Вона позначилася на демографічному розвитку. Значний відтік молодого населення не міг не відбитися на рівні народжуваності. Виїзд за кордон викликав зміни в ідеологічній ситуації, світогляді, ціннісних орієнтирах людей, знайшов відображення в культурі й мистецтві тощо. Таким чином, масштабна довготривала трудова еміграція тією чи іншою мірою впливає на всі без винятку сфери життя країни. Причому, приносячи значні вигоди, вона водночас створює численні проблеми і ускладнення.

Баланс позитивних і негативних наслідків еміграції багато в чому залежить від політики держави. Виходячи з досвіду Югославії, можна зазначити: 1) легалізація еміграції, розуміння цього явища як такого, що існує об'єктивно (внаслідок нерівномірності розвитку різних країн), дає можливість знизити соціальну напругу, одержати значні вигоди від емігрантів, яких повністю позбавлена країна, що не визнає права громадян на працевлаштування за кордоном; 2) значно пом'якшити негативний вплив виїзду робітників, найбільш раціонально використати їх валютні перекази, стимулювати повернення емігрантів і перевезення капіталів на батьківщину можливо при наявності комплексних державних програм, реалізації глибоко розроблених юридичних, економічних, культурно-освітніх заходів; 3) в умовах переходу до ринкової економіки, що передбачає рівноправність всіх форм влас-

²² Arsenov S. Op. cit.— S. 295.

ності, зростають можливості використання пов'язаних з еміграцією факторів у функції розвитку народного господарства країни. Наявність значної кількості громадян за кордоном, а також тих, хто повернувся на батьківщину, набувши певного виробничого досвіду, знань, заощаджень, сприяє припливу іноземного капіталу, передових технологій, створенню спільних підприємств.

В Югославії нагромаджено багатий і різноманітний досвід регулювання міграційних процесів та вирішення пов'язаних з еміграцією проблем. Його вивчення корисне не тільки для розуміння закономірностей впливу еміграції на життя країни, а й для розв'язання конкретних практичних завдань по створенню механізму виїзду і працевлаштування за кордоном, захисту інтересів як суспільства, так і окремого громадянина в усіх трьох фазах міграційного процесу: виїзді, перебуванні за межами батьківщини, поверненні. З усього міжнародного досвіду для нашої країни досвід СФРЮ в цьому напрямі є, мабуть, найпридатніший. На користь цього — геополітична подібність (багатонаціональний склад населення і федеративний устрій), подібність суспільно-політичного ладу та економічної системи (сучасні економічні реформи в СРСР багато в чому нагадують югославську господарську модель кінця 60—70-х років), а також схожість культури, історичних традицій, рівня життя тощо.

Одержано 03.10.90

Рассказывается о массовом выезде граждан СФРЮ на длительное время для работы за границей, его влиянии на различные стороны жизни страны — экономику, состояние трудовых ресурсов, финансовую сферу. Освещаются положительные и отрицательные последствия трудовой эмиграции как для страны-экспортера рабочей силы, так и для отдельной личности.

М. Т. Безотосний (Київ)

Легка промисловість України (1919—1925 рр.)

Розглядаються деякі питання розвитку легкої промисловості на Україні в перші роки Радянської влади.

Досвід розвитку галузей народного господарства у досліджуваній період нині, в умовах перебудови, вдосконалення всіх сторін життя суспільства не втратив актуальності. Окремі питання розвитку легкої промисловості на Україні у перші роки Радянської влади висвітлювались в ряді праць¹. Однак, на наш погляд, зазначена тема заслуговує більш детального розгляду на рівні сучасного бачення проблеми.

Відомо, що легка промисловість в дореволюційній Росії була представлена технологічно відсталими, слабо розвинутими галузями, дрібним виробництвом і напівкустарними промислами. На Україні налічувалось 6 фарфорових і 2 фаянсових заводи, 942 дрібних шкіряних підприємства і 2 взуттєві фабрики. На великі підприємства легкої промисловості тогочасної України припадало лише 2,6% промислового виробництва і 2% робітників. Однією із найменш розвинутих галузей залишалась текстильна промисловість. Її питома вага в загальному обсязі текстильної промисловості складала всього 0,9%. Було відсутнім бавовнянопрядильне виробництво і багато інших галузей сьогodenної легкої промисловості².

Револуційні події 1917 р. торкнулися і багатьох підприємств легкої промисловості. До них можна віднести такі, як Стодольська суконна фабрика і шкіряний завод, суконну, коноплянопрядильну і ткацьку фабрики села Клинци Суражського повіту Чернігівської губернії, фабрика пенькової і канатної промисловості села Григорівки Основ'янської волості, Будянська фаянсова фабрика Харківської губернії та ін.³

Перемога Радянської влади поклала початок створенню і розвитку соціалістичної економіки, плановому розміщенню легкої промисловості країни. Підприємства почали будувати передусім поблизу джерел сировини, палива, електроенергії з урахуванням наявності робочої сили і споживання продукції. Підприємства трикотажної, швейної, взуттєвої підгалузей розміщувались рівномірно по всій території республіки. Трудящі України втілювали в життя ленінський курс на націоналізацію промисловості. До червня 1919 р. були націоналізовані, зокрема, шкіряні заводи акціонерних товариств «Апштейн» у Києві, «М. Вейсберг і сини» у Василькові та «Карл Шленкер» в Бердичеві⁴. У 1919 р. у Києві відкрито швейну фабрику ім. Смирнова-Ласточкина, а в 1920 р. в Одесі — ім. В. В. Воронського. Незабаром до них приєдналися харківська ім. Тинякова та дніпропетровська швейні фабрики. На початку 20-х рр. у республіці налічувалось 25 швейних підприємств, на яких працювало 3580 чоловік. На більшості підприємств вводилась безперервно-поточкова форма організації виробництва, яка сприяла скороченню вироб-

¹ Легка промисловість України. 1917—1957.— К., 1957.— С. 180; Легка промисловість Української РСР за 50 років Радянської влади.— К., 1967.— С. 96; Каляев Т. Ф. Легкая промышленность Украинской ССР.— Киев, 1974.— 24 та ін.

² Легка промисловість Української РСР за 50 років Радянської влади.— С. 71.

³ Исторический архив.— 1960.— № 1.— С. 89, 92, 93, 108.

⁴ Історія народного господарства Української РСР.— Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917—1937 рр.)— К., 1984.— С. 34.

ничого циклу майже вдвоє. Наприклад, на харківській швейній фабриці ім. Тинякова час пошиття чоловічого пальта скоротився з 17 год. 30 хв. до 7 год. 30 хв.⁵

Чимало робилося для вдосконалення роботи й інших підгалузей легкої промисловості. Так, у 1920 р. українським відділом Головтекстилю взято на облік 17 панчішно-трикотажних підприємств з загальною кількістю робітників майже 1000 чоловік, а у середині 1921 р. внаслідок концентрації виробництва було організовано 7 панчішно-трикотажних фабрик⁶, які забезпечували на той час загальне зростання виробництва. Розвивалось також взуттєве виробництво, поліпшилось виробництво дитячих іграшок. Певні зрушення відбулися і в інших галузях легкої промисловості України. Незважаючи на деякі успіхи в розвитку легкої промисловості республіки, валовий випуск її продукції в 1920—1921 рр. складав лише до 10% випуску 1913 р.—давались взнаки згубні наслідки повоєнної розрухи. Труднощі і відставання у народному господарстві всієї країни на початку відбудовного періоду були властиві і всім підгалузям легкої промисловості України.

Здійснення непу дало поштовх розвитку всіх галузей народного господарства, зокрема легкої промисловості. Було здійснено цілий ряд заходів, спрямованих на децентралізацію управління промисловістю. Замість главків і центрів створюються головні управління. Тобто система главків була замінена системою трестів. Найбільші підприємства об'єднувались в трести, а невеликі з недостатнім технічним рівнем — передані орендним відділам губраднаргоств. Така концентрація виробництва сприяла зосередженню сил і коштів, прискоренню відбудовних робіт і впровадженню госпрозрахунку у галузях легкої промисловості. Особливо це стосувалося взуттєвої і швейної промисловості, де до революції переважало дрібне виробництво. У взуттєвій промисловості на Україні в жовтні 1921 р. було створено київський і південно-український шкіртрести⁸.

Основні напрямки розвитку галузі в зазначений період були такі: збільшення випуску виробів; зниження собівартості продукції; звільнення від іноземної залежності; розвиток власної сировинної бази і повне припинення імпорту сировини; раціоналізація виробництва на базі прискорення механізації і спеціалізації; реконструкція підприємств; запровадження нових машин і застосування нових методів виробництва. Фабрики і заводи легкої промисловості України оснащувались новим устаткуванням: напівмеханічними прядильними машинами, механічними ткацькими верстатами. Під керівництвом партійних організацій у цей же період було розпочато реконструкцію діючих суконних фабрик республіки, внаслідок чого з'явилися підприємства нового типу.

В процесі реалізації нової економічної політики чимало уваги приділялося зміцненню дисципліни на виробництві. В результаті тільки на швейних підприємствах Харківської, Одеської, Миколаївської, Донецької губерній за перший рік після прийняття нової економічної політики кількість прогулів скоротилася з 36 до 13%, що сприяло значному підвищенню продуктивності праці⁹.

Важливо підкреслити, що в зазначений період легка промисловість в силу своєї рентабельності була одним із основних джерел фінансування збиткових індустріальних галузей. Внаслідок зусиль робітничого класу республіки підвищилась продуктивність праці, накладні витрати в легкій промисловості скоротились у 1924 р. на 25-30%, собівартість

⁵ Легка промисловість Української РСР за 50 років Радянської влади.— С. 43.

⁶ Там же.— С. 34.

⁷ Легка промисловість України.— 1917—1957.— С. 38; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 127, арк. 26.

⁸ Итоги и перспективы Украинского кожевенного треста.— Киев; 1924.— С. 9.

⁹ Коммунист.— 1922.— 24 окт.; 1923.— 21 июня; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 127, арк. 20; ф. 2531, оп. 1, спр. 139, арк. 40.

продукції знизилася на 30%¹⁰. IX з'їзд КП(б)У і липневий (1925 р.) Пленум ЦК Компартії України звернули увагу на роль комуністів у справі дальшого піднесення легкої промисловості на місцях¹¹. Адже успіхи відновлення і зміцнення підприємств легкої промисловості України багато у чому залежали від зміцнення боєздатності партійних організацій, зростання робітничого прошарку в їх рядах. З кінця 1921 р. до початку 1924 р. робітничий прошарок парторганізації підприємств зріс на 5,5%¹². Особливо великий приплив партійних сил в легкій промисловості України здійснився під час ленінського призову в партію, оголошеного ЦК РКП(б) 31 січня 1924 р. З середини 1924 р. виникла можливість перейти до створення цехових партосередків на підприємствах легкої промисловості. Ленінський призов сприяв зміцненню партосередків підприємств легкої промисловості, поліпшенню їх роботи¹³.

На кінець відбудовного періоду в господарському і політичному житті України були досягнуті помітні успіхи. В цілому по республіці виробництво продукції легкої промисловості у 1925/26 р. переверстало довоєнний рівень, зокрема, шкіряна і хутрова — в 1,9 рази, текстильна — на 24%¹⁴. Швидкими темпами розвивались і товаровиробляючі галузі промисловості республіки. Наприклад, за 1924—1927 рр. обсяг виробництва шкіряної промисловості збільшився в 2,4 рази, взуттєвої — майже в 63 рази і швейної — більше ніж в 5 раз¹⁵. Реконструкція старих і будівництво нових підприємств легкої промисловості України сприяла випуску товарів широкого вжитку. У легкій промисловості на кінець відбудовного періоду було зайнято 672,5 тис. робітників¹⁶. Організаторами і натхненниками відбудови народного господарства стали комуністи, котрих нараховувалось в той час майже 152 тис.¹⁷. Більше половини всього складу парторганізації республіки було зосереджено у виробничих партосередках, в тому числі і підприємств легкої промисловості¹⁸.

Таким чином, відбудова легкої промисловості здійснювалася досить високими темпами. Вона мала характер не простого відродження виробництва, а відновлення з одночасною частковою реконструкцією. Для швейної і взуттєвої промисловості цей процес поєднувався з укрупненням виробництва. Відраховання з прибутків легкої промисловості в держбюджет мали важливе значення для фінансування відбудовних робіт у галузях важкої індустрії, насамперед у чорній металургії і машинобудуванні. Важливим фактором відродження легкої промисловості УСРР була допомога братніх союзних республік, особливо РСФРР, як у формі матеріально-технічного постачання, так і шляхом забезпечення кваліфікованими кадрами. Отже, з розвитком легкої промисловості після перемоги Великого Жовтня були розв'язані такі важливі завдання, як збереження наявних в країні продуктивних сил і складу робітничого класу; поступове переведення на соціалістичні рейки величезної маси дрібних товаровиробників-ремісників, кустарів шляхом

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 332.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— 1918—1971.— К., 1976.— С. 322, 352.

¹² Итоги партработы на Украине за 1923 год. Харьков: Пролетарий.— 1924.— С. 17.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 58, арк. 1; спр. 378, арк. 45; ф. 29, оп. 1, спр. 614, арк. 94; Парт. арх. Житомир. обкому Компартії України, ф. 85, оп. 1, спр. 1547, арк. 12, 17; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 215, арк. 11; спр. 289, арк. 14.

¹⁴ Бакуменко П. І. Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).— К., 1960.— С. 49.

¹⁵ Погребняк Я. П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. О работе партийных организаций Украины по повышению благосостояния.— Киев, 1985.— С. 148.

¹⁶ Легка промисловість України. 1917—1957.— С. 52.

¹⁷ Известия ЦК КП(б)У.— 1926.— № 3.— С. 62—64.

¹⁸ КП(б)У в цифрах.— Харьков, 1925.— С. 9.

залучення їх до соціалістичного виробництва; безперервне виробництво товарів особливого і промислового призначення для задоволення потреб зростаючого робітничого класу і соціалістичної промисловості; зміцнення політичного і економічного союзу робітничого класу з селянством.

Одержано 31.10.89

Рассматриваются некоторые вопросы развития легкой промышленности на Украине в первые годы Советской власти.

С. Ю. Кулінська (Чернігів)

Деякі питання вітчизняної урбаністики періоду капіталізму

Нове мислення, а також соціально-економічні процеси світового масштабу привертають дедалі більшу увагу дослідників до проблем історичної урбаністики. Розгорнулися дискусії і з приводу поняття «суспільне життя міста». Автор на основі аналізу фактичного матеріалу з історії Москви, Ленінграда і Києва висловлює власну думку про дану проблему.

Нині радянські соціологи багато уваги приділяють розробці питання про суспільне життя, насамперед конкретизації цього поняття, а також з'ясуванню реальних сфер його прояву та їх взаємовпливу, виділенню їх складових елементів. Даючи визначення терміна «суспільне життя», Т. І. Ойзерман зазначає, що воно «являє собою історично розвинуту предметнену людську діяльність і насамперед предметнену працю, продуктивні сили, що зумовлюють історично визначений характер виробничих відносин, сукупність яких утворює економічну структуру суспільства»¹. Деякі автори пишуть про неї як про «багатогранну діяльність людей»².

Керуючись марксистським положенням про те, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»³, радянські дослідники виділяють такі найбільш значущі сфери прояву суспільного життя: економічну, соціальну⁴, політичну і духовну⁴.

Ряд авторів ці основні чотири сфери суспільного життя доповнюють п'ятою — сімейно-побутовою. Однак, як зазначає В. С. Барулін, «коли йдеться про основні підсистеми суспільства, ... то сімейно-побуто-

¹ Ойзерман Т. И. Проблема деятельности в марксистской философии: Философские проблемы деятельности // *Вопр. философии.*— 1985.— № 2.— С. 35.

² Уледов А. К. О принципах изучения общественного сознания // *Очерки методологии познания социальных явлений.*— М., 1970.— С. 115; Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни.— М., 1982.— С. 25.

³ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 13.— С. 6.

* Поняття «соціальне» тут вживається не в широкому розумінні (тобто коли в нього включаються і економічні відносини, і процеси і тоді воно тотожне суспільному на відміну від природного), а у вузькому. Отже, як вказує Г. Ю. Глезерман, «мається на увазі соціальна структура суспільства, взаємозв'язки між класами і соціальними групами, які її складають, їх організаціями, відносини між суб'єктами — носіями суспільних відносин: класами, суспільними групами, особами і т. п.» (Глезерман Г. Е. *Законы общественного развития: их характер и использование.*— М., 1979.— С. 24; Лашина М. В. *Основные сферы общественной жизни и их взаимосвязь* // *Филос. науки.*— 1979.— № 4.— С. 7).

⁴ Барулин В. С. *Указ. соч.*— С. 46—47.

ва сфера до їх числа не входить, вона... відображає інший, більш конкретний зріз суспільного життя»⁵. Сімейно-побутова сфера, як і ряд інших — управління, виховання і освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, обслуговування⁶, існує і відіграє певну роль у житті суспільства, але не може розглядатися як основна сфера суспільного життя, оскільки не відображає фундаментальну структуру суспільства⁷.

З'ясувавши суть терміна «суспільне життя», розглянемо питання про вживання його при вивченні історії капіталістичного міста, зокрема нашої країни. Насамперед зазначимо, що, на думку соціологів, місто і село — це такі структури суспільства, які, «по-перше, ...своєрідно «відтворюють» цілісну структуру суспільства, оскільки в них виявляються в тій чи іншій формі і ступені основні компоненти структури суспільства., по-друге, які мають соціологічний характер, бо становлять єдність продуктивних сил, виробничих відносин, побуту, культури і решти компонентів, характерних для загальної структури суспільства, органічно взаємозв'язаних і зумовлених одна одною»⁸. Отже, міста можна вважати такими локальними утвореннями, в яких переплітаються всі сфери суспільного життя і які відображають життя суспільства в цілому.

Аналізуючи економічний розвиток, соціальну структуру суспільства, суспільний рух у другій половині XIX ст., В. І. Ленін дійшов висновку про те, що в Росії, як і в інших державах, міста зростають швидше, ніж села, перетворюючись на центри, де найбільш яскраво простежуються всі сфери суспільного життя⁹.

Основні сфери суспільного життя не існують окремо одна від одної. Вони взаємозв'язані між собою і активно взаємовпливають.

Різноманітними і складними є саме причинні зв'язки. Серед них виділяються як ряд парних причинних зв'язків, так і більш загальні причинні залежності, що охоплюють усі сторони суспільного життя¹⁰.

Включаючись у систему певної взаємодії, кожна сфера суспільного життя виступає не тільки як причина, а й як наслідок. Ф. Енгельс зазначав, що «причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки»¹¹. У цьому зв'язку «можна виділити наслідкову залежність соціальної, політичної і духовної сфер від сфери матеріального виробництва; політичної і духовної сфер разом узятих від матеріально-виробничої і соціальної сфер, також разом узятих; наслідкову залежність політичної і духовної сфер від соціальної. І, нарешті, в цьому ряду виразно виділяється наслідкова залежність духовної сфери від матеріально-виробничої, соціальної і політичної разом узятих»¹².

Причинні і наслідкові зв'язки відображають взаємодію сфер суспільного життя. Однак необхідно враховувати, що якщо причинні зв'язки сфер визначають сутність тієї сфери, на яку вони впливають, то вплив сфери, що розглядається як наслідок, на сферу — причину суті її не визначають¹³.

Говорячи про причинні зв'язки, необхідно зазначити, що вони не здійснюються незалежно від діяльності людини, тобто «кожна лінія причинних зв'язків сфер суспільного життя виступає як жива діяльність

⁵ Там же.— С. 47.

⁶ Краснов В. М. К понятию общества как социальной системы // Филос. науки.— 1977.— № 2.— С. 35; Уледов А. К. Социологические законы.— М., 1975.— С. 89, 91.

⁷ Барулин В. С. Указ. соч.— С. 47.

⁸ Там же.— С. 39—40.

⁹ Див.: Ленін В. І. Найновіші дані про партії в Німеччині // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 327.

¹⁰ Барулин В. С. Указ. соч.— С. 78.

¹¹ Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 22.

¹² Барулин В. С. Указ. соч.— С. 133—134.

¹³ Там же.— С. 135—136.

суспільства з своїми цілями, завданнями, програмами»¹⁴. Оскільки важливість і значення цих цілей і завдань на різних етапах розвитку суспільства не однакові, то, безумовно, та чи інша сфера суспільного життя висувається на перший план. Але головною завжди залишається сфера матеріального виробництва.

У суспільному житті міста другої половини XIX ст. переважали причинні зв'язки. Насамперед матеріальна сфера, тобто капіталістичне виробництво, не лише впливало на зміну соціальної структури як міста, так і країни в цілому, але й визначало суть її — утворення двох основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату. Про те, що поділ суспільства на класи наприкінці XIX ст. вже відбувся в містах Росії, свідчать такі дані: велика буржуазія і чиновники становили 11,3% від загальної кількості населення всіх міст країни, а пролетарі і напівпролетарі — 52,3%¹⁵. В Києві перших було приблизно 14%, а других — 50,1% від загальної чисельності його жителів¹⁶.

Говорити про зворотний, функціональний зв'язок, тобто про вплив соціальної сфери на матеріальне виробництво, в цей період ще рано, оскільки протягом другої половини XIX ст. ці два класи проходять тільки шлях становлення.

Зміни в соціальній структурі суспільства зумовлюють зміни і в його політичній сфері. Перехід від соціального до політичного буття класів — «це, зазначає М. В. Лашина, гігантський стрибок від об'єктивного до суб'єктивно-свідомого розвитку, який здійснюється з допомогою політичної ідеології і політичних організацій»¹⁷.

В свою чергу, політична сфера спричиняє розвиток духовної, визначає «основний, генеральний шлях розвитку духовного виробництва класу і, отже, його загальносоціальну спрямованість, а більш широко — загальноісторичну роль; у рамках загального напрямку на кожному етапі вона висуває конкретні класові завдання і тим самим стимулює духовну творчість на їх виконання...»¹⁸.

У даному випадку ми розглянули тільки парні причинні зв'язки: вплив матеріального виробництва на соціальну сферу, соціальної — на політичну і політичної — на духовну. Але в цілому ці зв'язки значно багатогранніші і при дослідженні тієї чи іншої сфери суспільного життя міста вони повинні враховуватися в комплексі.

Суспільне життя і основні сфери його прояву серед усіх досоціалістичних суспільно-економічних формацій найбільшого розвитку досягають за капіталізму. Тому в другій половині XIX ст. економічна, соціальна, політична і духовна сфери суспільного життя переміщуються у великі промислові міста, бо саме тут зосереджується вся багатогранна діяльність людини.

У світлі сказаного, а також насамперед марксистсько-ленінської теорії зримо спробу з'ясувати, як відображені сфери суспільного життя міста періоду промислового капіталізму в Росії в таких узагальнюючих працях, як «История Москвы» (в шести томах), т. 4; «Очерки истории Ленинграда» (в чотирьох томах), т. 2; «История Киева» (в двох томах), т. 1; «Київ» з серії «Історія міст і сіл Української РСР»; «История Киева» (в трьох томах, чотирьох книгах), т. 2.

Скасування кріпосного права, що привело у відповідність більш розвинуті продуктивні сили з відсталими виробничими відносинами, зумовило появу нових фабрик і заводів, розширення мережі залізниць,

¹⁴ Там же.— С. 110.

¹⁵ Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. статей.— М., 1971.— С. 329.

¹⁶ Кулінська С. Ю. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва // Укр. іст. журн.— 1986.— № 12.— С. 67.

¹⁷ Лашина М. В. Основные сферы общественной жизни и их взаимосвязь // Филос. науки.— 1979.— № 4.— С. 9.

¹⁸ Там же.— С. 10.

посилення ролі водного транспорту у внутрішній і зовнішній торгівлі і розвиток кредитно-банківської системи. Великі промислові підприємства споруджувалися переважно в прилеглих селищах і передмістях таких міст, як Москва, Ленінград, Київ та ін. І це, як зазначав Ф. Енгельс, не випадково, оскільки «чим більше місто, тим вигідніше в ньому оселитися: тут і залізниця, і канали, і шосе; вибір навчених робітників стає все більшим; завдяки конкуренції в будівельній справі і у виробництві машин організація нових підприємств тут, де все під рукою, коштує дешевше...; тут ринок, біржа, куди приходять покупці; тут є безпосередній зв'язок з ринками сировини і збуту готових товарів»¹⁹.

В узагальнюючих працях з історії Москви і Ленінграда містяться докладні таблиці з статистичними даними, які показують динаміку збільшення кількості великих промислових підприємств окремих галузей виробництва, хід їх механізації і зміни чисельності робітників на них у другій половині XIX ст.²⁰ У книгах з історії Києва наводяться лише окремі дані по деяких підприємствах за різні роки²¹. Певні узагальнюючі цифри, що стосуються енергооснащеності промислових підприємств і концентрації виробництва, подані в найновішому виданні «Истории Киева».²²

Бурхливий розвиток промисловості спричинив зміни чисельності населення міст та їх соціально-класової структури. Досліджуючи роль фабрично-заводського виробництва у зростанні капіталістичних міст, Ф. Енгельс зазначав, що «населення так само централізується, як і капітал... Велике промислове підприємство потребує спільної праці багатьох робітників в одному приміщенні; ці робітники повинні жити поблизу: навіть при невеликій фабриці вони утворюють ціле селище»²³. Навколо великого міста виникав ряд таких селищ, які, поступово зливаючись з ним, значно збільшували його територію і чисельність.

Зростання кількості населення промислових центрів у цей період відбувалося переважно не в результаті його природного приросту, а за рахунок розорених селян — так званого «сільського пролетаріату»²⁴, основна маса якого внаслідок розвитку капіталістичних відносин на селі дедалі більше відривалася від сільського господарства і збиралася в міста, фабричні і промислові села та містечка²⁵. Про це свідчать дані, наведені в працях з історії Москви і Ленінграда²⁶. Наприкінці XIX ст. в Києві уродженці з сільської місцевості становили понад 39% загального числа жителів²⁷.

Аналіз матеріалів перепису 1897 р. свідчить, що жителі Москви на 84,7% поповнювалися за рахунок виходців з різних повітів Московської губернії і суміжних з нею Тульської, Рязанської, Калузької, Тверської, Владимирської, а на 14,2% — з більш віддалених губерній²⁸. У Петербург в основному переселялися мешканці Тверської, Ярославської, Новгородської та інших губерній. Так, у 1900 р. прийшло населення тут становило 68,5%²⁹. Джерелами поповнення робітничого класу Киє-

¹⁹ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 250—251.

²⁰ История Москвы (в шести томах).— М., 1954.— Т. 4.— С. 73, 79; Очерки истории Ленинграда (в четырех томах).— М.; Л., 1957.— Т. 2.— С. 84, 90.

²¹ История городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1979.— С. 116, 117.

²² История Киева (в трех томах, четырех книгах).— К., 1983.— Т. 2.— С. 191.

²³ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 250.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії: Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне збр. творів.— Т. 3.— С. 293.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії // Там же.— Т. 2.— С. 86.

²⁶ История Москвы.— Т. 4.— С. 229—231; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 174—175.

²⁷ История городов и сел Украинской ССР: Киев.— С. 120; История Киева.— Т. 2.— С. 196.

²⁸ История Москвы.— Т. 4.— С. 231.

²⁹ Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 175, 177.

ва в той час були Південно-Західний край, Новоросія і великоруські губернії³⁰. Більш докладних свідчень про збільшення населення цього міста за рахунок прилеглих повітів та інших губерній у працях з історії Києва виявити не вдалося.

Зміни, які відбувалися в економічній і соціальній сферах капіталістичного міста у другій половині XIX ст., закономірно викликали зрушення і в інших сферах суспільного життя, насамперед політичній. У цей період чіткіше простежується вплив соціальної сфери на політичну. Із створенням великої промисловості, зазначав Ф. Енгельс, центром усієї політичної боротьби стає прагнення до панування двох основних класів — з одного боку, дворянства, з другого, — буржуазії³¹. В пореформеній Росії цей процес знайшов відображення і в перебудові адміністративно-господарського управління великими капіталістичними містами. Царський уряд, враховуючи інтереси промислової і торговельної буржуазії, здійснив реорганізацію міських дум, які фактично були додатком до необмеженої влади губернатора. Згідно з «міським положенням 16 червня 1870 р.» при виборах у міську думу становий ценз замінювався майновим. Це, хоч і незначною мірою, розширювало коло виборців. До управління містами залучалися більш широкі верстви населення, щоправда лише заможна його частина. Так, у Петербурзі в результаті виборів 1873 р. до складу думи ввійшло близько 48% купців і почесних громадян, а в 1888 р. — понад 61%³². У Києві на перших після запровадження міського положення 1870 р. виборах до складу думи було обрано 27 купців (37,5%), а на других — уже 46 (близько 64%)³³.

На наш погляд, у працях з історії Києва деякі питання, присвячені міському управлінню і господарству, висвітлені недостатньо повно і послідовно. Більш глибоке їх вивчення дасть можливість показати ще одну сторону суспільного життя міста другої половини XIX ст., підтвердить тезу про те, що царський уряд, роблячи незначні поступки буржуазії, всіма силами намагався недопустити трудящих до розв'язання нагальних міських проблем, не говорячи вже про політичні питання.

Істотно вплинув на розвиток суспільного життя капіталістичного міста суспільно-політичний рух у країні: спочатку — на його буржуазно-демократичному, а згодом — на пролетарському етапах. З матеріалів, наведених в узагальнюючих працях з історії Москви, Ленінграда, Києва, видно, що на першому етапі в суспільно-політичному русі активну участь брали передова різночинська інтелігенція і студентство. Вони створювали таємні гуртки і організації, члени яких основним своїм завданням ставили розповсюдження нелегальної літератури³⁴. Залучення широких народних мас до боротьби проти самодержавства і капіталістичного гноблення пов'язане з вступом у політичну боротьбу пролетаріату, що швидко сприйняв марксистські ідеї, поширення яких зв'язане з діяльністю перших соціал-демократичних груп, гуртків і організацій саме в містах³⁵.

Вже у 90-х роках, зазначав В. І. Ленін, робітничий рух «...набув широкого політичного значення. Сталося це тому, що характеру рухові надали... передові робітники, за якими робітнича маса йшла тому, що вони довели їй свою готовність і своє вміння служити робітничій справі, що вони зуміли здобути її повне довір'я. А ці передові робітники були

³⁰ История Киева (в двух томах).— К., 1963.— Т. 1.— С. 339.

³¹ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 294.

³² Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 816.

³³ История Киева.— Т. 2.— С. 199.

³⁴ История Москвы.— Т. 4.— С. 295—298, 322—325; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 277—281, 288; История Киева.— Т. 2.— С. 208—211.

³⁵ История Москвы.— Т. 4.— С. 418—460; Т. 5.— С. 70—80; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 359—401; Т. 3.— С. 148—199; История Киева.— Т. 2.— С. 242—256.

соціал-демократами... *Злиття* передових робітників з соціал-демократичними організаціями було цілком природним і неминучим»³⁶.

Дослідження питань суспільно-політичного руху дає можливість простежити роль політичної сфери в суспільному житті міста і країни в цілому, підтверджує висновок про те, що на певному етапі історичного розвитку вона виступає на перший план і справляє вплив на всі сфери суспільного життя.

Духовна сфера найбільше залежить від всіх інших сфер. Саме це зумовлює велику кількість складових частин суспільного життя, до яких відносяться ідеологія, наука, мистецтво, освіта, виховання та ін. Але духовне життя суспільства це не тільки виробництво духовних цінностей, а й їх поширення. І тут велика роль належить навчальним закладам, бібліотекам, музеям, театрам, видавництвам, науковим і художнім товариствам. У другій половині XIX ст. роль великих міст як осередків духовного життя зростає, оскільки в них зосереджуються установи по виробництву і поширенню духовних цінностей. Питання розвитку освіти, природничих і суспільних наук, літературного, театрального і музичного життя розглядаються на сторінках узагальнюючих праць з історії міст.

У другій половині XIX ст. в містах зростає мережа культурно-освітніх установ і товариств. У Петербурзі, Москві, Києві при університетах працюють старі і створюються нові наукові товариства³⁷. Незважаючи на те, що багато з них мали академічний характер, все ж вони відіграли певну роль у поширенні наукових знань у масах.

Особливе місце належало бібліотекам, більшість яких була у великих містах. У 80-х роках XIX ст. з'являються безплатні народні бібліотеки і читальні. В Петербурзі до кінця 90-х років їх було лише 6³⁸, а перша безплатна народна читальня в Києві була відкрита тільки в 1891 р. Щоправда, царський уряд, боячись поширення наукових знань і революційних ідей серед трудового народу, стежив за тим, щоб на полицях бібліотек були книги, «видані спеціально для народу», що прославляють самодержавство, виховують покірність і «патріотизм».

Розповсюдженням прогресивної літератури серед робітників займалися народники, а згодом — соціал-демократи. На сторінках узагальнюючих праць є багато матеріалів про нелегальні бібліотеки, створені при народницьких і соціал-демократичних гуртках. Особливо велике значення розповсюдженню літератури, розширенню світогляду трудящих надавали члени Петербурзького і Київського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу». Вони пропагували твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Отже, в другій половині XIX ст. у великих промислових містах найбільш виразно простежуються всі сфери людської діяльності, сукупність яких становить поняття «суспільне життя». Розвиток матеріальної сфери, тобто капіталістичного способу виробництва, як у промисловості, так і в сільському господарстві зумовив зміни соціально-класової структури міста. Цей процес автори багатотомних праць з історії Москви і Ленінграда досліджують на основі всебічного аналізу матеріалів міських переписів. Переписи населення Києва в цей період проводилися лише двічі (Київ и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демеевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского Русского географического общества. — К., 1875; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Киевская губерния. — СПб., 1904. — Т. XVI), але вони проаналізовані

³⁶ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне зібр. творів. — Т. 4. — С. 236—237.

³⁷ История Москвы. — Т. 4. — С. 634—641; Очерки истории Ленинграда. — Т. 2. — С. 715—790; История Киева. — Т. 2. — С. 262—272.

³⁸ Очерки истории Ленинграда. — Т. 2. — С. 703.

недостатньо. Грунтовне вивчення їх дасть можливість наочніше простежити динаміку зростання населення Києва, зміни його соціально-класової структури в другій половині XIX ст.

В цілому суспільне життя навіть розглянутих нами міст потребує ґрунтового дослідження, в процесі якого на конкретному матеріалі слід показати, що вони «...являють собою центри економічного, політичного і духовного життя народу і є головними рушіями прогресу»³⁹.

Одержано 12.01.89

Новое мышление, а также социально-экономические процессы мирового масштаба вызывают все большее внимание исследователей к проблемам исторической урбанистики. Развернулись дискуссии и о понятии «общественная жизнь города». Автор на основе фактического материала по истории Москвы, Ленинграда и Киева высказывает свои мысли о данной проблеме.

³⁹ Ленін В. І. Найновіші дані про партії в Німеччині // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 327.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. Я. Варшавчик (Київ)

Вузівський курс політичної історії ХХ ст.: предмет, метод, завдання

Викладено питання про предмет, метод і завдання вивчення нового курсу політичної історії у вузах, тобто розглядаються основи його концепції. Стаття може бути використана як вступна лекція до курсу

Введення курсу політичної історії в вузах відповідає потребам дня. Революційне оновлення радянського суспільства супроводжується небаченою його політизацією, зростанням політичної активності всіх верств населення країни, зокрема молоді. Це викликало посилення інтересу до політичного досвіду людства в наш, насичений велетенськими потрясіннями вік, до історичного минулого в цілому. Минуле — не просто минушина. Воно залишається в тих чи інших формах сьогодні, якимись своїми паростками, гілками тягнеться в майбутнє. Тому й є таким великим інтерес до нього.

Однак перехід до читання нового курсу наражається на значні труднощі. Звичайні навчальні дисципліни складаються на основі сталих наук з визначеним предметом, понятійним апаратом і т. д. Цей же курс такої базової науки не має. Політична історія як наука не самовизначилась. Вона існує як напрям, як проблематика єдиної історичної науки, хоча саме цій проблематиці присвячений мабуть чи не основний масив монографічних історичних досліджень. Немає поки що й навчальних посібників, іншої методичної літератури з курсу політичної історії. Впровадження нового курсу доведеться взяти на себе в основному викладачам, які до останнього часу читали історію КПРС, а це вимагає від них серйозної перебудови. При всьому тому не можна не враховувати, що висвітлення саме політичної історії найбільше зазнало деформацій, концептуальних викривлень, має лакуни, йменовані «білими плямами».

У світлі сказаного видається доцільним зупинитись на таких питаннях: політична історія як об'єкт вивчення; методологічні основи вивчення політичної історії; завдання вивчення політичної історії ХХ ст. у вузах. До речі, саме ці питання, на мою думку, можуть становити план вступної лекції до курсу, в якій, власне, буде викладено студентам його концепцію.

1

За відомим висловом К. Маркса й Ф. Енгельса, «історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹. Інакше кажучи, історію роблять живі люди, і їхня діяльність і є історією людства. Вона й становить об'єкт історичної науки в цілому. У процесі діяльності люди неминуче й неодмінно вступають у певні стосунки між собою, тобто діяльність здійснюється у формі суспільних відносин. І сама діяльність, і суспільні відносини як її форма — складна система, яку можна класифікувати за різними основами, бачити у різних «зрізах». Насамперед — за об'єктами діяльності, за тим, на що вона спрямована. Тут виділяються такі основні сфери діяльності, як економічна, політична, духовна,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 98.

кожна з яких, при всьому їхньому взаємозв'язку, може бути предметом спеціального й глибокого вивчення.

Проте, як щойно зазначалося, діяльність здійснюють люди, саме вони виступають суб'єктами, тими, хто «робить» історію. Тому можлива класифікація діяльності за її суб'єктами. Серед них можна виділити суб'єкти, відмінні масовістю, стійкістю, активністю тощо. Це, по-перше, такі соціальні спільності, що історично склалися як класи, соціальні верстви, нації. Їхня діяльність визначає основний зміст історичного процесу (класова боротьба, рух соціальних верств, національно-визвольні рухи). Діяльність цих спільностей, по-друге, супроводжується виникненням стійких суспільних утворень, які найактивніше відстоюють та реалізують цілі соціальних спільностей. Серед таких стійких утворень на перший план висуваються держави як апарати влади й управління, політичні партії, професійні об'єднання. Поряд з ними, по-третє, виділяються менш стійкі громадські організації, рухи, що виникають звичайно в конкретних історичних умовах. Їх місце в суспільному житті різне. Вони можуть виявляти більшу чи меншу самостійність, активність, групуватися навколо стійких утворень, трансформуватися в них або зовсім зникати. Проте в усякому разі, особливо в періоди загострення суспільних ситуацій, їхню роль як суб'єктів суспільної діяльності не враховувати не можна. Нарешті, по-четверте, як суб'єкти суспільної діяльності виступають також індивідууми, особистості, вплив яких на економічне, політичне, духовне життя може мати велике, а іноді й дуже істотне значення.

Та що ж детермінує, спонукає людську діяльність, визначає зміст та характер суспільних відносин? Наша відповідь на це питання, відповідь, що впливає не лише з матеріалістичного розуміння історії, а й підтверджується усім історичним досвідом, сьогоднішньою практикою, може бути тільки одна. Спонукальною силою діяльності, активності людей виступають їхні потреби й інтереси.

Потреби — це об'єктивні умови життєдіяльності людини, що відповідають певному рівневі цивілізованості суспільства. Характерною особливістю людських потреб є їх зростання, причому темпи цього зростання посилюються в міру підвищення рівня цивілізації. До речі, саме Маркс, якому його колишні й нинішні опоненти приписували й приписують ігнорування потреб людини, писав, що «людина відрізняється від усіх інших тварин безмежністю своїх потреб і їх здатністю до розширення»².

При цьому розширюються не лише матеріальні, а й духовні потреби людей. Соціалістичний ідеал, очищений від казармено-зрівняльних перекирвань, від святенницького засудження «споживацтва», під яким найчастіше малося на увазі нормальне бажання людей жити по-людському, включає в себе прагнення до розширення й максимально можливого задоволення потреб людини. Безпосередньо спонукальною силою діяльності потреби стають тоді, коли вони усвідомлюються людьми. Громадськими організаціями, ідеологами, політиками вони закріплюються, кристалізуються у формі наукових праць, політичних програм, платформ, лозунгів. У такому вигляді потреби виступають як інтереси.

На різних етапах розвитку людства визначальну роль відіграють інтереси різноманітних спільностей. Протягом віків головною рушійною силою суспільного прогресу була боротьба класів. В історії людства найважливіші події зв'язані з боротьбою народів за своє національне самовизначення, проти національного гніту. У певних ситуаціях на перший план висуваються інші інтереси. Так, нині поряд із більш чітким змалюванням специфічних інтересів окремих соціальних груп (наприклад, студентів) основне місце в радянському суспільстві зайняла боротьба прихильників перебудови, глибинних, радикальних економічних

² Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 49.— С. 111.

і політичних реформ проти консервативних сил, що обстоюють застарілі форми життя, адміністративно-командні, бюрократичні методи управління суспільством, як і проти тих, хто хотів би взагалі поховати соціалістичну ідею.

Крім того, гігантський розвиток науки й техніки, як і політичні прорахунки, що призвели до загострення конфронтації між державами та їх блоками, з особливою силою висвітлили пріоритетний характер загальнолюдських цінностей, інтересів. Це — боротьба за збереження миру й виживання людства перед загрозою ядерної війни, в якій не може бути переможців, за відвернення екологічної катастрофи.

Категорія інтересів складна для вивчення. Є інтереси справжні, що відповідають дійсним потребам тих чи інших спільностей. Але історичний досвід знає і прояв інтересів уявних, ілюзорних, коли люди чи внаслідок незрілості суспільних відносин і недостатньої свідомості, чи то стаючи об'єктом маніпуляцій суспільною свідомістю, обману, чи то внаслідок інших причин підтримують дії, які по суті суперечать їхнім потребам та інтересам. Так, сумними пам'ятками затьмарення масової свідомості можуть бути резолюції численних мітингів трудящих, що вимагали розправи із «шкідниками», «ворогами народу», «шпигунами» в роки сталінського терору, якого зазнали мільйони радянських людей. Облудну принадливість також, наприклад, мають деякі національні програми, де під прикриттям справедливих вимог розвитку націй, досягнення їхнього суверенітету, відродження національних культур висувуються й лозунги, здійснення яких може завдати величезної економічної, політичної, духовної шкоди кожній нації і радянській країні в цілому.

Трапляються ситуації, коли групові інтереси суперечать інтересам суспільства. Відбувається це найчастіше тоді, коли групові інтереси (окремих трудових колективів, населення тих чи інших регіонів та ін.), що навіть мають під собою реальні підстави, висувуються без урахування об'єктивних можливостей задоволення їх суспільством, можуть бути задоволені лише через ущемлення інтересів інших соціальних груп. Прикладом таких суперечностей можуть бути деякі трудові, регіональні, міжнаціональні конфлікти останнього часу.

Буває, що інтереси суспільства суперечать інтересам особи. Йдеться не про придушення інтересів кожної людини, перетворення її у безликий «винтик» бездушної державної машини, а про дії осіб, які насамперед найосновнішим вважають задоволення особистих амбіцій, корисливих цілей, прагнуть до узурпації влади.

Звичайно всі антигромадські інтереси камуфлюються під «загальнонародні», «класові», «загальнонаціональні» тощо. Ось чому Маркс, Енгельс, Ленін, що мали величезний політичний досвід, говорили про необхідність та вміння «розкривати» й «розшукувати», а то й «викривати» справжні інтереси тих чи інших громадських утворень або осіб, під якими б благовидними масками вони не приховувалися. Історичний досвід, далекий і близький, підтверджує справедливність таких попереджень.

Найважливішою умовою й могутньою зброєю реалізації всіх людських інтересів є володіння державною та політичною владою, її завоювання й використання. І боротьба за неї, за участь у ній опиняється завжди в епіцентрі всіх суспільних рухів. Сказане дає нам змогу підійти до визначення найважливішого поняття курсу політичної історії, поняття політики. Політика — це діяльність у сфері відносин між класами, націями, іншими соціальними спільностями й суспільними формуваннями, в центрі якої (діяльності) стоять питання володіння владою та її використання; ця діяльність включає в себе визначення завдань, шляхів та засобів реалізації і саму реалізацію цілей та інтересів соціальних спільностей.

Розуміючи так політику, ми розуміємо також, що вона вторгається в усі інші сфери людської діяльності, в усі суспільні відносини. І полі-

тику, політичну діяльність ми можемо розглядати також як складну систему, класифікувати її на об'єкти (на що вона спрямована і суб'єкти (ким здійснюється). До об'єктів, напрямів політики належать влада, право; економіка, соціальна сфера; національні відносини; наука, техніка й освіта; духовна культура; релігія; військова справа; міжнародні відносини. У цьому розумінні ми говоримо про економічну, соціальну, національну, культурну, науково-технічну, зовнішню і т. ін. політику. До суб'єктів політики, її вершителів належать, як і щодо всіх суспільних відносин, названі раніше історичні спільності (класи, нації, соціальні кола), стійкі суспільні утворення (держави, партії, інші масові організації), громадські рухи з різною мірою оформленості, особи.

Закономірності формування політики та її впливу на все суспільне життя, її структуру вивчає теоретична наука — політологія, яку загалом можна розглядати як теорію політики. Звичайно в своїх висновках вона спирається на історичний досвід розвитку політичного життя. Проте історичне вивчення відіграє в ній підпорядковану роль. А політична історія як напрям єдиної історичної науки вивчає політичні відносини в просторовому і в часовому аспектах, тобто в світі в цілому або в окремих країнах, регіонах та у змінах у часі, тобто на різних ступенях розвитку людського суспільства. Інакше кажучи, закономірності розвитку політичного життя, взяті в їхніх конкретних проявах, становлять предмет курсу політичної історії.

Таке визначення предмету курсу ніяк не означає твердження, що в реальній політичній історії діють одні «чисті» закономірності, що кожний крок історії наперед ними визначений. Про це ми ще скажемо далі, а поки що відмітимо, що розуміння предмету кожної науки як сукупності певних закономірностей і робить цю науку наукою, піднімає її до рівня теоретичних узагальнень, оскільки кожна теорія є логічно обґрунтоване і перевірене практикою знання тих чи інших закономірностей.

Загальні часові межі нашого курсу окреслені нинішнім, ХХ століттям, яке не знає собі рівних в історії за насиченістю подіями, зламами в долях народів. Це століття двох світових воєн і соціалістичних революцій, співіснування, через конфлікти й зближення, двох соціально-економічних і політичних систем, небаченого раніше за темпами й результатами розвитку в цілому людської цивілізації. Осмислити підсумки століття, що йде до свого завершення, — насущне завдання молоді, яка як повноправний господар своєї долі житиме й творитиме в цьому й прийдешньому столітті. Політична історія нашої країни, природно, найбільш близька нам за своїм змістом, розглядається в контексті світової історії. Такий підхід наближує нас до розуміння того, що світ не однаковий, але єдиний, в ньому все взаємопов'язано, а самоізоляція — економічна, політична, духовна — нічого, крім шкоди, ні в політиці, ні у вивченні історії дати не може.

Щоб більш докладно подати зміст предмету курсу, назвемо проблеми, висвітлення яких має в ньому якиб наскрізний характер. До них належать такі.

Визначення рівня економічного розвитку суспільства, матеріальних, виробничих відносин — того економічного базису, на якому як надбудова складаються, формуються всі інші суспільні відносини, включаючи політичні. Докорінно змінюються виробничі відносини, коли відбувається зміна суспільно-економічних формацій. Проте і в межах однієї й тієї самої системи вони можуть зазнавати структурних змін. Такі зміни відбулися в капіталістичному ладі при переході його в імперіалістичну стадію, в 30-х роках під впливом дуже глибокої економічної кризи, в 50-х роках під впливом науково-технічної революції. Зміни у виробничих відносинах відбуваються в радянському суспільстві, як ми це бачимо в умовах нинішньої перебудови, радикальної економічної реформи.

Аналіз структури суспільства на певній стадії його розвитку (соціально-класової, національної та ін.); потреб та інтересів основних суспільних сил і політичних ідеологій, політичних програм, що відбивають такі потреби і інтереси. Вивчення кожної політичної ідеології і програм включає в себе завдання виявлення її відповідності дійсним інтересам людей, від імені яких виступають ідеологи і політики.

Характеристика систем — сукупностей політичних інститутів, громадських утворень, що виступають як суб'єкти політики, які втілюють її в життя. При цьому важливо мати на увазі, що політична система характеризується не тільки наявністю тих чи інших інститутів, а й їх взаємодією, співвідношенням їх реальної влади. Подібні за складом інститутів системи можуть відрізнитися тим, що прийнято називати політичними режимами, можуть розвиватися та функціонувати як демократичні і як бюрократичні, а то й тоталітарні. Головною умовою демократичності політичної системи є участь народу в політичному управлінні суспільством. Здійснювана в наші дні перебудова спрямована на викорінення бюрократичного режиму і справжню демократизацію радянської політичної системи.

Висвітлення політичної практики — реальних процесів функціонування суб'єктів політичного життя, їх просування до проголошених політичних цілей. Одна з основних характеристик і політичної ідеології, і політичної практики полягає у вирішенні ними питання про співвідношення політичних цілей та засобів їх досягнення. Ще К. Маркс відзначав, що не тільки хибна мета породжує хибні засоби, а й хибні засоби спотворюють мету. Приклад першої ситуації — ідеологія і практика фашизму з його маячною метою утвердження світового панування арійської раси та звіриними засобами її досягнення. Проте історія, зокрема й, на жаль, історія радянського суспільства, знає приклади другої відзначеної Марксом ситуації. Політична пошлість та аморальність, виправдовувані постулатами на зразок того, що «політику не роблять у білих рукавичках», «мета виправдовує засоби» і т. ін., оберталася в роки сталінщини злочинами проти народу і відкидала його від тих цілей, що відповідали його дійсним інтересам. Об'єктивний аналіз політичної практики та її результатів, здобуття з минулого досвіду, позитивного й негативного, політичних та моральних уроків — завдання політичної історії як галузі знань.

Так можна окреслити коло основних проблем, що становлять предмет нашого курсу.

2

Глибоке й зацікавлене вивчення політичної історії — справа нелегка. Нелегка тому, що сама ця історія складна: саме політика являє собою поле, де відбувалися й відбуваються найгостріші сутички людських пристрастей, думок, оцінок. Нелегко й тому, що протягом цілих десятиріч політична історія, історична наука в цілому зазнавали деформацій, насадження фальшивих стереотипів, звільнення від яких стало можливим тільки зараз, в умовах гласності. Нелегко, нарешті, й тому, що в наші дні революційної перебудови й супутньої їй політичної боротьби до історії звертаються не лише здорові політичні сили, а й сили, які спекулюють на історичній необізнаності людей, насаджують замість одних фальшивих уявлень інші, часто ще більш далекі від істини.

Правдиве, істинне пізнання минулого, як підтверджує увесь досвід розвитку історичної науки, можливе лише з правильних, дійсно наукових методологічних позицій. Методологія історичної науки — її органічна складова частина, теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів та дослідницьких методів, що реалізуються в практиці історичного пізнання. У такому вигляді методологія виступає як загальний метод історичної науки, всіх її напрямів, включаючи

політичну історію. Характерною рисою і неодмінною умовою дієвості справді наукового методу, вільного від будь-яких спотворень та обмежень, є його цілісність. Усі його сторони, його принципи взаємопов'язані. Принципи пізнання — це вихідні настанови, правила для пізнавальної діяльності, вироблені для себе наукою, що випливають із знання об'єктивних законів, істотних рис досліджуваних явищ і процесів, пізнаних теорією. У цьому розумінні наукові принципи, хоч вони й формулюються людьми як інструменти пізнання, мають об'єктивну основу, не конструюються довільно. Зупинимося на основних з них.

Принцип об'єктивності як принцип наукового мислення впливає насамперед із матеріалістичного погляду на історію як на об'єктивний процес, що піддається об'єктивному пізнанню. Цей принцип зобов'язує історика, кожного, хто вивчає історію, розкривати історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість насамперед матеріальними, економічними факторами. За Леніним, об'єктивне знання — це знання дійсного змісту історичного процесу. Він підкреслював, що «Маркс старається матеріалістично-тверезо визначити його (у даному випадку дрібнобуржуазного руху — М.В.) дійсний історичний зміст, його неминучі наслідки, які повинні настати через об'єктивні умови, незалежно від волі і свідомості, мрій і теорій тих чи інших осіб»³. До речі, відзначимо актуальність такого підходу до суспільних процесів не тільки минулого, а й сучасного. Наприклад, ми переживаємо зараз реальний процес формування багатопартійної політичної системи в нашому суспільстві. Процес цей має поки що неусталений характер: у країні, в радянських республіках утворилося сотні течій, громадських формувань, які оголосили себе політичними партіями, або збираються перетворитися в такі. Проте можна передбачити, що більш або менш упорядкованого, цивілізованого характеру цей процес набуде тоді, коли визначаться й запрацюють основні форми власності, а, отже, вималюються основні, насамперед економічні, інтереси людей.

Звичайно, визнання закономірності історичного розвитку зовсім не означає твердження, ніби суспільні закони завжди, автоматично, неухильно здійснюються в діяльності людей, які «роблять» історію. Вважаючи так, ми опинилися б у полоні вульгарного матеріалізму, що подібний фаталізмові, надали б законам якогось містичного характеру. А насправді вони існують лише як тенденція, об'єктивна можливість розвитку суспільства у певному напрямку і реалізуються через діяльність людей. Ця діяльність може бути прогресивною, якщо вона узгоджується із законами, а може бути такою, що гальмує розвиток, і навіть реакційною, якщо не узгоджена. Приклад тому — ігнорування або хибне тлумачення об'єктивних законів і невикористані можливості соціалізму сталінсько-брежнєвським керівництвом країни, за що так дорого розплачується радянське суспільство. Таким чином, в історичному процесі ми повинні бачити дві сторони — об'єктивну і суб'єктивну, враховувати вплив на нього суб'єктивного фактора — активної особливості суб'єктів людської діяльності. У політичній історії він відіграє особливу роль.

Принцип об'єктивності вимагає від того, хто вивчає історію, щоб він спирався на факти і брав їх у їхньому дійсному змісті, не перекручуючи й не підганяючи під наперед задані схеми. Говорячи про фактичну оснащеність висновків історичної науки, ми не можемо забувати ленінської вимоги до інформації в цілому: «Нам потрібна **повна і правдива** інформація»⁴. Щодо правдивості інформації, то ми її сприймаємо в розумінні її істинності, неперекрученості, неупередженості, тобто в тому розумінні, щоб наші знання фактів були адекватні

³ Ленін В. І. Маркс про американський «чорний переділ» // Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 55.

⁴ Ленін В. І. Є. С. Варзі // Там же.— Т. 54.— С. 446.

їх об'єктивному, реальному змісту. Що ж до повноти інформації, то зрозуміти цю думку Леніна можна у зв'язку з його положеннями про те, що вірогідних висновків можна досягти лише тоді, коли спиратися в них на всю сукупність фактів, без жодного винятку. Інакше буде подаватися, за висловом Володимира Ілліча, «суб'єктивна» стряпанина для виправдання, може, брудної справи»⁵. Це ленінське попередження не раз цитувалося в історичних працях, що, проте, не перешкоджало вилученню з історичного викладу величезної кількості історичних фактів.

Врахування сукупності фактів передбачає всебічний підхід до предмета вивчення, розгляду історичного процесу в усій складності й суперечливості. Історичний процес багатомірний і суперечливий, його не можна змалювати однією чорною або білою фарбою. Так, нікого, крім похмурих догматиків, не можна зараз задовольнити роками поширюване уявлення про економіку, політику, культуру в розвинутих капіталістичних країнах як про нагромадження самих пороків. Ми зараз пильно вивчаємо і прагнемо використати напрацьований людством досвід, наприклад, використання ринкових відносин в економіці, досвід розвитку парламентських політичних систем і того позитивного, що містить він для побудови правової держави і т. ін. Так само неприйнятне висвітлення шляху, пройденого КПРС та Радянською державою, у вигляді низки суцільних перемог та «історичних досягнень», як необгрунтовано науково й безчесно морально перекреслювати все те, що було ціною величезних жертв і злигоднів здобуто цілими поколіннями радянських людей. Як бачимо, принцип об'єктивності багатоаспектний, об'ємний. І усім нам, і вченим і студентам, потрібно (кому вчитися, кому доучуватися) дотримуватися його.

Об'єктивність суспільної науки дуже тісно пов'язана з її партійністю. У марксистсько-ленінській методології це має виражатися у природній єдності принципів об'єктивності й партійності, хоча в суті цієї єдності варто розібратися.

У виступах деяких істориків та публіцистів ми можемо зараз помітити або соромливе замовчування принципу партійності, або його цілковите заперечення. Зрозуміти причини такого ставлення до нього можна. Надто тривалий час в історичних працях панував не стільки самий принцип, скільки звужене, а потім і перекручене його тлумачення. Вузькокласовий, односторонній підхід у оцінці історичних явищ, коли інтереси робітників відгороджувалися від інтересів селян, інтелігентів, виявлявся вже в роки становлення радянської історичної науки, в процесі подолання дворянсько-буржуазних історичних концепцій. Але ця «дитяча хвороба лівизни» історичної науки поглибилася, розрослася до потворних форм під впливом хибної сталінської «теорії» загострення класової боротьби в міру успіхів соціалізму, в умовах сталінщини, коли від істориків вимагалось писати не «як було», а «як треба». І робилося це під лозунгом «партійності» науки, хоч справжня партійність до цього не причетна.

Партійність — це концентроване вираження ідеології, а жити, мислити, творити поза певною ідеологією жодна людина не може, як не може вона жити поза суспільством, поза певними інтересами. Якщо говорити про науку, то конструктивність принципу партійності в ній визначається двома обставинами: по-перше, яку ідеологію він виражає; по-друге, які функції він на себе бере. Комуністична партійність, очищена від псевдотлумачення, є вираженням ідеології, інтересів робітничого класу, а ці інтереси, не будучи протипоставлені інтересам інших трудящих класів та верств, об'єктивно збігаються із суспільним прогресом, законним рухом суспільства на шляху до вищих щаблів цивілізованості, з утвердженням загальнолюдських цінностей, що стає особливо очевидним у світлі нового політичного мислення. І принцип партійності

⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Там же.— Т. 30.— С. 331.

орієнтує тих, що вивчають історію, на те, щоб, викриваючи соціальну сутність суспільних явищ, включаючи явища політичного життя, оцінювати їх з точки зору їх відповідності інтересам трудящих і, отже, цілям і завданню суспільного прогресу.

Відзначимо далі, що наука та ідеологія — тісно пов'язані між собою, але все-таки різні галузі суспільної свідомості, і підміна науки ідеологією, диктат другої над першою приховує в собі величезну небезпеку для науки. Наукова ідеологія виростає з науки, а не навпаки. Марксизм — насамперед наука, відкрита для саморозвитку й оновлення, і саме в такій якості він стає фундаментом наукової ідеології, здатний витримати всі спроби його «спростування» або «заперечення». І в історичній науці принцип партійності в його ідеологічній, оціночній сутності може реалізуватися і бути конструктивним лише в такому поєднанні з вимогами принципу об'єктивності, коли він дотриманню цих вимог сприяє, а не підноситься над ними.

Одним із основоположних принципів історичної науки виступає принцип історизму. Його вимоги також широкі. По-перше, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося з точки зору того, як воно виникло, які головні етапи в своєму розвитку проходило і в світлі цього розвитку дивитися, чим воно стало на момент вивчення. По-друге, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з іншими, щоб визначалося його місце в системі суспільних відносин, було видно взаємовплив, взаємообумовленість історичних явищ. По-третє, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з конкретним досвідом історії, тобто у світлі подальших подій, тих наслідків, до яких воно призвело, причиною яких воно стало. При цьому важливо переконатися в тому, що між тими чи іншими явищами і наступними за ними подіями існує дійсно причинний зв'язок. Так, не гідні ні довір'я, ні поваги спроби вивести причини критичного становища, в якому опинилася зараз партія і країна в цілому, із самого вчення марксизму-ленінізму, а не із сталінізму. Прислухаємося до думки М. С. Горбачова з цього приводу: «Зараз говорять про кризу соціалізму, більше того — про його історичну поразку. Особисто я поділяю висновки тих, хто вважає, що зазнає поразки не соціалістична ідея в цілому, зазнав поразки утопічний ліворадикальний військовий комунізм, який прикривається термінологією соціалізму, відкинутий Ленінінм наприкінці життя»⁶. Абсолютизація методів воєнного комунізму, надання йому гіперболічних, нелюдських форм, розрив з гуманістичною сутністю соціалістичної ідеї — це не ленінізм, а сталінізм, що маскується під марксистсько-ленінську ідею. Історизм забезпечує конкретність вивчення, під час якого кожне явище дістає, за висловом Г. В. Плеханова, свою «індивідуальну фізіологію»⁷. Він дає можливість вжитися в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, побачити, що нового вони внесли в справу порівняно із своїми попередниками.

Таким є зміст основних методологічних принципів, на яких будується вивчення історії в цілому і політичної історії зокрема. Ці принципи реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів — теоретично обґрунтованих способів пізнання, що входять в загальний метод історичної науки.

Політична історія як галузь історичної науки користується методами різного діапазону застосованості, універсальності. Вона вдається до загальнонаукових методів, з яких насамперед потрібно виділити два — історичний і логічний. При першому ми простежуємо явище на всіх стадіях його розвитку і в усій специфічності його протікання в конкретних умовах місця й часу. При логічному методі або підході ми бе-

⁶ Горбачов М. С. Гідно пройти перевал в історії країни // Рад. Україна.— 1990.— 21 серп.

⁷ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения.— М., 1956.— Т. 2.— С. 332.

ремо й аналізуємо явище в кінцевій стадії його розвитку, коли воно сформувалося і всі його основні властивості дістали закінченого вигляду. Той та другий методи в процесі пізнання взаємно перемижуються, доповнюють один одного.

В міру розвитку наук дедалі більше виявляється плодотворність використання в одних науках методів інших. Так формуються методи, що дістали назву міждисциплінарних. У вивченні політичної історії, особливо близької нам за часом, дедалі більше значення набуває метод конкретних соціальних досліджень, безпосереднього спостереження живого життя за допомогою певних науково обґрунтованих методик. Істотного значення набувають методи психології. Вони, наприклад, допомагають нам розрізняти поняття демократії і охлократії, тобто влади народу і влади натовпу. Якщо перша підмінюється другою, то це може призвести до будь-яких наслідків, може задушити саму демократію. Так, мітингова стихія, якщо вона виходить за демократичні, цивілізовані рамки, роздувається й використовується особами, які часто мають на меті лише свої амбіційні цілі, дає результати далекі від дійсних інтересів народу. Значно більшого значення й поширення набувають в історичних дослідженнях математичні методи, методи математичної статистики, що відкривають незнані раніше можливості виявлення історичних закономірностей.

Нарешті, особливу групу становлять специфічні історичні методи, властиві саме історичному вивченню. Серед них — порівняльно-історичний метод, при якому зіставляються різні стадії розвитку явища, що допомагає виявити ті риси, яких воно набуває або втрачає, визначити характер і напрям його розвитку. До цієї групи методів належить ретроспективний метод, метод ретросказання, який дає змогу вивчати минуле за більш пізніми ступенями його розвитку, оскільки кожний наступний ступінь містить елементи попереднього. Метод ретросказання реалізується й тоді, коли про явище минулого судять по тих наслідках, причиною яких воно було. Тут саму історію ми судимо за її законами. Суд історії — не найскоріший, але найсправедливіший, якщо справедливі її люди, які беруть на себе відповідальність наукового й морального «судочинства». Названими методами не вичерпується методологічний арсенал історичної науки, проте й вони свідчать про те, що історична наука, політична історія зокрема, — наука точна, яка не терпить верхоглядства, необґрунтованості суджень та висновків.

Розширенню розуміння політичної історії як галузі історичної науки сприяє засвоєння поняття про історичне джерело. Особливості й особливі складності історичного пізнання полягають у тому, що, на відміну від багатьох наук, ми не можемо безпосередньо спостерігати явища, які ми вивчаємо. Ці явища минають, вони історично неповоротні, їх не можна повернути. Проте діяльність людей, яку ми хочемо вивчати, матеріалізувалася, тобто зафіксувалася в різноманітних формах — речовій, письмовій, усній, образотворчій, безпосередньо втілювалася або відобразилася в тих продуктах людської діяльності, які ми використовуємо як джерела знань про неї, як історичні джерела. Джерела дають тим, хто вивчає історію, факти, на яких будуються історичні знання. Вилучити із джерел факти, реконструювати по них історичний процес — завдання складне. Розв'язувати його допомагає спеціальна галузь наукових історичних знань — джерелознавство — наука про історичні джерела, теорія і практика їх використання в історичних дослідженнях. Джерелознавство покликане встановлювати вірогідність, повноту та об'єктивну наукову цінність наявної в джерелах інформації, здобувати її.

Кожна галузь історичних знань спирається на своє коло джерел. Джерело з політичної історії — це матеріальний носій історичної інформації, що безпосередньо відображає ту чи іншу сторону політичної діяльності людей. Коло таких джерел дуже широке. Серед них — до-

кументи органів державної влади та державного управління; документи політичних партій і рухів, включаючи твори їх лідерів, серед яких провідне місце належить творам К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна; періодична преса; мемуари тощо.

На стані публікації і самій можливості використання джерел з політичної історії надзвичайно болісно позначилися роки культу особи та застою. Багато джерел, як і їх автори, були знищені або заарештовані. У багатьох джерелах з історії радянського суспільства і Комуністичної партії відображалися лише дійсні або уявні успіхи та перемоги і нічого не говорилося про помилки й прорахунки, про невикористані можливості соціалізму, давалися спотворені оцінки становища в світі. Тому й наукове розроблення і вузівське вивчення політичної історії зараз потребує і залучення джерел, які тривалий час перебували за сімома печатами, і нового прочитання тих, що використовувалися. Ця робота розгорнулася в роки перебудови, триває й тепер, що знаходить відображення в літературі, публікаціях перебудовних часів.

3

На закінчення постає питання — навіщо студентам будь-якої спеціальності, будь-якого профілю вивчати політичну історію?

Як свідчить досвід революційної перебудови радянського суспільства, до політичного життя залучається все більше соціальних верств, які дедалі повніше усвідомлюють свої інтереси. Проте цей же досвід підтверджує: досягнення дійсних, а не суто ілюзорних інтересів можливе, якщо зростання політичної активності людей підкріплюється зростанням їх політичної культури. Ця культура у студентів, наймогутнішого заgonу інтелігенції нового покоління, формується в процесі вивчення всіх суспільствознавчих дисциплін — філософії, політичної економії, політології, соціології та інших, але кожна з них розв'язує це завдання своїми засобами.

Курс політичної історії покликаний сприяти зростанню історичної свідомості як одного з базових, основоположних елементів загальної і політичної культури. Історична свідомість — це насамперед історичні знання. А вони обов'язкові для всіх, крім самовпевнених неуків або нахабних невігласів. Причому знання справжні, а не їх сурогат, який не менш небезпечний, ніж невігластво. Але історична свідомість — це не просто знання того, що було, це розуміння минулого у його відношенні до сучасного, до майбутнього, розуміння ролі історичного досвіду у життєдіяльності суспільства, у визначенні перспектив суспільного розвитку. Політична культура як особливий тип культури суспільства, соціальних груп, окремих осіб включає в себе ряд компонентів. Вона потребує освіченості, компетентності, інформованості суб'єкта політики, що включають у себе, зокрема і не в останню чергу, історичну свідомість. Історична свідомість, засвоєння історичного досвіду важливі для формування такого істотного елемента політичної культури, як аргументованість доводів та конструктивність позиції в політичних дискусіях. Звичайно, політична позиція обґрунтовується не тільки посиланнями на історію, а й урахуванням сьогodнішніх реальностей — економічних, політичних, культурних, етнічних. Але взятий таким чином, просвітлений світлом наукової теорії, оплодотворений здатністю прогнозувати події, історичний досвід дає серйозні політичні аргументи.

Політична культура характеризується дотриманням принципів правової держави, в якій закон верховенствує над владою, а не навпаки, захищені права, гідність і честь людини, існують взаємні зобов'язання держави й громадянина, обов'язкове дотримання законів не лише державою, а й кожним громадянином. Утвердження принципів правової держави виступає зараз як гарантія від повторення беззаконня, яке було в минулому, як умова остаточного зламу командно-адміністративної

системи, подолання відчуження трудящих від влади, так само як і залобігання розгулові екстремізму та нестямної анархії.

Політична культура не сумісна з нетерпимістю до поглядів, що не збігаються з власними, з претензіями на істинність тільки своїх поглядів. В основі нетерпимості до доводів опонентів лежить не лише нестача загальної та політичної культури, а, найчастіше, ігнорування будь-яких інтересів, крім власних — групових, особистих, нерозуміння того, що задоволення будь-яких інтересів без конфліктів та придушення можливостей тільки при врахуванні інтересів інших соціальних груп, об'єктивних можливостей суспільства в цілому. Політична культура включає в себе й такі загальнолюдські етичні норми, як чесність, порядність у виборі засобів політичної боротьби. Прагнення опорочити опонента, перекрутити його позицію, звичка до наклеювання політичних ярликів — усе це дорого обійшлося багатьом радянським людям. І в цьому нас також переконує історичний досвід.

При дотриманні перерахованих умов політична активність стає плідною, переборює політичну байдужість, відчуження, усунення людей від влади, що було одним з найстрашніших проявів і наслідків панування тоталітарно-репресивного командно-адміністративного режиму.

* * *

Отже, ми розглянули ряд вихідних для вивчення курсу понять: об'єкт політичної історії як особливої галузі наукових історичних знань, основна проблематика курсу, марксистсько-ленінський метод пізнання історичних явищ і процесів, роль історичної свідомості у формуванні політичної культури суспільства й кожного громадянина. Найосвіченіша людина свого часу, М. Г. Чернишевський говорив, що можна не знати багатьох наук і бути освіченою людиною, але не можна бути освіченим, не знаючи історії. Справедливість цих слів безперечна.

Одержано 10.09.90.

Излагается вопрос о предмете, методе и задаче изучения нового курса политической истории в вузах, т. е. рассматриваются основы его концепции. Статья может быть использована как вступительная лекция к курсу.

В. Л. Савельєв (Київ)

Сторінки політичної біографії М. В. Підгорного

Вперше зроблено спробу розкрити основні етапи політичної біографії М. В. Підгорного, зміст його діяльності на посаді першого секретаря ЦК Компартії України.

М. В. Підгорний — представник тієї генерації керівників, які прийшли на місце першого покоління партійців. Лави «бійців», «солдатів партії» (за висловом А. Бека), значно пошарпані репресіями, поповнювались вже якісно іншими кадрами, що пройшли головні етапи свого становлення в умовах адміністративно-командної системи, сформувались в результаті цілеспрямованої кадрової політики Сталіна. Це вже були «виконавці», люди, які не звикли приймати самостійні рішення і брати на себе відповідальність. Для них подвійна мораль була, як правило, майже нормою життя, розходження між словом і ділом — звичною умовою існування. Сталінська система не потребувала особистостей. Необхідні були люди на зразок, скажімо, Д. С. Коротченка, якого М. С. Хрущов «висував», знаючи як «чесну людину, але дуже обмежену»¹. Досить скептично оцінюються в існуючих публікаціях особисті якості і М. В. Підгорного. Наприклад, Ф. Бурлацький розглядає його не інакше як «підручним», слухняним виконавцем волі патрона². Ще більш категоричний історик М. Гефтер, який пише: М. В. Підгорний — «це безмовна, але небезпечна нікчемність, яку навіть не менш ясновельможні партнери по «забиванню козла» називали «пусто — пусто»³.

У зв'язку з цим постає питання — як тоді пояснити причини досить високого зльоту цього діяча на політичний Олімп? Адже відомо, що він, хоча і не належав до тих керівників, хто уособлював собою, як, наприклад, М. С. Хрущов, епоху в історії нашої держави, пішов на пенсію у 1977 р. з посад Голови Президії Верховної Ради СРСР та члена Політбюро ЦК КПРС. Про політичну вагу М. В. Підгорного свідчить, зокрема, і той факт, що М. С. Хрущов вважав його одним з своїх можливих наступників. А на думку П. Ю. Шелеста, у Миколи Вікторовича було навіть «більше шансів сісти у крісло Першого секретаря», ніж у Леоніда Ілліча⁴. Але цього не сталося і знов-таки в силу певних обставин, які теж потребують пояснення. Саме тому звернемося до головних етапів політичної кар'єри цього діяча.

Вона була досить типовою для свого часу. Народився М. В. Підгорний 5(18) лютого 1903 р. в м. Карлівка Полтавської області. Трудову діяльність розпочав у 1918 р., коли, як згадував сам, був змушений у зв'язку «з важким матеріальним становищем» залишити школу і почати працювати у Головних механічних майстернях в Карлівці спочатку учнем, а потім підручним слюсаря⁵. Був одним із ініціаторів

¹ Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек.— 1990.— № 7.— С. 25.

² Бурлацкий Ф. Брежнев и крушение «оттепели». Размышления о природе политического лидерства // Лит. газета.— 1988.— 14 сент.

³ Гефтер М. Судьба Хрущева. История одного неусвоенного урока // Октябрь.— 1989.— № 1.— С. 180.

⁴ Брежневу я так и сказал: «Ты плохо кончишь...» // Московские новости.— 1989.— 10 сент.— С. 16.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 62, стр. 1561, арк. 177.

створення місцевої комсомольської організації. У 1921 р. М. В. Підгорного на перших організаційних зборах обрали членом і секретарем РК комсомолу. Працював він на цій посаді до 1923 р. Потім вчився. Спочатку (з 1923 р. до 1926 р.) на робітничому факультеті Київського політехнічного інституту, потім (з 1926 р. до 1931 р.) — у Київському технологічному інституті харчової промисловості. Член КПРС з 1930 р. Працював за фахом на підприємствах цукрової промисловості Житомирської, Вінницької і Київської областей. У 1937—1939 рр. М. В. Підгорний перебував на посаді спочатку заступника головного інженера Вінницького, потім Кам'янець-Подільського цукротресту. У лютому 1939 р. його призначили заступником наркома харчової промисловості УРСР, а з квітня 1940 р. — заступником Народного комісара харчової промисловості СРСР по кадрових питаннях. З листопада 1942 р. до травня 1944 р. він працював директором Московського технологічного інституту харчової промисловості.

Перераховуючи етапи кар'єри М. В. Підгорного, важливо звернути увагу на такі, на наш погляд, важливі деталі. Заступником наркома він став тоді, коли Головою Ради Народних комісарів УРСР був Д. С. Коротченко (з лютого 1938 р. до липня 1939 р.), а першим секретарем ЦК КП(б)У М. С. Хрущов (червень 1938 р. — березень 1947 р.). Можна припустити, що М. В. Підгорний, за яким закріпилась репутація одного «з кращих робітників цукрової промисловості», потрапив спочатку у поле зору Д. С. Коротченка, а потім і М. С. Хрущова, оскільки Дем'ян Сергійович і Микита Сергійович мали досить тісні особисті стосунки, які склались раніше, під час їх спільної роботи у Москві. Цілком вірогідно, що зазначений фактор, поряд, звичайно, з відповідністю особистих якостей М. В. Підгорного номенклатурним формальним вимогам (походження, вік і т. п.) значною мірою позначився на його подальшій кар'єрі.

На Україну М. В. Підгорний повернувся в 1944 р. на посаду заступника наркома харчової промисловості УРСР. При цьому важливо зазначити, що паралельно на нього було покладено виконання досить відповідальних обов'язків уповноваженого уряду СРСР і уряду УРСР по створенню органів Радянської влади у звільнених районах України, по організації і налагодженню роботи підприємств харчової промисловості, по відновленню народного господарства республіки. М. В. Підгорний виконував також урядові доручення, пов'язані з переселенням українського населення з території Польщі на Україну. Ця діяльність М. В. Підгорного була позитивно оцінена керівництвом республіки — у 1946 р. його призначено на посаду постійного представника Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. Разом з тим, можна припустити, що і М. С. Хрущов, який в цей час обіймав дві посади — першого секретаря ЦК КП(б)У і Голови РНК УРСР і Д. С. Коротченко, який змінив останнього на посаді Голови РНК у грудні 1947 р., хотіли бачити на зазначеній посаді людину, яка б не тільки була певною мірою обізнана з московськими порядками, але й могла виступати їх довіреною, з особистими повноваженнями від лідерів республіки особою у стосунках з представниками союзних органів влади.

В світлі сказаного, мабуть, слід сприймати аж ніяк не випадковим факт кооптації М. В. Підгорного, який, до речі, до цього не працював на відповідальних партійних посадах, до складу Харківського обкому Компартії України і обрання його першим секретарем в травні 1950 р. Хоча М. С. Хрущов в цей час не працював на Україні, свій вплив на кадрові переміщення в республіці він здійснював і як секретар ЦК ВКП(б) *, а також безпосередньо через свого висуванця — першого

* У своїх мемуарах М. С. Хрущов згадує: «Коли я перейшов працювати у Москву, було рішення Президії ЦК, що я повинен спостерігати за діяльністю Центрального Комітету Компартії України» (Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек.— 1990.— № 7.— С. 25).

секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова, який з грудня 1947 р. до грудня 1948 р., коли ЦК КП(б)У очолював М. С. Хрущов, працював на посаді другого секретаря. Якихось видатних результатів Харківська область за роки перебування М. В. Підгорного на посаді секретаря обкому не досягла. Зокрема, сільське господарство, до речі, як і в республіці, країні в цілому, переживало глибоку кризу. Але з точки зору партійного керівництва республіки область «успішно справлялась з виконанням господарсько-політичних завдань». М. В. Підгорний характеризувався як здібний і принциповий партійний працівник, здатний «послідовно проводити у життя директиви партії і уряду»⁶. У серпні 1953 р. його було обрано другим секретарем ЦК Компартії України. На думку М. С. Хрущова, Микола Вікторович належав до тієї генерації партійних керівників, за час перебування яких на керівних посадах «справи пішли добре і Україна перебувала на великому піднесенні»⁷.

У грудні 1957 р. М. В. Підгорний очолив республіканську партійну організацію. До виконання своїх обов'язків він заступив у досить складний час. Відомо, що саме тоді реформаторська діяльність М. С. Хрущова почала втрачати послідовність. Найбільш чітко це виявилось у галузі сільського господарства. Адміністративно-командна система управління фактично залишилась незмінною. Відбувся рецидив адміністративних методів. Знову почалось нав'язування необґрунтованих зобов'язань продажу сільськогосподарської продукції, обмежувались присадибні ділянки колгоспників, посилювався адміністративний натиск на колгоспи і радгоспи, зростала регламентація їх діяльності. Відповідний поворот, як по команді, відбувся і в діяльності республіканської партійної організації. Її керівництво, зокрема в особі М. В. Підгорного, вже «палко схвалювало» всі заходи, які фактично зводили нанівець все те, що було зроблено раніше на основі відродження економічних методів господарювання. Показовою в зв'язку з цим вбачається кампанія по розповсюдженню в республіці кукурудзи. Відомо, що в постанові січневого (1956 р.) Пленуму ЦК КПРС підвищена увага до цієї культури визначала пріоритет у діяльності партійних організацій, в тому числі і на Україні. Шляхом збільшення валового збору зерна кукурудзи, а також зеленої маси замислювалось у найкоротші строки вирішити проблеми кормової бази тваринництва. Ця ідея, звичайно, отримала повну підтримку, як свідчать численні тогочасні виступи М. В. Підгорного, у партійного керівництва республіки. «Ми,— підкреслював він на березневому (1958 р.) Пленумі ЦК Компартії України,— приділяємо особливу увагу кукурудзі і причини цього усім зрозумілі»⁸.

Якими ж методами здійснювались на Україні настанови М. С. Хрущова щодо кукурудзи? Тими ж, що і в країні в цілому. Ставка робилась на партійний і державний апарат, господарські кадри, а не на економічну доцільність і врахування інтересів безпосередніх виконавців постанов і закликів — господарств і селян. Особисто М. В. Підгорний прагнув в усіх деталях відтворювати у своїй практичній діяльності і виступах поведінку Першого секретаря ЦК КПРС. Зокрема, він, як і М. С. Хрущов, багато їздив по областях і районах республіки, часто виступав перед трудящими. Заклики і рекомендації, а не спроби розібратись в дійсних причинах труднощів у сільськогосподарському виробництві, визначали зміст його виступів перед керівними кадрами.

Незважаючи на масштабність і методичність здійснюваних найрізноманітніших адміністративних та ідеологічних заходів, якихось значних результатів в кампанії з кукурудзою досягнуто не було. Якщо з 1958 р. до 1963 р. посівні площі, зайняті цією культурою, зросли більш як у двічі (з 2075,1 тис. га до 4528,5 тис. га), то валовий збір

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф.1, оп. 62, спр. 1561, арк. 196.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1445, арк. 35.

⁸ Там же, спр. 1450, арк. 205.

зерна збільшився лише з 52308 тис. ц до 68155 тис. ц. Урожайність культури фактично не збільшувалась. У 1958 р. вона складала 25,2 ц. з га, у 1962 р.— 24,2, у 1963—15,0, у 1964—28,5 ц. з га⁹. Певне зростання валового збору зерна кукурудзи було досягнуто цілком за рахунок інтенсивних факторів, застосування адміністративно-натискних методів.

Не можна сказати, що керівництво республіки, як, до речі, і сам М. С. Хрущов, не бачили, що справи з кукурудзою ідуть не так, як цього хотілося і передбачалося у численних планах і соціалістичних зобов'язаннях. Бачили. Але замість того, щоб виявити глибинні причини відставання, шукали відповідно до законів адміністративно-командної системи конкретних винуватців. М. В. Підгорний, зокрема, висловив з цього приводу таку думку. У тому, що плани 1958 р. було провалено, винні «не трудівники села, а ті керівники колгоспів і партійних організацій, які байдуже, а іноді безвідповідально ставляться до вирощування кукурудзи... Настав час звільнитись від них, висунути на їх місце здібних організаторів, які зможуть успішно розв'язувати завдання по створенню достатку сільськогосподарської продукції в країні»¹⁰. Цей висновок-рекомендація був витриманий цілком в дусі настанов, висунутих М. С. Хрущовим у його численних виступах. Зокрема, у своїй промові на нараді представників сільського господарства Білоруської РСР 22 січня 1958 р. він підкреслював, що «кадри завжди вирішували успіх справи, вони вирішують його і сьогодні. Добір кадрів і робота з ними — головне в нашій організаторській діяльності»¹¹. Тому для того, щоб допомогти слабим колгоспам, яких існувало ще досить багато, «треба надати насамперед організаторську допомогу. Головне — добрати кадри. Адже відставання того чи іншого господарства, як правило, це результат низького рівня керівництва»¹².

Цілком у дусі свого часу і тодішніх ідеологічних постулатів розумів М. В. Підгорний проблему підвищення рівня партійного керівництва як головного важеля різкого зростання сільського господарства. Проблема зводилась фактично, поряд з традиційними кадровими переміщеннями, які часто були позбавлені будь-якої логіки і доцільності, до нарощування мобілізаційних заходів, насамперед до організації широкомасштабних кампаній по прийманню зобов'язань на різних рівнях, спрямованих на реалізацію висунутої М. С. Хрущовим у травні 1957 р. програми «у найближчі роки» догнати США по виробництву м'яса, масла і молока на душу населення. Кинуті М. С. Хрущовим гасла: «за небагато років», «у короткий строк» знайшли схвальний відгук, як і в цілому по країні, у партійного керівництва республіки. Маховик партійно-державного апарату працював на повну потужність. Хлинула ціла лава рапортів і соціалістичних зобов'язань знизу. Апофеоз бюрократичного завзяття — це, наприклад, «Зобов'язання колгоспників і колгоспниць, робітників МТС і радгоспів, спеціалістів, усіх працівників господарства Української РСР на 1958 р.», які були прийняті на Республіканській нараді передовиків сільського господарства у січні 1958 р. у відповідь на «Звернення ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР» від 21 січня 1958 р. У цьому, вражаючому своєю штучністю, документі, де по кварталах і з точністю до кілограма було розписано, що і в якій кількості необхідно було зробити в областях і республіці, зокрема, записано: «є всі можливості вже в 1958 р. випередити Америку по виробництву молока і масла на душу населення»¹³. Це підтвер-

⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Стат. щорічник.— К., 1966.— С. 220, 257, 267.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1540, арк. 14.

¹¹ Промова товариша М. С. Хрущова на нараді передовиків сільського господарства Білоруської РСР // Рад. Україна.— 1958.— 1 квіт.

¹² Заключне слово М. С. Хрущова на Засіданні Верховної Ради СРСР // Там же.

¹³ Рад. Україна.— 1958.— 21 січ.

див і особисто М. В. Підгорний у своїй статті в газеті «Правда» від 27 лютого 1958 р.

Зрозуміло, що заплановане не було виконано. Але це аж ніяк не збентежило партійне керівництво республіки, зокрема, першого секретаря ЦК. На січневому (1959 р.) Пленумі ЦК Компартії України він впевнено заявив, що є всі підстави «вже у 1959 р. зробити стрибок в усіх галузях сільськогосподарського виробництва», а всім партійним організаціям, радянським і сільськогосподарським органам доручалось «невідкладно провести велику роботу по розробці в кожному колгоспі і радгоспі планів розвитку виробництва на 7 років»¹⁴. Тим самим гонка за Америкою ставала в республіці справою всіх без винятку — від Першого секретаря — до рядових працівників сільського господарства. Наприклад, як сповіщав на сторінках центральної республіканської преси секретар Крижопільського райкому КП України В. Бойчук, «в економічне змагання з Америкою активно включилися колгоспники найбільшої в районі артілі ім. Сталіна»¹⁵.

Але й у 1959 р. очікуваного «стрибка» не відбулося. Однак, це аж ніяк не позначилось на позиції партійного керівництва. Тон офіційних заяв і виступів залишався незмінним. Так, на позачерговому ХХ з'їзді Компартії України М. В. Підгорний заявив, що «завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів і навіть районів—за ще коротші строки!»¹⁶. До речі, ці рекордні строки він запропонував особисто під час обговорення проблем розвитку сільського господарства на Пленумі ЦК напередодні з'їзду. Зокрема, на його думку, цілком достатньо було 4—5 років для того, щоб досягти у виробництві м'яса рівня по 101 ц продукції на 100 га¹⁷. Подібна заява робилась у той час, коли на Україні вироблялось 46,3 ц м'яса на 100 га^{17а}. Але що поробиш, якщо зверху заплановано 91,5 ц і атмосфера гонки зобов'язувала бути в лідерах з огляду на особливий статус України і ставлення до неї М. С. Хрущова, вступати у конфронтацію з яким М. В. Підгорний, звісно, не міг.

Тому кампанія «наздогнати і перегнати» в республіці не вщухала, хоч і пішла дещо на спад. Оскільки 1959 р. знов не виправдав надій, на січневому (1960 р.) Пленумі ЦК Компартії України «вирішальним» роком семирічки був визначений вже 1960 р. Більше того, незважаючи на помітні провали в цілому ряді галузей сільськогосподарського виробництва, насамперед тваринництві, планувалось одержати в наступному м'яса не менше як до 101 ц (в убойній вазі) на 100 га угідь¹⁸. Однак через рік одержали, як свідчить статистика, лише 56,7 ц¹⁹. В зв'язку з цим постало питання: що ж треба для того, щоб реалізувати намічені плани? «Суть справи,— підкреслював М. В. Підгорний,— полягає тепер у тому, щоб виявити резерви збільшення виробництва і мобілізувати трудящі маси на повне їх використання. Таким чином, усе залежить у кінцевому рахунку від рівня політичної і організаторської роботи»²⁰. Роком раніше, на позачерговому ХХ з'їзді Компартії України, її лідер також наголошував на необхідності використання всіх наявних резервів і можливостей, що є в колгоспному і радгоспному виробництві і закликав «по-більшовицькому взятися»²¹ за справу дальшого підвищення сільськогосподарського виробництва.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1540, арк. 65, 277.

¹⁵ Б о й ч у к В. Випередимо Америку // Рад. Україна.— 1958.— 21 січ.

¹⁶ Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України.— 16—17 січня 1959 р.— К., 1959.— С. 23.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1540, арк. 36.

^{17а} Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 325.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1560, арк. 9.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 325.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1560, арк. 13.

²¹ Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України.— 16—17 січня 1959 року.— С. 23.

Але дива, як відомо, не сталося. На січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС стан справ у сільському господарстві республіки оцінювався як незадовільний, а її керівники піддані гострій критиці. Занепокоєний був і особисто М. С. Хрущов, який брав участь у роботі січневого Пленуму ЦК Компартії України. М. В. Підгорний, визнавши у своєму виступі «сувору критику» на адресу республіканської парт-організації справедливою і «цілком правильною», намагався визначити причини відставання сільського господарства. В зв'язку з цим згадувалися складні метеорологічні умови. Але цей фактор, як підкреслював сам М. В. Підгорний, не був головним. Знову, як і раніше, наголос робився на незадовільній роботі керівників всіх рівнів, на недостатній ефективності діяльності апарату. «Становище, що склалося,— підкреслював М. В. Підгорний,— вимагало від ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки більш оперативного, предметного керівництва сільським господарством, своєчасних порад і рекомендацій місцевим керівникам, а в ряді випадків і більшої змогливості до них. Цього ми не зробили»²².

Важливо підкреслити, що подібна самокритика, гостра по формі, була абсолютно неконструктивною, оскільки не торкалась суті питання, а саме — дійсних причин неефективності існуючої системи сільсько-господарського виробництва. Але вона, ця самокритика, була в душі часу і сповна відповідала тодішнім уявленням керівництва КПРС про характер соціалістичних відносин на селі, про зміст, форми і методи партійного керівництва сільським господарством. М. С. Хрущов вірив в колгоспний лад в існуючому вигляді, у можливість спонукати маси на творчу працю своєчасним і запальним гаслом, гучним закликком. Саме у такій системі ідеологічних координат діяв і М. В. Підгорний. Тому не дивно, що він, підкреслюючи наявність чергової нової «величної програми дальшого розвитку сільського господарства», знов запевнив «від імені всіх присутніх дорогого Микиту Сергійовича Хрущова і в його особі лєнінський Центральний Комітет, що комуністи України вправлять хиби і помилки, припущені в керівництві сільським господарством, і разом з усіма трудящими республіки не пошкодують ні сил, ні енергії, щоб зробити гідний внесок в усенародну боротьбу за перемогу в мирному економічному змаганні з США»²³.

Але вкотре вже взяті зобов'язання не виконувались, хоча партійно-державний апарат працював на повну потужність, «переварюючи» численні настанови і рекомендації, що надходили з центру. Однак бюрократична метушня не приносила і не могла дати конкретних результатів. На березневому (1962 р.) Пленумі ЦК Компартії України М. В. Підгорний змушений був констатувати, що «темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції ще не відповідають величезним можливостям соціалістичної системи господарства...»²⁴. Дещо пізніше, вже на грудневому (1962 р.) Пленумі ЦК Компартії України, він хоча і говорив про «певні успіхи» в сільському господарстві, але конкретних і порівняльних даних не наводив. І не без підстав. Адже темпи зростання валової продукції сільського господарства у 1962 р. у відсотках до 1958 р. склали: землеробства і тваринництва — 102, землеробства — 97, тваринництва — 108. У 1963 р. ситуація стала ще гіршою, про що свідчать відповідні дані. По землеробству і тваринництву — 89%, по землеробству — 86%, по тваринництву — 93% до рівня 1958 р.²⁵

І все ж навіть у такій складній ситуації березневий (1962 р.) Пленум ЦК Компартії України в особі М. В. Підгорного закликав, як і

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1755, арк. 13.

²³ Там же, арк. 94.

²⁴ Там же, спр. 1805, арк. 3.

²⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 185.

раніше, розгорнути роботу по мобілізації мас і зробити «все можливе, щоб уже у цьому році закласти міцну основу, яка забезпечить вихід у найкоротші строки на високі рубежі, висунуті березневим Пленумом ЦК». Його рішення, підкреслював він, знаменували «новий важливий етап у боротьбі партії і народу», вказали «конкретні шляхи досягнення дальшого кругого піднесення всіх галузей сільського господарства»²⁶. Але ці шляхи, як показала практика, вели не до успіху, а до дальшого ускладнення ситуації в сільському господарстві країни, республіки. Загальний обсяг валової продукції сільського господарства України у 1963 р. був навіть нижчим, ніж у 1958 р. (кількість свиней, наприклад, зменшилась з 16 до 13 млн. голів)²⁷. Характерно, що відбувалось це на фоні невщухаючої кампанії по боротьбі за м'ясо, в ході якої партійні і державні органи ретельно виконували всі настанови і рекомендації, спущені зверху, спрямовували, опікали і регламентували кожний крок керівників господарства, організовували соціалістичне змагання.

Намагаючись догодити М. С. Хрущову, незадоволеного існуючим рівнем партійного керівництва, його результативністю, М. В. Підгорний не переставав повторювати, «що основною причиною» відставання сільського господарства є «низький рівень організаторської роботи, серйозні хиби в керівництві колгоспами і радгоспами, невідповідність структури управління ними»²⁸. Методичність, з якою партійне керівництво країни в особі М. С. Хрущова, республіки — в особі М. В. Підгорного обстоювали зазначену тезу, створювали ілюзію можливості поліпшення становища в сільському господарстві — достатньо «зміцнити керівництво», перемістити кадри і поставленої мети буде досягнуто. Але це була утопія, оскільки численні постанови і лозунги не торкались основ існуючої системи, побудованої на командно-натискних методах господарювання. Подібна ситуація цілком влаштовувала бюрократичний апарат, інтереси якого розходились з потребами суспільства, з запитами селянства.

Звичайно, що М. В. Підгорний не обмежував свою відданість політичній лінії центру лише питаннями сільського господарства, якому М. С. Хрущов приділяв багато уваги. Готовність до втілення в життя будь-яких керівних настанов охоплює всі сторони діяльності М. В. Підгорного. В зв'язку з цим згадаємо рішення лютого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, згідно яких відбувався перехід від галузевої до територіальної структури управління. В основних адміністративних районах були створені ради народного господарства (раднаргоспи). Звичайно, для відповідної оцінки результатів такої принципової і крупномасштабної акції потрібен був час. Але М. В. Підгорний вже на березневному (1958 р.) Пленумі ЦК Компартії України поспішив заявити, що хоча «менше року пройшло з часу початку реорганізації управління на територіальних засадах, усі тепер бачать плідотворність цього заходу»²⁹. На липневому (1958 р.) Пленумі ЦК Компартії України він підтвердив свій висновок, заявивши, що «здійснена реорганізація керівництва промисловістю і будівництвом повністю себе виправдала»³⁰. Зрозуміло, що це аж ніяк не відповідало дійсності, оскільки відомо, з якими труднощами проходила реорганізація, які складші проблеми виникали. Але тодішній статус першого секретаря республіканської партійної організації аж ніяк не передбачав будь-яку якщо не критичну, то хоча б досить зважену оцінку постанов і рішень керівництва КПРС, рекомендацій і порад М. С. Хрущова.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1805, арк. 19.

²⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 306.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1805, арк. 3.

²⁹ Там же, спр. 1450, арк. 4.

³⁰ Там же, спр. 1460, арк. 3.

Однозначно позитивно, про що свідчать численні виступи, поставився М. В. Підгорний до рішень листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС про перебудову партійних органів за виробничим принципом. «Треба відверто сказати,— наголошував він,— що в міру зростання народного господарства, ми, партійні працівники, все більше відчували, що партійні органи при існуючій структурі, в основу якої покладено територіальний принцип, вже не можуть систематично і конкретно займатись в однаковій мірі і промисловістю, і сільським господарством. Стара структура побудови партійних органів ніби сковує їх дії, заважає своєчасно вживати заходів для усунення недоліків, породжує компанійщину і декларативність; не сприяє правильній розстановці кадрів, кращому використанню їх знань і досвіду»³¹. Здійснена ж «за ініціативою ЦК КПРС і особисто товариша М. С. Хрущова» перебудова «відкрила широкі можливості дальшого піднесення всіх галузей народного господарства, створила найсприятливіші умови для приведення в дію багатих резервів виробництва»³²,— заявляв перший секретар ЦК Компартії України.

Але виявити себе в повній мірі в нових умовах в республіці М. В. Підгорному не судилося. Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС обрав його секретарем ЦК партії. Рекомендував його на цю посаду особисто М. С. Хрущов. Червневий (1963 р.) Пленум ЦК Компартії України увільнив М. В. Підгорного від обов'язків першого секретаря ЦК. На Пленумі про Миколу Вікторовича говорили як про «соратника Микити Сергійовича» і вірного лєнінця, під керівництвом якого було багато зроблено у справі розв'язання «відповідальних завдань по дальшому розвитку всіх галузей господарства і культурного будівництва республіки». М. В. Підгорний, зауваживши на певну недоречність «хороших теплих слів» на його адресу, з особливим наголосом підкреслив, що «усе створене і досягнуте в республіці пов'язане з діяльністю Микити Сергійовича, який невтомно і уважно виховував і виховує кадри, культутиву у партійних організаціях стиль керівництва. Усі ми, що працюємо під його керівництвом, у міру своїх сил і здібностей, намагались і намагаємось взяти від нього усе краще, а ви всі добре знаєте, що є чого навчитися у Микити Сергійовича, що у нього взяти»³³.

Але після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС у М. В. Підгорного вже не було потреби засвідчуватись у своїй безмежній вдячності (не безпідставній, до речі) і відданості М. С. Хрущову. У партії з'явився новий лідер — Л. І. Брежнев. Існує версія, що саме М. В. Підгорний відіграв вирішальну роль в усуненні свого бувшого патрона і обранні на пост Першого секретаря Л. І. Брежнева. У цьому є певний сенс. Адже позиції М. В. Підгорного як члена Президії і секретаря ЦК були досить міцними. Зокрема, не можна забувати, що він міг розраховувати на підтримку керівництва партійної організації такої республіки, як Україна. А це дещо значило у боротьбі різних інтересів у вищих ешелонах влади у Москві. Правда, з одного боку, це посилювало позиції М. В. Підгорного у боротьбі за владу, з іншого, як нам здається, було свого роду подразником для інших досить впливових членів Президії ЦК, насамперед Суслова, які за будь-яку ціну намагались не допустити висування М. В. Підгорного на провідну роль у партії.

Значний особистий вплив М. В. Підгорного на перебіг подій, які відбулися в жовтні 1964 р. й призвели до усунення М. С. Хрущова, переконливо доводить спрощеність спроб Ф. Бурлацького зобразити поведінку і дії члена Президії ЦК КПРС як ординарну перебіжку одного із «підручних» бувшого патрона до нового лідера. Є чимало свід-

³¹ Там же.— спр. 1828, арк. 18.

³² Там же.— спр. 1842, арк. 168.

³³ Там же.— спр. 1850, арк. 287, 300.

чень того, що М. В. Підгорний був здатним не тільки зробити вибір і пасивно чекати, хто переможе, але й докласти чимало зусиль, щоб зайняти чільне місце у триумвіраті, який прийшов до влади: Брежнев — Косигін — Підгорний. Для цього не обов'язково було відзначитися в інтелектуальному плані. Тут, дійсно, можливості були посередні. М. В. Підгорний не був, скажімо, визначним теоретиком. Промови готував апарат. Але це був досвідчений, сталінської школи, апаратник, з розвинутим інстинктом політичного виживання, з відсутністю будь-яких забобонів, цілеспрямований у досягненні мети. У зв'язку з цим є підстави погодитись із М. Стуруа, який зазначав, що «не можна плутати інтелектуальну посередність політичного діяча із його здатністю стати лідером. Ці дві іпостасі не завжди співпадають, а скоріше всього і частіше всього не співпадають»³⁴.

Після усунення М. С. Хрущова на посаду лідера претендувало дві «посередності»: Л. І. Брежнев і М. В. Підгорний. Хоча у останнього, як вже згадувалось вище, було більше шансів сісти у крісло Першого секретаря ЦК КПРС, він, як згадує П. Ю. Шелест, «сам відмовився. І вніс пропозицію — Брежнева»³⁵. Це відбулось напередодні Пленуму, який повинен був затверджувати рішення засідання Президії ЦК КПРС. Можна тільки здогадуватися, що саме передувало цим подіям. Можливо, рішення М. В. Підгорного не спокушатись на роль першої особи стало результатом зваженої оцінки власних можливостей у боротьбі з конкуруючими угрупованнями (насамперед з тим, яке уособлював Суслов). Не слід, мабуть, також заперечувати й того, що Л. І. Брежнев виявився більш спритним майстром політичної інтриги, який зумів задовольнити чекання представників різних сил при владі.

У грудні 1965 р. М. В. Підгорного переміщено на почесну, але мало-вагому в політичному плані посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР. Автоматично він переставав бути секретарем ЦК КПРС, хоча і залишався членом Президії (а потім Політбюро) ЦК КПРС. Це означало, що М. В. Підгорний втрачав можливість використовувати у своїх цілях таку в той час могутню силу, як партійний апарат. Не могло не позначитись на його позиціях і усунення з посади першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста, виведення останнього із членів Політбюро. На чолі республіканської партійної організації став В. В. Щербицький, який залежав від Л. І. Брежнева, підтримував його. Останнім аккордом в усуненні М. В. Підгорного від влади стало звільнення його з посади Голови Президії Верховної Ради СРСР у 1977 р. і виведення із складу Політбюро ЦК КПРС у травні цього ж року у зв'язку з виходом на пенсію. За рішенням Пленуму, де з відповідною пропозицією, що характерно, виступив секретар Донецького обкому Б. В. Качура, посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР повинен був обіймати Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Після цього про М. В. Підгорного в документах вже практично не згадувалось. Минуло кілька років, і 11 січня 1983 р. газета «Известия» сповістила громадян, що «на 80 році життя помер колишній Голова Президії Верховної Ради СРСР, персональний пенсіонер Микола Вікторович Підгорний».

Одержано 26. 09. 90.

Впервые предпринята попытка раскрыть основные этапы политической биографии Н. В. Подгорного, содержание его деятельности на посту первого секретаря ЦК Компартии Украины.

³⁴ Стуруа М. Две фотографии к одному портрету // Неделя.— 1988.— № 43.— С. 16.

³⁵ Брежневу я так и сказал: «Ты плохо кончишь...» // Московские новости.— 1989.— 10 сент.— С. 16.

П. М. Сас (Київ)

Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу

Стаття присвячена творчій спадщині Станіслава Оріховського — талановитого представника гуманістичної думки доби Відродження, відомого українського і польського письменника, мислителя та суспільно-політичного діяча XVI ст. Акцентується увага на засвоєнні Оріховським понять історичного часу й причинності в історії, котрі, як відомо, стали наріжним каменем історизму нового часу. Найважливіші риси ренесансної історичної свідомості, що постали у його працях, показано в контексті здобутків західноєвропейської гуманістичної культури.

Останнім часом історико-культурні проблеми Відродження на Україні дедалі частіше потрапляють у поле зору дослідників давньоукраїнської літератури та суспільно-політичної думки XV—XVII ст. Ними, зокрема, порушуються питання про співвідношення та взаємозв'язок між гуманістичними уявленнями епохи Ренесансу і потужним пластом духовної культури України, орієнтованої на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі, реформаційним рухом на українських землях, а також безсмертними надбаннями західноєвропейського Відродження. З'явилися наукові розвідки про жанрово-стильові особливості літератури цієї доби, ренесансний ідеал людини, погляди гуманістів на політичну організацію суспільства¹. Визначився напрям у роботі даної тематики, пов'язаний з аналізом феномену засвоєння українськими представниками літературного барокко певних ренесансних ідей і тенденцій². Філософські питання Відродження та ренесансного

¹ Наливайко Д. С. Україна і європейське Відродження // Вітчизна.— 1972.— № 5.— С. 183—199; Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури.— К., 1984.— С. 161—185; Кашуба М. В. Етика в Києво-Могилянській академії // Памятники этической мысли на Украине XVII—первой половины XVIII ст.— Киев, 1987.— С. 5—46; Литвинов В. Д. Проблемы государства в трудах Ст. Ореховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк).— Киев, 1988.— С. 237—254; Стратий Я. М. Ренессансно-гуманистические представления о сущности человека и смысле его жизни в духовной культуре Украины во второй половине XIV—первой половине XVII в. // Там же.— С. 289—300; Микитась В. Л. Українська література XIV—XVI ст. // Українська література XIV—XVI ст.— К., 1988.— С. 5—28; Паславский И. В. К вопросу о философских взглядах деятелей Острожской академии: (Идеи неоплатонизма в произведении Василия Суражского и Клирика Острожского) // Федоровские чтения.— 1981.— М., 1985.— С. 76—83; Паславський І. В. Культурно-національний рух на Україні кінця XVI—першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського // Жовтень.— 1989.— № 1.— С. 95—97; Яковенко Н. Н. Просвещение и школа на Украине в XIV—XVII вв. // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: С древнейших времен до конца XVII в.— М., 1989.— С. 266—282; Замалева А. Ф., Зоц В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV—первая треть XVII в.).— Киев, 1990.— 176 с.; Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV—початку XVI ст.— К., 1990.— 143 с.

² Іванько І. В. Про українське літературне барокко // Українське літературне барокко.— К., 1987.— С. 3—18; Охріменко О. П., Охріменко О. Г. Розвиток і взаємозв'язок східнослов'янського барокко // Там же.— С. 19—45; Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті // Там же.— С. 46—75; Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI—початку XVIII ст. на Україні.— К., 1990.— 180 с.; Пахльовська О. Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV—XX ст.— К., 1990.— 215 с.

гуманізму посіли певне місце в ряді монографічних досліджень з історії філософської думки на Україні³.

Відзначимо, що дослідники проблем українського Відродження поступово долають конфесійний підхід до вивчення пам'яток новолатинської літератури, створених українськими за своєю самосвідомістю авторами. (Винесення таких творів за межі духовної культури України характерне, зокрема, для деяких польських науковців)⁴. Стає все очевиднішим, що твори українських та українсько-польських латиномовних поетів, письменників і вчених Ю. Дрогобича, П. Русина, Г. Чуя, Г. Тичинського, І. Туробінського, С. Оріховського та інших, які сповідували ідеї гуманізму і Відродження, є надбанням як польської, так і української культур⁵.

Незважаючи на певні здобутки у розробці питань, пов'язаних з формуванням культури Відродження на українському терені, проблема в цілому вивчена ще недостатньо. У ряді наукових праць ренесансні явища на Україні розглядаються за принципом їх «подібності» (аналогії) до формальних стильових «знаків» європейського Відродження (звідси, до речі, труднощі в окресленні поняття «Відродження» стосовно України та визначенні його хронологічних меж). Нітрохи не применшуючи значення і не беручи під сумнів доцільність подібних студій, наголосимо все ж на необхідності уважнішого розгляду процесів Відродження на українських землях, так би мовити, «з середини», без чого важко судити про їх сутність. У цьому зв'язку можна погодитися з дослідниками італійського Відродження М. Л. Андреевим та Р. І. Хлодовським, які виходять з чіткого розмежування епохи Відродження і ренесансного стилю (з останнім одночасно і у взаємозв'язку функціонували маньєризм, класицизм, протобарокко та різні позаренесансні стильові тенденції). Таке розмежування дає змогу виявити діалектику зв'язків власне ренесансних явищ з феодальним середньовіччям, яке щільно їх оточувало. З цієї точки зору факти звернення письменників та митців Відродження до позаренесансних явищ не обов'язково мали свідчити про їхній відхід від прогресивних поглядів, реакційність⁶. Доречно також зауважити, що ренесансний гуманізм у цілому не заперечував християнства, а лише відходив у його тлумаченні від середньовічної аскетичної традиції. Характерним прикладом цього був «християнський гуманізм» Еразма Роттердамського і Томаса Мора, які мали попередників в італійському гуманізмі⁷.

Одним з важливих напрямів досліджень, який досі ніхто з науковців предметно не розглядав, є, на наш погляд, визначення типу історизму, що зумовлювався характером історичної свідомості та духовністю Відродження і утверджував якісно відмінні від середньовічної історіографії парадигми*. Тобто йдеться про предметну окресленість

³ Захара І. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский).— Киев, 1982; Литвинов В. Д. Идеи раннего просвещения у философской думки Украины.— К., 1984; Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI—першій третині XVII ст.— К., 1984.— 127 с.; Історія філософії на Україні: У 3-х т.— К., 1987.— Т. 1.

⁴ Ulewicz T. Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.— Kraków, 1950; Korotaj W., Korotajowa K. Książka literacka w polskich bibliotekach prywatnych XVI i XVII w. (na podstawie wybranych przykładów) // Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku.— Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1980.— S. 221—246; Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI—XVIII.— Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1981; Starnawski J. Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII).— Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1984.

⁵ Яременко В. Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття.— К., 1987.— С. 13, 17.

⁶ Андреев М. Л., Хлодовский Р. И. Итальянская литература зрелого и позднего Возрождения.— М., 1988.— С. 8—10.

⁷ Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения.— М., 1977.— С. 7.

* Загальну характеристику розвитку історичної науки на Україні у XVI—

історизму, який би не стільки допомагав виявити формальну, стильову схожість з Відродженням певних явищ духовного життя України, скільки б засвідчував і конституював ренесансний тип культури. Спробуємо простежити це на окремих аспектах творчості однієї з найяскравіших фігур українського Відродження XVI ст.—письменника, публіциста і мислителя Станіслава Оріховського (1513—1566 рр.).

Народився Оріховський у селі Оріховці Перемишлянської єпархії Руського воєводства. Його батько — окатоличений український шляхтич Станіслав Оріховський, мати — дочка православного священика шляхтянка Ядвіга Баранецька. Початкову освіту він здобув у Перемишлі, потім навчався в університетах Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї. Мешкаючи тривалий час у різних європейських містах, юнак близько познайомився з відомими вченими, державними й церковними діячами — людьми найрізноманітніших ідеологічних переконань. Так, у Відні він навчався у відомого австрійського гуманіста Олександра Брассікана, у Віттенберзі — тісно зблизився з німецькими реформаторами Мартіном Лютером і Філіппом Меланхтоном. У Німеччині до кола його знайомих належали такі визначні гуманісти й науково-культурні діячі, як Лукас Кранх-старший, Ульріх фон Гуттен, прославлений художник Альбрехт Дюрер. В Італії він підтримував дружні стосунки з кардиналами Фарнезе, Контаріні та Гунічі. У 1543 р. Оріховський назавжди повернувся на батьківщину і оселився в своєму маєтку. Під тиском обставин змушений був прийняти сан священика⁸.

Отже, світогляд цієї непересічної особистості формувався під впливом української, а також польської культур, західноєвропейської гуманістичної освіченості, традиційних католицьких цінностей і реформаційних вчень. Попри всі ідейні, конфесійні та культурні впливи сталою залишалася самосвідомість письменника й мислителя, який завжди вважав себе українцем (русином). Не вдаючись у деталі цього питання*, відзначимо, що твори Оріховського органічно вліталися в контекст української культури XVI — першої половини XVII ст. не лише як бібліографічний факт, а й передусім як джерело реального впливу на суспільну свідомість православного населення Речі Посполитої⁹, а також як матеріал для створення українськими письменниками-полемістами суспільно-політичних концепцій. Так, один з них — Х. Філалет, звертаючись до міркувань «перемишльського каноніка» Оріховського «о зацности и правдивости» православної церкви, з пафосом писав в «Апокрисісі»: «Слишишь... человекъ свѣдѣтво о Греческой Церкви, за уваженіем значной Божей опатрности над нею пред колкадесят лѣт выданы!»¹⁰. Та й пізніше, у XVII ст., як «руського оратора» оцінювали Оріховського в Київській академії¹¹.

З точки зору ідейного змісту творчість Оріховського умовно можна розділити на два періоди. Перший — охоплює 40—50-ті роки, коли були видруковані «Відступництво Риму», «Про целібат», «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу», «Про турецьку загрозу», «Хрещення у русинів», «Розрив з Римом» та інші його твори. В них послі-

XVIII ст. див.: Хи ж няк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів.— К., 1988.— С. 42—49.

⁸ Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні 10 грудня 1554 р. // Українська література XIV—XVI ст.— С. 156—161; Історія філософії на Україні.— Т. 1.— С. 187.

* Детальніше див.: Голенищев-Кутузов І. Славянские литературы. Статьи и исследования.— М., 1973.— С. 133, 135; Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження.— С. 172—179.

⁹ Любович Н. Н. История Реформации в Польше: Кальвинисты и антиритаритари.— Варшава, 1883.— С. 76.

¹⁰ Філалет Х. Апокрисис // Русская историческая библиотека.— СПб., 1882.— Т. 7.— С. 1578, 1580, 1582.

¹¹ Яременко В. Назв. праця.— С. 12.

довно засуджувався папський абсолютизм, зажерливість духовенства і підпорядкування світської влади духовній. Другий період творчості письменника припадає на 60-ті роки. Тоді побачили світ такі ґрунтовні його трактати, як «Діалог, або розмова щодо екекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкункс, тобто зразок Польської Корони», «Політія Королівства Польського». Вони засвідчили істотну еволюцію політичних поглядів Оріховського (він, зокрема, почав визнавати супрематію папи римського й вищість духовної влади над світською). Разом з тим український мислитель не зрікся гуманістичних переконань та багатьох ренесансних ідей.

Аналіз творів Оріховського показує, що в них помітно відбилися риси ренесансного типу історизму, котрий виходив за рамки середньовічного, теологічного тлумачення історії. Як відзначив М. А. Барг, для християнського бачення історії характерним було переконання в безперервності божого промислу, а отже, в континуїтеті * світської історії. Власне історизму, тобто виділення в суцільному потоці часу різних умов людського буття, при такому баченні не існувало. А тому не виникало й питання про виникнення нових чи трансформацію існуючих суспільних інституцій, про заміну одних — іншими. Лише в епоху Відродження соціальний час поступово почав сприйматися як історичний, замість абстрактного поняття часу в центрі гуманістичної етики постало уявлення про конкретний, поточний його момент. Теперішнє дедалі більше усвідомлювалося як зчеплення минулого з майбутнім, а «свій» час — «вік нинішній» — відрізнявся від минулих «віків», які назавжди відірвались від нього. Утверджувався ренесансний циклізм, тобто переконання в періодичному поверненні історичних форм, але не субстанції історії, що зумовлювалося вольовими впливами людей¹².

Риси ренесансного бачення історії органічно вкраплювалися в ідейну канву творів Оріховського. За процесами виникнення й розвитку держави та різних форм її політичного устрою він схильний вбачати внутрішні причини, які впливали з людської природи. Отримавши «божий дар» — розум і мову, людина як суспільна істота існувала вже без втручання творця. Вся подальша після появи людини історія фактично являла собою реалізацію нею «божого дару» в земному житті. Хоч за своєю природною, тлінною сутністю людина нічим не відрізнялася від тварин, однак розум і здатність до спілкування через мову з подібними до себе засвідчили її богообраність і підняли на недосяжну висоту над тваринним світом. Завдяки інтелекту люди змогли досягнути моральні закони, а отже, навчилися відрізняти корисне від шкідливого, справедливість від несправедливості, правду від неправди, добро від зла. Категорії моралі стали тією внутрішньою пружиною, що рухала людину по шляху історії. Для Оріховського етичний характер мала вже сама проблема виникнення держави. Остання, на його думку, з'явилася не за божим промислом, а в результаті діяльності людини, що усвідомила своє богообране призначення на землі. І той перший з людей, хто запровадив найбільш розумну й досконалу форму державного устрою — «політію», мав на меті виправлення гріховної, схильної до злого людської натури. Людина, вважав Оріховський, набуває доброчесності лише в суспільстві «під зверхністю влади одного» й тоді, коли вона «виправляється» «добрими звичаями, суворими правилами і науками». Поза суспільством не існує моральних законів, отже, не може існувати й самої людини. Розум і мова, одержані від бога, дають їй шанс на «добре та цнотливе життя» у цьому світі. Наділені свободою волі люди можуть робити вибір між добром і злом, справедливістю й несправедливістю, правдою та кривдою лише в рам-

* Від лат. *continuum* — безперервне, суцільне.

¹² Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987. — С. 244, 245, 250, 253.

ках суспільства. Пов'язані у ньому правами, облагороджені звичаями і «виправлені» науками вони утверджують свою родову гідність — стоять вище від усіх земних істот. Водночас той, хто «відчуває огиду до суспільства й добровільно йде від людей», тобто нехтує моральними і правовими регламентаціями громади, перестає бути людиною. Він або перетворюється на найгіршого звіра, або стає рівним богів¹³.

Подібно до інших гуманістів Оріховський визнавав активне начало в людині. Для нього був неприйнятним образ християнина, що пасивно сприймає навколишню суспільну дійсність, зосереджуючись виключно на порятунку своєї душі й очікуванні потойбічної відплати. Для мислителя принциповою була думка про те, що людина використовує свою природжену зброю — розум і кмітливість — для утвердження власної доброчесності. Вона не тільки прагне жити в суспільстві, де реалізуються і дістають громадське схвалення найкращі моральні риси індивіда, а й робить особистий внесок у зміцнення засад цього суспільства, дбає про нього й охороняє його¹⁴. З цієї точки зору кожен індивід має самодостатню цінність. Від нього залежить, чи стане він людиною, гідною вищих моральних надбань суспільства, чи перетвориться на «обридливу і лиху тварину». Зауважимо, що подібне тлумачення проблеми свободи волі характерне, зокрема, для такого яскравого мислителя італійського Відродження, як Джованні Піко делла Мірандола (1463—1494 рр.)¹⁵, а також гуманіста і найбільш помітної фігури суспільної думки Німеччини кінця XV — початку XVI ст. — Еразма Роттердамського¹⁶.

На погляд Оріховського, людину спонукають до життя в колективі не тільки моральні закони. Необхідність суспільства як такого детермінується й економічними та психологічними причинами: з одного боку, фізична неможливість людини обійтися без допомоги інших людей, з другого — так званій «природний нахил» одного до одного. Все це, за його словами, і «прирікає» людину на життя в суспільстві.

Отже, Оріховський розглядає феномен людини крізь призму властивих їй духовних та матеріальних потреб. Під таким же кутом зору оцінював він і політичну організацію суспільства. Подібно до того, як не може обійтися окрема людина без товариства собі подібних, так і взяті самі по собі складові частини політичного «тіла» позбавлені індивідуального буття. Відторгнуті від королівства родини, міста і повіти втрачають свої колишні чесноти і занепадають, стають поневоленими¹⁷.

Слідом за Арістотелем Оріховський вважав, що найважливішими засадами будь-якої країни є державний устрій і «верховенство», а також «кінцевий результат», на який вони «запрограмовані». Для функціонування суспільного організму польської політії, підкреслював він, потрібний створений за певними принципами уряд. Найголовніші його функції полягають у тому, щоб радити, судити і примушувати. Оскільки радою та судом займалося, за визначенням Оріховського, те «коло», що судить, а останнє підлягало королю, то, отже, «найвищим урядом» у Речі Посполитій є король. Володарюючи згідно з волевиявленням «кола», він виступав символом шляхетської демократії, був її «головою» і «устами»¹⁸.

Розкривши у такий спосіб засади політичного устрою Речі Посполитої, Оріховський переходить до питання про його витоки, правову

¹³ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego. — Przemyśl, 1984. — S. 35. 36.

¹⁴ Ibid. — S. 37.

¹⁵ Брагина Л. М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов (вторая половина XV в.). — М., 1983. — С. 245.

¹⁶ Эразм Роттердамский. Философские произведения. — М., 1986. — С. 230—234.

¹⁷ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego. — S. 36.

¹⁸ Ibid. — S. 38.

основу і моральну санкцію. У своїх міркуваннях письменник виходив з того, що поняття «верховенство» і «королівська влада» не тотожні. Той факт, що уряд не може виводити сам із себе свою першооснову (остання мислилась Оріховським як «зверхність»), підтверджувався, на його думку, аналогією з натуральним рядом чисел, який завжди має початок рахунку. До того ж процес виведення влади одного уряду з іншого — безконечний, а це суперечило есхатологічним уявленням. Отже, доводив Оріховський, існує певна найвища зверхність, з якої й бере початок королівська влада.

Історичні погляди Оріховського значною мірою зумовлювалися канонами священної історії. Він чітко розрізняв часову дистанцію між сучасним йому «нашим віком» та «стародавнім віком». Останній був для нього сивою давниною, що безповоротно відійшла у минуле. Письменник сприймав стародавній вік як «героїчну» добу, історичний зміст якої визначали події священної історії (період від Адама до Христа, від Старого до Нового завіту). Помітними віхами, що становили внутрішню хронологію старого віку, були «королювання» біблійного Адама (власне «старий вік») та початок царювання Саула (засновника Ізраїльсько-Іудейського царства кінця XI ст. до н. е.). В ті часи існувала найбільш довершена форма державного устрою, що давала «справжнім королям» можливість воювати, судити і священнодіяти.

Оріховський критично оцінював погляди давньогрецьких філософів та істориків, які під терміном «antiqua tempora» (стародавні часи) розуміли добу, що охоплювала життя й подвиги міфологічних героїв і богів Сатурна, Бахуса, Януса, Геркулеса, Ясона, Ахіллеса та ін. Розглядаючи цей відтинок історичного минулого крізь призму священної історії, Оріховський називав «справжніми» героїв, що фігурували у Біблії, зокрема, Адама, Сета, Еноха і Ноя. Саме вони, а не язичники, вважав він, були «бездоганними королями», що боронили народ силою зброї, творили над ним суд і священнодіяли, тобто були «наділеними владою священниками». Справжніми «героями», «богатирами» вони стали завдяки тому, що вірили в істинного бога і користувалися його милістю¹⁹. У «стародавній вік», «богатырські часи», існувала чиста первісна християнська релігія. Люди не тільки перебували в одній істинній вірі, а й корилися «урядним священникам» і не знали ідолопоклонства. Однак зло в світі ще не було викоренено. Навпаки, дедалі більше поширювалися різні злочини, «які суперечили людській суспільності». За це бог покарав людей всесвітнім потопом. Тут і далі Оріховський ставав на ту точку зору, що причини будь-яких змін у житті людського суспільства («псування» звичаїв та їх очищення, утвердження «несправедливої» або «справедливої» форми державної влади) коренилися в самих людях, зумовлювалися їхньою діяльністю. Отже, в подібних поглядах наявні елементи ренесансного історизму. Так, з появою астрології й мистецтв, а потім і античної філософії розпочалося, вважав Оріховський, «відступництво» людей від «єдиної правдивої християнської віри». Беручи за зразок священну християнську історію, «відступники» спотворили її, перекроюючи на «диявольський» лад: замість істинного бога вони придумували язичницьке божество, замість справжніх християнських героїв і подвижників творили псевдогероїв²⁰.

Свій час («наш вік») Оріховський усвідомлював як такий, що відрізняється і від античності («стародавнього віку»), і від недавнього минулого, яке у нього хронологічно стягувалось у «свій вік». Це порівняно недавнє минуле Оріховський розглядав у рамках світської історії й оцінював його як період розквіту польської політики — від королювання Болеслава Хороброго (1025 р.) включно до королювання Сигізмун-

¹⁹ Ibid.— S. 41—43.

²⁰ Ibid.— S. 43, 46, 47.

да I (1506—1548 рр.). Поняття поточного часу він включав у категорію історичного часу «наш вік», прикметами якої були розлад польської політики, псування звичаїв та поширення ересей. Тому сучасність для Оріховського — «злий вік»²¹. Цим питанням він навіть присвятив окрему працю²².

«Наш вік» був не тільки фізичним проміжком часу, який порівняно із «стародавнім віком» стояв набагато ближче до другого пришестя. Основна його відмінність від попередніх часів полягала в тому, що суспільство одержало нову форму політичного й державного устрою — польську політику. Почасті усядикувавши історичні форми державності, що існували раніше, вона, однак, якісно відрізнялася від них. І це робило її «найзнаменитішою політикою між усіма політиками»²³. Отже, як впливає з творчості Оріховського, виникнення польської політики було своєрідною вершиною на шляху політичного розвитку суспільства. Письменник схилився до ідеї історичного розвитку також у питанні про співвідношення жрецьких і королівських функцій. Він дотримувався схеми, за якою у «стародавній вік» одна особа спочатку виступала у двох іпостасях — була і верховним священиком, і королем. Згодом відбулося розмежування цих функцій, причому «вища» зверхність переходила не до короля, а до верховного священика. Цей принцип став основоположним при створенні польської політики, що й забезпечувало тривалий час її процвітання. Золотий вік для Польського королівства, наголошує Оріховський, минувся внаслідок втрати верховним священиком своїх прерогатив та поширення в країні еретичних учень.

Підкресленням факту настання лихих часів для польської політики Оріховський виявляє загострене відчуття «свого віку». В межах поточного часу, сучасного моменту кожна людина спрямовує свою волю не тільки на порятунок чи згубу, які чекають на неї у потойбічному світі. Вона також реалізує свої можливості й виявляє моральні чесноти, що мають цінність у земному житті. Загалом такі погляди, в яких передавалося усвідомлення людиною швидкоплинності часу й розуміння необхідності якнайповнішого його використання для конкретних справ, ставали прикметною рисою менталітету * XVI ст. Час перетворювався на мірло активної діяльності індивіда, спрямованої на його утвердження в різних сферах суспільного життя. Люди почали дедалі більше цінувати його. У поемі польського поета С. Кльоновича «Роксоланія» (1584 р.) є такі рядки з цього приводу:

«З вежі годинник видзвонює всі скороплинні години,
Знати несхибно дає кожна хвилину життя.
Стрілки показують точно минушого часу перебіг,
Зубчасті кола й на мить не зупиняють свій рух,
Звуком подвійним, приємним для вуха, сурма виграє,
Отже, засвідчує нам: часу частина пройшла.
Безповоротність годин, що прудко збігають на безвість,
Завжди нагадує нам: час — найкоштовніший скарб»²⁴.

Подібне сприйняття часу було характерним для епохи Відродження. Воно контрастувало з середньовічними уявленнями про його «надмір» та «нестерпну повільність». Основне у новому погляді на час полягало в усвідомленні безмежних можливостей, які він давав людині для виявлення своєї доблесті²⁵.

²¹ Ibid.— S. 26, 27.

²² Orzechowski St. Opowiadanie upadku przyszlego Polskiego z. r. 1560.— Warszawa, 1901.

²³ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.— S. 26.

* Сукупність певних стереотипів мислення і символів, властивих свідомості людей тієї чи іншої культурно-історичної епохи. У менталітеті відображається історично зумовлене й усталене розуміння людьми явищ об'єктивного світу.

²⁴ Кльонович С. Ф. Роксоланія.—К., 1987.— С. 68—69.

²⁵ Барг М. А. Указ. соч.— С. 248.

Хоч Оріховський і схилявся до ідеї історичного розвитку політичних інститутів суспільства, однак незмінними вважав одвічні якості людської природи, моральні мотиви її вчинків. З уявлень про сталість людської природи логічно випливало переконання в позачасовій природі добрих і злих учинків людини. Ті самі гріхи, вважав він, які існували в давнину, залишилися невикореними й тепер. Тому людина змушена постійно робити вибір між добром і злом — цими вічними супутниками свого буття, що з'явилися у сакральні часи й циклічно відтворювалися впродовж століть аж по «наш вік». Тому для Оріховського не існує часової дистанції між сучасними йому ересьми і давно минулим «відступництвом». Перші у нього виступають зліпком з другого. У «стародавні віки» гріховна природа людей штовхнула частину з них на розрив з єдиною істинною релігією й на вихід з-під влади одного верховного священика, що прислужилося появі язичництва. Такі самі явища Оріховський спостерігає в наволишній дійсності. Зокрема, він гнівно засуджує антиринітарієв — «польських епікурійців», які еретично твердили про нерівність бога-Отця і бога-Сина; порівнює богословські викладки Лютера з «хибними поглядами» Зенона та стоїків; корені догматів польських євангелістів знаходить у вченні Сократа²⁶.

В останній період своєї творчості Оріховський послідовно обстоював ідею духовної зверхності верховного священика щодо світської влади. Це, в кінцевому підсумку, сприяло обґрунтуванню супрематії папи римського. Ототожнюючи видиму церкву з градом божим», він підкреслював, що в ній завжди існувала ієрархічна підпорядкованість верховному священику. Церква як «град божий» завжди — і за Адама, Ноя, Мойсея, і за Христа, а також у «наш вік» залишалася тою ж самою собі, незмінною в плані своєї інструментальності (поза церквою немає порятунку). У цьому зв'язку папа римський виступає законним наступником священницького верховенства, починаючи від Адама і до теперішнього часу. Усі, хто не хоче визнати цього, невідворотно повторюватимуть один і той же гріх, незалежно від того, в яку епоху вони жили чи живуть. Тому кожен, хто відступається від папи, наголошував Оріховський, «впадає у такий же блуд, якого припустились стародавні язичники, коли відступилися від Ноя як найвищого священика»²⁷.

В плані історичної рефлексії Оріховський ставить питання про зв'язок світоглядних засад своєї епохи (а отже, й власних поглядів) з ментальністю «стародавнього віку. Його хвилює, яким чином мудрість древніх — їх філософія та «знамениті» науки — логіка, математика, фізика й метафізика — може служити дискурсивним* засобом пізнання істини (в чому він як гуманіст переконаний). Оріховський без вагань залучає «правду» давньогрецьких філософів до своєї світоглядної концепції. Причому робить це в дусі характерного для середньовіччя антиномічного** стилю мислення. Так, розглядаючи реальні і трансцендентні*** атрибути священної й світської історії за схемою: правдивий бог — фальшивий бог, правдивий священик — фальшивий священик, правдивий король — фальшивий король, мислитель звертався до давньогрецької філософії як своєрідного інтерпретатора встановленого богом світопорядку. Він вважав, що стародавні філософи досягли на цьому шляху певних успіхів. Разом з тим через своє «відступництво» від істинної релігії та церкви вони орієнтувалися на негативну полярність згаданої схеми (фальшиві бог, священик, король), внаслідок чого припускалися помилок в основних висновках. З точки

²⁶ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.— S. 47, 48.

²⁷ Ibid.— S. 49.

* Lat. *discursivus*, від *discursus* — міркування, довід, аргумент. Той що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

** Антиномія — суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але однаково переконливо доводяться логічно.

*** Ті, що лежать поза межами свідомості і пізнання, непізнанні.

зору Оріховського «правдиві» елементи у вченнях давньогрецьких філософів становлять самодостатню цінність, оскільки так чи інакше вони є відображенням тих «правдивих» проявів божого творіння, що їх охоплює церква як «град божий» на землі.

Звідси висновок: «Тих філософів правда, яка у них є, не їм у їхніх блудах, а нам в божому костюлі служити». Тобто розумні, на погляд Оріховського, надбання стародавніх учених по праву належать християнству. В такому ж дусі оцінює він «героїчну добу» Арістотеля, яку називає «віком святих патріархів». Отже, для Оріховського першорядне значення має інструменталізм давньогрецької філософії — придатність останньої для віднайдення істини та місце її в екзегезі * християнської доктрини ²⁸.

Зауважимо, що в «Книзі антиварварів» (1520 р.) подібні думки висловив Еразм Роттердамський. Висміюючи аргументи противників античної науки, які виходили з того, що вона язичницька, а значить не варта уваги, Еразм писав, що за такою логікою потрібно відмовитися від сокира та інших інструментів, оскільки вони винайдені язичниками. Основна його думка зводилася до того, що у світовій гармонії, яку він вважав сутністю християнського світобачення, ерудиція, дохристиянська наука та література виконують роль стимулу для людської діяльності ²⁹.

Спіраючись на етичне вчення Арістотеля про щастя, Оріховський підійшов до сприйняття у містичній формі ідеї розвитку всього суцього («кожна річ, яка має свій певний початок, мусить мати і певний кінець, до якого вся прямує, в котрому прагне здобути власну досконалість і умиротворення, і на цьому кінці, як на найкращому й останньому добрі, зупиняється, не чекаючи і не шукаючи нічого ліпшого за цей кінець») ³⁰. Такий розвиток Оріховський розумів як саморозвиток творіння, визначений наперед волею творця. Він обстоював думку про те, що «кінець» людини означав останню, найбільш довершену форму розвитку її духовного світу, яка включала момент досягнення нею найвищого християнського благочестя, а також її потойбічне життя.

В даному пункті Оріховський принципово розходився з Арістотелем, оскільки для останнього поняття щастя (благослов'я) пов'язувалося не з християнськими цінностями й до того ж обмежувалося рамками земного життя людини. Загалом подібні риси світогляду були типовими для античної думки, яка не могла подолати грань між сферами історії та вічності, в той час як, наприклад, вже для містиків XII ст. ця грань практично не існувала ³¹. Тому не дивно, що Оріховський не погоджувався з античними філософами, для яких сенс людського буття полягав у тому, «щоб людина сама себе пізнала й на тому зупинилась, і мала це для себе за найкраще й найбільш жадане добро» ³². Він вважав хибною логічну посилку, за якою, по-перше, людське щастя (благослов'я) починається й закінчується на цьому світі; по-друге, що воно залежить виключно від самої людини, від її волі, здатності до самопізнання і є результатом дотримання хороших звичаїв, доброго виховання та облагородження науками. Оріховський повністю поділяв християнську догму про те, що людина може стати щасливою лише завдяки вірі в бога, яка стоїть вище за раціональне. Звідси сенс людського існування на землі зводився до того, щоб заслужити порятунок для душі у потойбічному світі. Перспектива вічного життя,

* Роз'яснення й тлумачення біблійних текстів.

²⁸ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.— S. 49—51.

²⁹ Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии: Очерки из истории гуманистической и реформационной мысли.— М., 1978.— С. 50, 55.

³⁰ Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.— S. 51—53.

³¹ Барг М. А. Указ. соч.— С. 172.

³² Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.— S. 56.

підкреслював Оріховський, і є справжнім «благородним і досконалим кінцем» для людини. Всі чесноти, яких вона набуває, спираючись на розум і здатність до самопізнання, не принесуть справжнього щастя без «останнього кінця, до якого земля, небо, ангельська і архангельська природа вся веде, той останній кінець є не що інше, як благословенний навіки бог»³³.

Подібно до того, як людина в процесі духовного поступу сягає свого вершинного розвитку, так і суспільство, розвиваючись, приходять до фази найбільшої досконалості. «Кінець» Речі Посполитої означав для Оріховського створення умов для «щасливого й доброго» життя людей³⁴.

В творчості Оріховського помітно відбилися риси гуманістичної історичної свідомості. Взагалі, інтерес до історії спостерігався серед найширших кіл європейських гуманістів доби Відродження. Абсолютного переважання у той час набув риторичний напрям в історіографії. Він характеризувався поглядом на історію як на скарбницю ілюстративного матеріалу, корисного для вправ з граматики й риторики або ж для кращого засвоєння норм моральної філософії. Джерелом для історіографії слугувала антична мудрість, сучасний досвід ігнорувався. Лише в одиничних випадках, наприклад, у творі італійця Франческо Патріці «Десять діалогів про історію» (1572 р.), ренесансний історизм не зводився тільки до повторення мудрості древніх. Зокрема, Патріці вбачав в історії засіб задоволення не стільки морально-дидактичних, скільки соціальних потреб. На його думку, вона мала служити повному пізнанню фактів минулого та встановленню істини³⁵.

Оріховський також виступав проти того, щоб розглядати історію виключно як ілюстративний матеріал, придатний тільки для моральних уроків. Причому цю думку він висловив майже за десять років до появи згаданого твору Патріці. Так, у «Квінкунксу» (1564 р.) Оріховський наголошував на соціальному значенні історії, звернення до якої сприяє кращому з'ясуванню сучасних явищ суспільного життя і дає змогу побачити їх у перспективі. Досить нетрадиційною для XVI ст. була його здогадка про те, що з'ясовану причину зумовленість історичних подій правомірно розглядати як певну закономірність, що може повторитися в інший час і в іншому місці. Порівнюючи перебіг суспільно-політичних подій у Чехії в період гуситських війн із ситуацією, яка склалася в Польському королівстві на початок 60-х років XVI ст., Оріховський доводив, що в їх основі лежать однакові причини. Звідси його песимістичні попередження щодо майбутнього Польщі, коли не буде зроблено належних висновків з чужого історичного досвіду. «Іде до нас, іде, панове мої,— писав він,— привид братів наших чехів, збурених Гусом, до якої ворожнечі й кровопролиття прийшли були, читайте про те в історії таборитів і гуситів..., в тій історії ті всі звичаї, той же початок і ті ж ознаки занепаду люду того знайдете, які у нас в Польщі можете вже бачити..., в тій історії те знайдете, що через недбалість архієпископа празького те мужне і знамените Чеське королівство і короля було втратило, і в крові своїй домовій плавало, що до нас, поляків, певно прийде таким же звичаєм і шляхом, як до чехів було прийшло..., те в Польщі буде, що мусить бути, якщо наш архієпископ гньозненський вчасно нас не розбудить спільно з нашим королем, тим злим речам, що прийшли, поки ще може, не запобіжить»³⁶.

У питанні про метод і цілі історії Оріховський також значною мірою виходив за рамки поширеного в той час імітування високих зразків античної спадщини з метою морального виховання на конкретних прикладах. Віддаючи належне античній мудрості, він разом з тим зу-

³³ Ibid.— S. 59.

³⁴ Ibid.— S. 54.

³⁵ Барг М. А. Указ. соч.— С. 278, 280.

³⁶ Orzechowski St. Qvincunx.— Kraków, 1858.— S. 104.

мів побачити й серед своїх сучасників постаті істориків, які своїм талантом не поступалися древнім. До них Оріховський відносив польського історика Мартина Кромера, праці якого прирівнював до славнозвісних творів Ксенофонта і Цезаря. Значення його історичних студій він вбачав у тому, що автор «Хроніки Польщі» розкрив історичну самотність польського народу і показав усьому світові, «що за народ ми є». Завдяки цьому Польща вийшла з тіні історичної невідомості, а її народ зміг посісти почесне місце «між людьми високого розуму»³⁷.

Оріховський виходив з того, що історія зберігає пам'ять про позитивний досвід минулих поколінь (гідну пам'ять), спонукає сучасників до засвоєння цього досвіду і проектує його на майбутнє. Той, хто пише історичні хроніки, підкреслював він, повинен дбати про істину. Неприпустимо покладатися на почуття або ж свідомо спотворювати факти. Найперше й не порушне правило при висвітленні подій полягає в тому, щоб історик «не писав чогось помилкового, ...щоб не опустив чогось правдивого: ...щоб не зважав ні на приязнь, ні на ненависть»³⁸.

Така оцінка історії та праці історика не була вельми оригінальною. Відомо, що схожих поглядів дотримувався ще Цицерон. Проте Оріховський не обмежувався подібними сентенціями, до речі, досить популярними серед європейських гуманістів доби Відродження. (Аналогічні думки про методику історіописання висловлював також Ф. Прокопович у курсі риторики 1706 р., який він читав у Київській академії³⁹). Розмірковуючи над проблемою методу в історіографії, Оріховський зумів по-новому підійти до розуміння процесу створення історичних праць. Він доводив, що достовірно зафіксовані хроністом події, свідком яких автор був особисто або ж мав про них вичерпну інформацію, потрібні й важливі не лише для історичної пам'яті нащадків. Не виключено, що ці матеріали добре прислужаться також історикам, які їх «зможуть по-іншому повернути місцями, часами, ...історіями і пригодами» з тим, щоб побудувати на їх основі власний «зруб», тобто створити оригінальний історичний твір⁴⁰.

Отже, на відміну від представників риторичного напрямку європейської історіографії періоду Відродження, які в основному обмежувалися посиланнями на авторитет античних авторів, Оріховський вводив в історіографію поняття новітнього історичного документу, який охоплював сучасні, поточні події та явища суспільного життя. Він обгрунтовував також необхідність критичного підходу до такого роду історичного джерела (вимога достовірності первісної інформації). Це був невеликий, але знаменний крок у напрямі розвитку ренесансної історіографії, який у майбутньому привів до утвердження історії як наукової дисципліни.

Характерно, що завдання історії Оріховський вбачав не тільки в тому, щоб прославляти діяння виключно коронованих осіб, а й у тому, аби показати, «що то був за народ..., над яким той король панував»⁴¹, і власним прикладом підтверджував це положення. Так, у «Хроніках польських» та інших творах він розглянув теорію походження слов'янських народів (на жаль, обсяг статті не дає можливості розглянути її детально). Щоправда, Оріховський у традиційному для тогочасної історіографії дусі вважав суб'єктом історії лише представників панівного класу. В даному випадку, однак, нас цікавить насамперед те, який зміст вкладав він у поняття поточного документального матеріалу як джерела для історіографії. Показовою щодо цього є ретельна докумен-

³⁷ Orzechowski St. Dyalog albo rozmowa około ekekucui Polskiej Korony.— Kraków.— S. 81.

³⁸ Orzechowski St. Kroniki Polskie: Od zgonu Zygmunta 1-go.— Warszawa, 1805.— S. 7, 9.

³⁹ Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия.— Киев, 1988.— С. 120.

⁴⁰ Orzechowski St. Kroniki Polskie.— S. 8.

⁴¹ Ibid.— S. 10.

тація Оріховським у його «Хроніках польських» ходу роботи загального з'їзду шляхти, який відбувся неподалік від Львова (1553 р.). Мотивував він це тим, щоб «великих мужів вірність, розсудливість, а також особлива роль в обороні Речі Посполитої... не зникли з пам'яті»⁴². Даниною характерному для доби Відродження прагненню людини до прижиттєвої та посмертної особистої слави було те, що Оріховський вважав власну персону гідною пам'яті нащадків. У «Хроніках польських» цій темі присвячено чимало сторінок⁴³. Як бачимо, до відбору фактологічної бази для історіографії український мислитель підходив з позицій антропоцентричного світогляду і прагматизму. Інтерес гуманіста до такої теми, як вплив людських вчинків на перебіг історичних подій був одним із свідчень того, що його історичне мислення певною мірою зазнало секуляризації.

Таким чином, у творах Оріховського, незважаючи на наявність традиційних середньовічних уявлень, відбилися характерні риси ренесансного типу історизму. Зокрема, це дістало свій вияв у тому, що Оріховський схилився до концепції історичної причинності, за якою діяльність людей і людська природа взагалі визнавалися «винуватцями» тих чи інших змін у суспільному житті. З позицій гуманістичної етики він приділяв підкреслену увагу сучасним йому подіям, і, що важливо, зміг побачити своєрідність «свого часу» та відмінність його від віків минулих, тобто підійшов до розуміння історичної ретроспективи. У деяких випадках Оріховський ішов навіть далі риторичного напрямку історіографії Відродження, роблячи наголос на суспільному значенні історії. Все це вказує на те, що Оріховський як мислитель і гуманіст стояв у рівень з кращими представниками гуманістичної думки країн Західної Європи, а в дечому навіть випереджав свій час. З констатації цього факту випливає і більш загальний висновок — найвищі прояви інтелектуального життя України XVI ст. розвивалися в основному річищі західноєвропейської культури ренесансної доби.

Одержано 06.02.90

Статья посвящена творческому наследию Станислава Ориховского — талантливого представителя гуманистической мысли эпохи Возрождения, известного украинского и польского писателя, мыслителя и общественно-политического деятеля XVI в. Акцентируется внимание на усвоении Ориховским понятий исторического времени и причинности в истории, которые, как известно, стали краеугольным камнем историзма нового времени. Важнейшие черты ренессансного исторического сознания, отраженные в его трудах, показаны в контексте достижений западноевропейской гуманистической культуры.

⁴² Ibid.— S. 80.

⁴³ Ibid.— S. 73—79, 99—108, 135—145.

До історії міжнаціональних процесів на Україні *

Док. № 25

Доповідь голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо
«Рік українізації в шкільній справі»

1924 р.**

1.

XII съезд партии наметил не только основную принципиальную линию по национальному вопросу, но дал также определенные директивы по проведению национально-культурной просветительной работы, определил направление и темп ее. Последующая организация Союза Советских Социалистических Республик широко стимулировала и содействовала постановке национально-культурно-просветительной работы во всех концах Союза. За истекший год практической работы мы не только подошли вплотную к делу, но и имеются заметные достижения. Они далеко еще недостаточны, но открывают дальнейшие возможности и перспективы.

Если предыдущие годы гражданской войны и тяжелого капиталистического окружения отнимали максимум живых сил и материальных ресурсов у Советских Республик, если годы голода и необходимость скорейшего восстановления расстроенного хозяйства страны не давали возможности уделить достаточно средств и внимания культурно-просветительному фронту, то текущий 1923/24 учебный год является уже, несомненно, годом перелома, годом оживления просветительного дела не только в городе, но и на селе. Деградация и сокращение сети учебно-воспитательных и культурно-просветительных учреждений в массе приостановлено.

Помимо этого количественного явления, мы подошли вплотную к качественной стороне просвещения, к улучшению его внутреннего содержания. Во весь рост стал вопрос о родном языке в школе, вопрос о соответствии школы потребностям рабочих и крестьян, вопрос о политической и педагогической переподготовке учительства.

Вместе с тем, во всей стране развернулась самая решительная массовая ликвидация неграмотности и в порядок дня поставлено введение всеобщего обязательного обучения. Совершенно всерьез проводится работа, чтобы дать всем учащим и учащимся книгу, соответствующую интересам рабочих и крестьян.

Все эти явления и факты чрезвычайной важности для просвещения, несомненно, обусловлены ростом нашей промышленности и восстановлением сельского хозяйства. Если наша школа сегодня еще чрезвычайно бедна, если учительство еще нуждается в самом необходимом, то, все же, повсюду чувствуется, хотя и медленный приток ресурсов, чувствуется восходящий процесс, поднимающий настроение и вдохновляющий к работе.

Бюджет на народное образование за два последние года заметно вырос, хотя далеко еще отстаёт от бюджета довоенного времени.

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1990.— № 6, 8, 10, 11, 12.

** Датується за змістом документа.

В 1922/23 учебном году на народное образование было отпущено (в переводе на золотые рубли) по центральному государственному бюджету — 11 005 324 руб., по местному бюджету — 7 025 805 руб.; специальные средства, культфонды, средства от промышленности, последола дали 5 114 142 руб., — а всего — 23 245 272 руб.

В 1923/24 учебном году ассигновано уже по центральному бюджету 13 658 470 руб. (включая суммы на детское питание и заграничный золотой фонд), по местному бюджету — 26 566 956 руб., по фонду специальных средств — 1 281 416 руб., а всего — 40 267 759 руб. (не учтены некоторые сборы и отчисления на местах).

Если учесть, что прошлый бюджетный год целиком проходил на советских знаках, терявших свое значение, вследствие огромного запаздывания к выплате, а текущий год идет на твердой валюте, то можно определенно сказать, что реальное ассигнование на народное просвещение увеличилось в сравнении с прошлым годом в два раза. Результаты материального укрепления школы, хотя и в незначительной степени, начинают сказываться со всей очевидностью, и работа в школе оживает, число учащихся в массовой школе начинает прибывать, а учительство, видя воочию возрождение народного хозяйства и заботы рабоче-крестьянской власти о школе, услыша незабвенные слова великого вождя тов. Ленина об учителе, в своей массе повернуло в сторону Советской власти, повалило десятками тысяч на политическую и педагогическую переподготовку.

Прошлогодня кампания, пропустившая свыше 32 000 учителей, была первым смотром, сдвигом, а настоящая, летняя кампания по педагогической переподготовке, охватывающая все учительство социального воспитания (около 55 000) оздоравливает и поднимает качественную сторону школьного дела.

К качественной стороне, к содержанию школы относятся также украинизация, т. е. введение в школах преподавания на родном украинском языке. Необходимы были все вышеуказанные предпосылки: и возрождение хозяйства, и материальное укрепление школы, и постановление партийного съезда, и центральных органов Советской власти, дабы украинизацию культурно-просветительных и учебно-воспитательных учреждений повсеместно поставить на планомерные реальные рельсы. Текущий год, быть может, не даст еще ощутительного эффекта. Но мощный процесс украинизации начат уже на всех участках просветительного фронта, выявились широкие потребности. Полные результаты работы скажутся в ближайшие годы.

Иным товарищам темп работы кажется недостаточно энергичным и полным. Дефекты, несомненно, имеются, на некоторых участках просветительного фронта они довольно значительны, но не так легко побороть инерцию столетий. Беда в том, что мы чрезвычайно слабы украинскими культурными силами. Украинизация — это сложный, огромный культурный процесс, реализовать какой призвано целое поколение — учащие и учащиеся, от начальной до высшей школы включительно, наша молодежь и научные силы, литераторы, артисты, художники, педагоги, агрономы, инженеры, врачи и т. д. Процесс этот, развертывающийся ныне на наших глазах, будет идти непрерывно усиливающимся темпом вширь и вглубь. Вся задача руководящих органов народного просвещения в том чтобы весь этот процесс направлять в русло строительства рабоче-крестьянского государства и будущего коммунистического общества. Задача в том, чтобы через родной язык, через национально-культурные формы повести широкие массы к культуре мировой, к Интернационалу трудящихся.

2.

Поскольку текущий учебный год еще не закончен, а главное — сводка всех данных о проделанной работе последует значительно позже, мы ограничимся здесь имеющимися предварительными данными и предположительными выводами. Эти данные следующие:

1. По социальному воспитанию детей

По переписи и статистическим итогам отделов народного образования и ЦСУ УССР на 1 января 1922 г. из 12 109 трудовых школ, давших сведения, на украинском языке преподавание велось в 6105, на украинско-русском (смешанном) — в 1967, т. е. всего 67%. Из 960 896 детей, давших сведения, украинцев было всего — 716 335, т. е. около 75%.

Таким образом, для 8% не хватило школ на родном языке. Из 42 376 преподавателей, давших сведения, украинцев было всего — 29 728, т. е. 70%. Таким образом, преподавателей-украинцев меньше соответствующего количества детей-украинцев на 5%.

Что касается детских домов, то здесь число украинских значительно ниже, а именно: из 948 детдомов, давших сведения, украинских только 229, украинско-русских — 119, а всего — 36%.

Из 46 559 детей, давших сведения, украинцев — 18 845, т. е. около 45%. Таким образом, для 9% детей не хватило детдомов на родном языке. Из 3981 учтенных руководителей детдомов украинцев — 1492, т. е. 37%. Стало быть, украинцев-руководителей детских домов меньше детей-украинцев на 8%.

Хотя сведения эти не охватывают всей сети учреждений, но все же они показательны, процентные отношения в общем и целом мало меняются.

Соотношение между количеством украинского населения и охватом детей украинской школой по отдельным губерниям на 1 октября 1923 года следующее:

Губернии	% укр. насел.	% укр. школ	% укр.-рус. школ
Харьковская	79,2%	29,1%	49,2%
Донецкая	47,9%	0,4%	0,7%
Екатеринославская	78,5%	54,9%	14,3%
Полтавская	92,9%	97,7%	—
Киевская	76,8%	92,4%	—
Черниговская	87,9%	53,0%	15,0%
Волинская	70,5%	87,7%	1,0%
Подольская	81,6%	89,6%	0,6%
Одесская	53,6%	34,0%	34,0%
По всей Украине	72,5%	61,3%	11,4%

Данные о проценте украинского населения, за исключением Подольской и Волинской губерний, взяты из переписи 1920 г. Из этой таблицы видно, что в губерниях Полтавской, Киевской, Подольской и Волинской процент украинских школ превосходит процентное отношение украинского населения, а губерниями слабо украинизированными являются: Харьковская, Одесская, Черниговская и Екатеринославская. Совершенно не украинизирована школа Донецкой губернии. Средний процент украинских школ по всей Украине ниже такого процента украинского населения на 11,2%.

Задача, поставленная перед Главсоцвосом и его местными органами в начале текущего учебного года, состояла в том, чтобы в те-

ние 2-х лет развить учебно-воспитательные учреждения соцвоса настолько, чтобы они полностью соответствовали потребностям украинского населения. Главное внимание Главсоцвоса и губнаробразов, несомненно, направлено на украинизацию школ в Харьковской, Одесской и Екатеринославской губерниях. По предварительным данным, число украинских школ по Харьковской губернии повысилось до 56,8%, число школ по Екатеринославской губернии — до 60%, а по Одесской — до 40%. Сложнее дело обстоит в Донбассе, где число украинских школ и преподавателей, владеющих украинским языком, чрезвычайно невелико.

К настоящему времени в Донбассе открыто 181 школу с 546 украинскими преподавателями. Совершенно очевидно, что украинизация школы в Донбассе носит более длительный характер, в то время, как по другим губерниям в установленный 2-летний срок задание по украинизации школы будет выполнено.

Огромная задача, которая стояла и ныне еще стоит перед органами народного образования и Госиздатом Украины — это снабжение всей массовой школы украинскими учебниками и руководствами.

В прошлом году наша книжная продукция была вообще чрезвычайно слаба. В текущем же учебном году начальная школа снабжена украинскими учебниками на 50%.

2. Профессиональное и специально-научное образование

По профессиональному образованию процесс украинизации идет значительно медленнее, чем по социальному воспитанию. Это объясняется в значительной степени тем, что учебные заведения Профобра расположены преимущественно в городских центрах и местечках, где население говорит на русском языке, что учительство Профобра в значительной степени русское, или руссифицированное. По этому же признаку самые незначительные достижения мы имеем в школах индивидуально-технического, социально-экономического и медицинского образования, а самые заметные достижения в учебных заведениях сельскохозяйственных и педагогических. Украинизация учебных заведений Профобра в настоящее время идет по линии учащихся. Движение национального состава учащихся за два учебных года — следующее:

В институтах состояло украинцев:

	В 1922/23 г.	В 1923/24 г.
Индустриально-технических	15,5%	20,2%
Сельскохозяйственных	49%	53,1%
Социально-экономических	10,6%	15,7%
Педагогических	32%	44,2%
Медицинских	29,9%	22,1%
Художественных	18,9%	40,5%
Всего:	25,2%	30,5%

В техникумах состояло украинцев:

	В 1922/23 г.	В 1923/24 г.
Индустриально-технических	34,3%	45,4%
Сельскохозяйственных	81,2%	74,4%
Социально-экономических	11,3%	49,5%
Педагогических	75,2%	80,7%
Медицинских	—	7,6%
Художественных	4,3%	11,2%
Рабочего образования (веч.)	17,2%	39,4%
Окр. Тран. Профобр.	свед. нет	45,8%
Всего:	46,2%	56,9%

Состав учащихся в профшколах по языковому признаку более украинский, чем в высшей школе; менее всего украинизированы школы рабочей молодежи (фабзавуч). Как обстоит дело с преподаванием на украинском языке. Во-первых, с осени текущего года во всех учебных заведениях введено преподавание украинского языка и украинознания, как предметов обучения; во-вторых, в значительной части учебных заведений преподавание смешанное, т. е. часть предметов, в зависимости от наличия преподавательских сил, преподается на украинском языке; в-третьих, все оканчивающие институты народного образования, высшие педагогические курсы и аспиранты при научно-исследовательских кафедрах обязаны пройти испытание в знании украинского языка.

При приеме в высшие учебные заведения на предстоящий учебный год все поступающие подвергаются испытанию в знании украинского языка.

По числу учебных заведений Профобра, украинских и украинизированных, картина следующая:

1. Институты :	1922/23 уч. год	1923/24 уч. год
Индустриально-технических	4	4
Украинских	—	—
Смешанных (укр.-рус.)	1	1
Сельскохозяйственных	7	7
Украинских	2	3
Смешанных	1	2
Социально-экономических	3	3
Украинских	—	—
Смешанных	—	1
Педагогических	15	13
Украинских	4	5
Смешанных	3	5
Медико-фармацевтических	7	5
Украинских	—	—
Смешанных	1	2
Художественных	5	4
Украинских	2	3
Смешанных	—	1
Всего учебных заведений	41	36
Украинских	8	10
Смешанных	6	12
2. Техникумы :	1922/23 уч. год	1923/24 уч. год
Индустриально-технические	28	23
Украинских	—	4
Смешанных	2	7
Сельскохозяйственных	32	23
Украинских	3	9
Смешанных	12	11
Социально-экономических	11	10
Украинских	3	4
Смешанных	1	2
Высших педкурсов	72	60
Украинских	24	32
Смешанных	15	12
Химико-фармацевтических	3	3
Украинских	—	—
Смешанных	—	1
Художественных	14	13
Украинских	2	5
Смешанных	1	2
Всего учебных заведений	160	132
Украинских	32	54
Смешанных	31	35

3. Профшколы	1922/23 уч. год	1923/24 уч. год
Индустриально-технические	159	147
Украинских	3	38
Смешанных	7	45
Сельскохозяйственных	227	174
Украинских	5	134
Смешанных	15	9
Социально-экономических	18	44
Украинских	—	8
Смешанных	—	8
Медицинских	32	32
Украинских	3	4
Смешанных	2	6
Художественных	30	32
Украинских	2	9
Смешанных	—	9
Всего профшкол	446	429
Украинских	13	193
Смешанных	24	77

Из 264 школ рабочей молодежи (фабзавуч), по имеющимся данным, украинских — 9, со смешанным преподаванием — 40.

Точные данные о том, какие дисциплины преподаются в высшей школе на украинском и какие на русском языках, а также о том, какие преподаватели в предстоящем учебном году в состоянии перейти на украинское преподавание, будут даны после получения анкет, разосланных во все учебные заведения Профобра.

Неизмеримо труднее, по сравнению с массовой школой, создание руководств и пособий на украинском языке для высшей школы и здесь требуется категорически, чтобы преподаватели-украинцы в высшей школе в процессе своего преподавания подготавливали материал как конспективный, так и лекционный для издания в качестве руководств. К этой работе Госиздатом в текущем году привлечены целый ряд украинских работников просвещения и наиболее заметные результаты достигнуты в области сельскохозяйственного и педагогического образования.

Из научных учреждений на украинском языке работают:

1. Академия наук со всеми вспомогательными учреждениями и комиссиями.
2. Всенародная библиотека в Киеве.
3. Институт книговедения в Киеве.
4. Украинская Книжная Палата (на украинском и русском языках).
5. Харьковский музей украинского искусства.
6. Музей искусств им. Шевченко.
7. Херсонский музей древностей (на украинском и русском языках).
8. Киевский ботанический и акклиматизационный сады.
9. Обсерватория в Киеве.
10. Метеорологические станции.

Из научно-исследовательских кафедр — на украинском языке работают:

1. Кафедра педологии в Харькове.
2. —»— истории Украины в Харькове.
3. —»— зоотехники в Харькове.
4. —»— земледелия и акклиматизации в Киеве.
5. —»— скотоводства в Киеве.
6. —»— сельскохозяйственной экономики в Киеве.
7. —»— геологии в Киеве.
8. —»— ботаники в Киеве.
9. —»— языковедения в Киеве.

10. —>— истории и экономики в Каменец-Подольске.

Смешанные украинно-русские кафедры:

1. Кафедра организации сельского и лесного хозяйства в Харькове.
2. —>— ботаники, геологии и истории европейской культуры.
3. Кафедра языкознания в Харькове.
4. —>— химии в Киеве.
5. —>— терапии и хирургии в Киеве.
6. —>— механической технологии в Киеве.
7. —>— гидрологии в Киеве.
8. —>— зоологии в Киеве.
9. —>— искусствоведения в Киеве.
10. —>— педологии в Киеве.
11. —>— украиноведения в Екатеринославе.
12. —>— истории культуры и языка в Нежине.

3.

Таковы предварительные данные о состоянии работы в текущем году. Учет, который проводится в настоящее время учебными заведениями Профобра, даст в ближайшее время точные данные о том, что представляют из себя смешанные (украинно-русские) учреждения, а именно: сколько учащихся и преподавателей украинцев, сколько русских и, что преподается на украинском языке и русском. Совершенно ясно, что все смешанные учреждения в настоящее время представляют собой учреждения, в которых процесс украинизации актуально поставлен.

Судя по росту украинских школ Соцвоста за последние 2 года, можно уверенно сказать, что все губернии Украины, за исключением Донбасса, в 2-летний срок, как это установлено декретом, выполнят программу украинизации. Что же касается Донбасса, то здесь процесс украинизации будет длительным. Объясняется это значительно меньшим процентом украинского населения, чем в других губерниях и чрезвычайным недостатком украинских преподавательских сил.

С украинизацией учреждений Соцвоста очередь неизбежно настанет и для профшкол и техникумов. Совершенно естественно, что легче всего процесс украинизации идет по педагогическим, сельскохозяйственным, кооперативным и художественным профшколам и техникумам, труднее — по индустриально-техническим профшколам, фабзавучу и медицинским. Здесь имеет место преподавание украинского языка, как предмета обучения и отдельные предметы.

Основным вопросом в деле украинизации школы является, несомненно, подготовка работников просвещения — украинцев. Поэтому на украинизацию институтов народного образования, не только факультетов Соцвоста, но и Профобра должно быть обращено максимальное внимание. Что касается Высших 3-летних педагогических курсов, то из 60 курсов в настоящее время украинских — 32, смешанных — 12. Это число может быть увеличено лишь на несколько единиц, ибо остальные курсы должны быть оставлены для подготовки работников национальных меньшинств.

В настоящее время существуют следующие педагогические курсы национальных меньшинств: еврейских — 4, немецких — 2, болгарских — 1, польских — 1. В предстоящем учебном году намеченных организаций: немецкий факультет при Одесском ИНО и молдавские курсы в Одессе.

Наибольшие достижения из учреждений Профобра, наряду с педагогическими, мы имеем в области сельскохозяйственного образования. В ближайшие два года могут быть полностью украинизированы все сельскохозяйственные профшколы и техникумы; в то время как

институты будут украинизироваться по мере подготовки украинской профессуры.

Серьезным средством в деле украинизации, является, несомненно, подготовка украинских учебников и книг. По Соцвосу в текущем учебном году украинской книгой обеспечено около 50% учреждений. В предстоящем учебном году учреждения Соцвоса могут быть удовлетворены украинскими учебниками и пособиями на 80%.

Значительно сложнее дело обстоит с украинскими учебниками для учреждений Профобра. Продукция украинских учебников прошлого года признана неудовлетворительной. В настоящее время на подготовку учебников мобилизованы преподаватели институтов, техникумов и профшкол, преимущественно по педагогическому и сельскохозяйственному образованию. Совершенно естественно, что учебник или руководство для современной школы может быть создан только в процессе преподавательской работы. Поэтому полное снабжение учебниками и учебными пособиями советских профшкол, техникумов и институтов — является делом нескольких лет, поскольку учебники и руководства в процессе преподавания будут возникать. Задача Главпрофобра и Госиздата направлять все усилия к тому, чтобы вовлечь преподавателей учебных заведений Профобра в эту работу.

Я. Ряппо

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 621, арк. 61—71. Незасвідчена копія.

Док № 26

Відомості про стан культпросвітрова серед польського населення України і найближчі завдання в цій галузі за 1924/25 рік

Серпень 1925 р.*

Состояние культурно-просветительной работы среди польского населения на Украине за последний год значительно улучшилось. В течение отчетного периода мы констатируем как количественное усиление, так и качественное углубление работы.

В последнем году процесс советизации польского учительства значительно усилился. Польский учитель принимает теперь активное участие в большинстве советских и общественных организаций, ведет культпросветработу среди взрослого населения.

В школьной работе, несмотря на перелом в настроениях учительства, все-таки замечается целый ряд недостатков. Хотя учитель и старается перейти на новые методы преподавания, однако, низкая квалификация (около 40% с низким образованием), отсутствие учебных пособий, литературы и учебников и т. п. не дают ему возможности действительно перейти к новым методам.

Все это выдвинуло в качестве одной из основных задач работу по переподготовке польского учительства. С этой целью в этом году были организованы центральные курсы по переподготовке польского учительства в Киеве, которые начали функционировать с 6 июня и обслуживают 75 учителей (почти исключительно сельских).

Организация губернских или окружных курсов по переподготовке вследствие недостаточности как материальных средств, так и достаточного наличия руководителей в этом году не могла быть осуществима.

Переходя к состоянию сети польских учреждений Соцвоса, надо отметить, что количество детдомов осталось почти без изменений. Количество трудшкол увеличилось в этом году на 16, что составляет

* Датується за суміжними документами.

7%. Незначительное увеличение сети, несмотря на настойчивые требования польского населения об открытии польских школ, объясняется чрезвычайно острым недостатком учителей. Для удовлетворения крайне настойчивых требований населения необходимо с будущего учебного года открыть новых 165 комплексов. Это обстоятельство выдвинуло в качестве основной задачи — подготовку новых кадров красных педагогов для польских школ.

Организованные в начале 1923/24 учебного года высшие польские педагогические курсы им. Феликса Кона насчитывают в этом году 63 слушателя. С новым приемом количество слушателей будет доведено до 120 человек. Надо отметить значительное укрепление этих курсов. Несмотря на тяжелое материальное положение курсов (отсутствие лабораторий и учебных пособий), работа курсов качественно значительно улучшилась. С нового учебного года открывается 3-й курс. Состав слушателей: большинство крестьян и рабочих. Для нормальной работы курсов необходимо организовать хотя бы примитивные лаборатории.

Однако, ясно, что эти курсы не смогут удовлетворить той потребности, которая ощущается. С другой стороны, наиболее желательный для нас, с точки зрения социального положения, элемент (незаможники), не имеет, как общее правило, достаточной общеобразовательной подготовки для поступления на педкурсы. Этот момент является одной из причин, побудивших нас выдвинуть вопрос об организации рабфака, как первого этапа по организации ИНО.

Организация рабфака является реализацией неоднократных постановлений коллегии Наркомпроса и последнего постановления Президиума ВУЦИКа по докладу Наркомпроса о работе среди нацмен — об усилении работы по подготовке польских учителей.

Переходя к материальному состоянию польских трудшкол, необходимо отметить как большое достижение то, что все польские трудшколы включены на местный бюджет. Гораздо хуже вопрос со школьными помещениями. Польские школы, возникшие после революции, в подавляющем большинстве своем не имеют приспособленных помещений.

Коммунистическое детское движение в отчетном году значительно расширилось. Правда, оно находится еще в начальной стадии своего развития, но учительство уже поняло и осознало значение детского движения и сейчас относится к нему в высшей степени благоприятно, что значительно облегчает работу комсомольца в этой области.

Значительным препятствием к расширению детского движения является крайний недостаток подготовленных работников по детдвижению. С целью его устранения необходимо организовать краткосрочные курсы.

В области дошкольного воспитания работа почти не велась и 1925/26 учебный год должны послужить началом этой работы.

Крайне недостаточная сеть семилеток выдвигает необходимость ее расширения с таким расчетом, чтоб в каждом округе была хотя бы одна семилетка. В целях облегчения доступа в эти центральные семилетки детям сельского населения, главным образом незаможникам и середнякам, необходимо открыть при них интернаты.

Большим недостатком было полнейшее отсутствие профшкол. Сейчас в связи с организацией польских профшкол в Киевском, Бердичевском и Проскуровском округах (по одной в каждой) этот вопрос частично теряет свою остроту.

В области политпросвещения 1924/25 год характеризуется значительным расширением этой работы. Значительно возросла сеть избчиталень, в три раза увеличилось количество пунктов ликвидации неграмотности, значительно возросло количество кружков вообще и «Серповцев» в частности (кружок «Серповец» — кружок читателей и друзей польской газеты «Серп»). Однако, наряду с этим значительным

ростом учреждений политпросвета мы сталкиваемся с полнейшим отсутствием соответственно подготовленных работников. Организация курсов по переподготовке политпросветработников (клубных, библиотечных, избачей и др.) является неотложной задачей в 1925/26 учебном году.

Расширилась также сеть рабочих клубов, библиотек и т. п. В последнем году, как значительное достижение можно отметить организацию центральной государственной польской библиотеки и центрального рабочего клуба в Киеве.

В последнем году мы констатируем уже продвижение книжки в село. Ряд передвижных библиотек, рассылка за счет центра свыше 15 000 книг значительно передвинули книгу в толщу польских трудящихся масс.

В области издательской работы мы также наблюдаем значительное достижение. Если в 1923/24 году нами был издан только один букварь, то в этом году издан уже ряд учебников, правда, неудовлетворяющих еще все наши потребности. Сравнительно большую издательскую деятельность развило в этом году польское коммунистическое издательство «Трибуна на Украине», благодаря деятельности которой мы имеем ряд популярных крестьянских брошюр.

Из периодической литературы издавались в этом году Наркомпросом детский журнал «Штандар пионера» и совместно с РСФСР и БССР педагогический журнал «К новой школе».

Чрезвычайно отрицательно отразилось на нашей работе отсутствие квалифицированной польинспектуры на местах. В связи с расширением нашей работы, ее качественным углублением, всевозрастающими запросами со стороны учительства на методическое руководство необходимо в этом году обновить состав инспектуры с одной стороны и пропустить ее через специальные краткосрочные курсы с другой стороны.

В заключение необходимо особо подчеркнуть то значение, которое имело проведение окружных, губернских и всеукраинского совещаний польского учительства и просветработников. Проведенная в июне месяце IV Всеукраинская конференция польского учительства и просветработников, на которой присутствовало около 120 делегатов, из коих значительное большинство это были учителя — выявила советское настроение учительства с одной стороны и имела большое практическое значение.

Переходя к конкретным задачам, стоящим перед нами в области польской работы, надо отметить:

1. Дальнейшая работа по поднятию квалификации учительства путем: а) организации курсов по переподготовке, б) постоянной кружковой работы.

2. Расширение польских педкурсов им. Феликса Кона, организация при них лабораторий, обеспечение их необходимыми учебными пособиями.

3. Организация рабфака, как 1-го этапа организации ИНО.

4. Расширение сети учреждений социального воспитания, обеспечение их пособиями и литературой; обеспечение школ соответствующими школьными помещениями.

5. Расширение сети семилеток и организация при них интерлатов (по одной на округ).

6. Расширение сети учреждений дошкольного воспитания.

7. Дальнейшее расширение сети политпросветучреждений, включение их на местный бюджет и снабжение их соответствующей литературой.

8. Организация курсов по переподготовке: а) учительства, б) политпросветработников, в) работников детдвижения и г) польинспектуры.

9. Организация профшкол: сельскохозяйственных (в Бердичевском и Проскуровском округе) и механической (в Киевском округе).

10. Усиление издательской работы, главным образом учебников и сельскохозяйственной литературы.

Старший инспектор совета нацмена по польским учреждениям (подпись) *

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 828, арк. 21—25. Оригінал.

* Підпис нерозбірливий

Док. № 27

Доповідна записка бюро національних меншостей Київського окрвиконкому про роботу київського «Дому народів Сходу»

7 жовтня 1925 р.

За ініціативою бюро нацмен Київського ГВК біля року тому назад було відкрито «Дім народів Сходу», який має мету обслуговувати різні народності Сходу, що проживають в м. Києві.

В цей момент дім об'єднує навколо себе декілька сот армян, грузин, сірійців і робиться більш популярним серед інших народностей Сходу. Велику тягу проявляють до дому також турки, китайці, корейці, що маються в Києві, в своїй масі — культурно дуже відсталі, для яких такий дім являється надзвичайно важним і потрібним.

У домі поширюється культурно-освітня робота на відповідних умовах: маються осередки КСМУ, загони піонерів. Увесь час дім існував без ніякої підтримки. Всі наші заходи щодо включення дому на утримання місцевого бюджету були безуспішні. Кошториса, що ми представили на 1925/26 рік в розмірі 7200 крб. відхилено. Становище, в якому опинився зараз цей дім, може довести до ліквідації його й всієї початої в ньому роботи. З боку політичних міркувань його неодмінно потрібно схоронити.

З приводу вищезазначеного бюро нацмен Київського окрвиконкому просить ЦК нацмен порушити клопотання перед Президією ВУЦВК'у про зарахування київського «Дому народів Сходу» на держбюджет і асигнувати на 1925/26 рік потрібну для цього суму в розмірі 7200 крб.

Розв'язання цього питання просимо прискорити.

Заступник голови бюро нацмен Київського окрвиконкому

Голова правління «Дому народів Сходу»

Секретар

Згідно: діловод *

(Гулько)

(Біт-Шумун)

(Гітерман)

ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 11, арк. 40. Засвідчена копія.

* Підпис нерозбірливий.

Док. № 28

Інформація Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті про стан національних меншостей на Україні

31 грудня 1925 р.

Национальный состав УССР: украинцев 22 219 206; ~~русских — 2 052 929; немцев — 320 972, молдаван — 238 930; поляков — 222 877; евреев — 1 254 793; болгар — 84 757; греков — 101 204; чехов — 8986; белоруссов — 13 756 и проч. 727 812.~~

1. Общие мероприятия в отношении нацменьшинств. Принято постановление о Центральной комиссии нацменьшинств и ее местных органах, имеющих своей целью наибольшее содействие правовому, культурному

и материальному розвитку нацменьшинств. В отчетный период организованы и укреплены эти аппараты, представляя ныне 57 человек, из коих работников евреев — 29, немцев — 11, поляков — 8, молдаван — 4, болгар — 3, греков — 2, в аппарате ОИК и 5 человек в комиссии ЦКНМ (евреев, немцев, болгар, поляков и греков). За этот период произведен ряд обследовательских работ по выявлению состояния отдельных нацменьшинств (польского населения, положение еврейского населения местечек, греческого населения, немцев-меннонитов и т. д.). Материалы обследования положены в основу работы ЦКНМ и правительства УССР. По обеспечению прав нацменьшинств и осуществлению равноправия языков проведены следующие мероприятия:

1) популяризованы на нацязыках Конституции УССР и СССР, а также декрет ВУЦВК'а и СНК от 1 августа 1923 г. о равноправии языков.

2) Обеспечено участие в выборах Советов и исполнительных органов Советов трудящихся нацменьшинств путем постановки отчетных докладов РИК'ов на нацязыках, введение в избиркомы представителей нацменьшинств, ведение выборных собраний на нацязыках, распространение предвыборной литературы на нацязыках, выдвижение на съезды Советов и их исполнительные комитеты трудящихся нацменьшинств. Результаты выборов 1924/25 г. в Советы УССР представляются ниже-следующим образом: (в абсолютных цифрах).

	Укр.	Рус.	Евр.	По- ляк	Нем.	Болг.	Грек.	Молд.	Бе- лор.	Проч.
Чл. горсовета	4009	3707	2283	205	57	25	17	57	22	219
Чл. сельсовета	211503	14361	3906	3333	3290	588	1016	2372	—	573
Делег. рай- съезда	40175	4275	1537	556	665	143	224	519	378	300
Чл. РИК'ов	6956	985	248	99	171	37	49	78	95	77
Делег. окр- съезда	9458	1793	257	166	160	33	74	24	209	153
Чл. окр. ис- полкомов	1207	386	158	38	29	8	8	3	32	43
Делег. губ- съезда	2143	697	308	68	45	16	9	239	44	73
Чл. губиспол- комов	289	142	69	17	7	1	2	26	9	18
Делег. Всеук- раин. съезда	474	197	89	19	11	3	1	9	13	23
Чл. ВУЦИК	194	96	21	9	3	1	1	9	5	8

3. Организация национальных административно-территориальных единиц в истекшем году. Выделена АМССР, для обеспечения возможности организовать в административные единицы нацменьшинствам, живущим в распыленном виде среди украинского населения, СНК УССР назначил для них норму населения, при которой могут быть организованы эти единицы (сельсоветы с 1000 душ до 500, район с 25 000 до 10 000). К предстоящим выборам 1925/26 г. вчерне заканчивается вся работа по выделению этих единиц. На 1 октября 1925 г. выделено:

Национальность	Количество с/советов	Количество районов
Немецких	113	4
Русских	86	—
Польских	61	1
Болгарских	28	1
Греческих	27	—
Еврейских	33	—
Чешских	13	—
Молдаванских	9	—
Белорусских	1	—

Кроме того, запроектированы и находятся в стадии разрешения немецких районов — 3, болгарских — 2, еврейских — 2.

4. Организация нацсудкамер. В истекшем году впервые организованы нацсудкамеры: немецких — 2, еврейских — 13, польских — 4. Кроме того, приняты меры для обеспечения судов судебными следователями, переводчиками и т. д.

5. Организация школьной сети и культурно-просветительных учреждений. Школьная сеть в отчетном году значительно расширена. Всего имеется на 1 октября 1925 г.:

Национальность	Школ	Культ-просвет учреждений
Еврейских	372	351
Немецких	500	157
Польских	323	191
Болгарских	53	6

При ГИУ организовано печатание национальной литературы для нацшкол.

6. Проводился ряд районных и городских конференций трудящихся нацменьшинств для ознакомления с основными и текущими задачами советского строительства. Авторитет ЦКНМ вырос и население нацменьшинств охотно обращается туда со своими запросами и заявлениями. Указанные главные мероприятия дали большой положительный эффект по советизации населения нацменьшинств (укрепление работы сельсоветов, рост КНС, КСМУ и влияния партии в местах проживания нацменьшинств).

II. Обслуживание отдельных нацменьшинств. Помимо приведенных выше общих мероприятий, особые нужды отдельных народностей обслуживались следующим образом:

1. **Евреи.**— Историческая отчужденность от производственного труда — и изменение экономической обстановки после революции создали тяжелое экономическое и политическое положение населения местечек. Правительством приняты меры к привлечению евреев к земледельческому труду. С этой целью, помимо мер, направленных к улучшению экономического положения на местах, для колонизации правительство УССР выделило 48 000 десятин земли в Херсонском и Криворожском округах, куда переселилось 3000 дворов, имеющих 15 000 душ, зарегистрировано к переселению 15 000 евреев.

2. **Русские.**— Русское население, являясь частью господствующей нации в прошлом, ныне в связи с украинизацией госучреждений стало объектом обслуживания, как нацменьшинство. Для охраны национальных прав русского сельского и городского рабочего населения в соответствующих территориальных учреждениях (советах, судах, школах и т. п.) оставлен русский язык на основаниях одинаковых с прочими национальностями.

3. **Поляки.**— Вследствие сильного национального угнетения в прошлом, а также бывшей войны с белополяками, польское сельское население до недавнего времени запугано и воздерживалось от активного участия в советском строительстве, а польская беднота от раскулачивания своих помещиков, находясь под огромным непошатнувшимся влиянием ксендзов. Ныне есть перелом. Главная работа в отношении польского населения — это учреждение школ и национальное районирование.

4. **Немцы.**— Отличаясь большой культурностью в ведении сельского хозяйства, немецкое население (колонисты) требовало особых форм обслуживания по линии землеустройства и кооперативной работы.

5. **Болгары.**— Болгарское население почти полностью охвачено национальными единицами (74,9%).

6. Греки.— Представляя собою особую этнографическую группу (Мариупольские греки) с двумя языками: эллинским и татарским, верхушка греческого населения почти целиком руссифицирована, однако, сохранение национальной самобытности у большинства греческого населения, установленное правительственной комиссией, привело к организации в истекшем году национальной работы среди греческого населения.

7. Чехи.— Немногочисленные чешские колонии рассеянные по всей УССР, почти полностью охвачены чешскими школами и советами (69,6%).

8. Молдаване.— После организации АМССР молдаван в остальной части Украины осталось немного. Обслуживаются организованно.

9. Народности Востока.— Проживают распыленно в городах. К работе приступлено в истекшем году. Лучшая форма работы установленная в Киеве путем организации Дома народов Востока (культурно-просветительного устройства).

Зам. председателя ЦК нацменьшинств
Секретарь

(Кантор)
(Пиотрович)

ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 147, арк. 155—157. Незасвідчена копія.

(Далі буде)

Одержано 18.10.90.

М. М. Хвиль (Полтава)

Як селяни писали листа Сталіну

У спогадах очевидця голоду початку 30-х років йдеться про реальний факт написання селянами села Луценок Полтавської області листа-протесту на ім'я Сталіна та про обставини, за яких це відбулося.

Складними і суперечливими були 30-ті роки в історії нашої країни. Про це вже багато і з різним ступенем достовірності та глибини написано як публіцистами, так й істориками. Безумовно, з'являться й нові публікації на цю тему.

З врахуванням складності і суперечливості того часу треба розглядати зміст і характер кореспонденції, що йшла в центр, зокрема на ім'я Сталіна.

Зрозуміло, що й сама ця кореспонденція не могла бути однорідною та однозначною. Вона складалася з двох цілком протилежних потоків.

Один з них — офіційні листи, телеграми, газетні виступи тощо. Вони здебільшого організовувалися і скеровувалися зверху. Це були вірнопідданські й улесливі звернення до Сталіна, які ухвалювалися на з'їздах, конференціях, зборах та неодмінно починалися словами: «Дорогий (вельмишановний, високоповажний, любий тощо) товариш Сталін!». В кінці таких послань давалися різного роду клятви й запевнення у вірності та проголошувалися багатоповерхові здравиці, причому автори їх вправлялися у вишукуванні найбільш гучних слів і епітетів на знак возвеличення «вождя народів».

Проте був й інший потік листів, який за своєю масовістю, мабуть, аніскільки не поступався першому, хоча про нього тоді нічого не повідомлялося. Це були в основному індивідуальні та групові листи, які ніким не організовувалися, а йшли переважно стихійно, знизу. У них іноді висловлювалися обурення і протест проти офіційної лінії. Звичайно, зміст їх був теж не однаковий. В одних — люди скаржилися на злиденне становище і, доведені до відчаю, просили захисту й допомоги, в інших — робилися спроби узагальнювати становище та звертати увагу центральних властей на необхідність усунення різного роду неподобств й беззаконня. Нерідко у цих листах-зверненнях піддавалися різкій критиці дії місцевих властей. Автори їх ще не завжди бачили, а то й не вірили в причетність до них центру та самого Сталіна. І, нарешті, третя група листів. Вони вже прямо зв'язували різке погіршення становища і найгрубіші зловживання владою з боку центру і особисто Сталіна. Гадаємо, що такі листи спочатку були іменними, але згодом вони ставали анонімними, бо за кожен такий лист можна було поплатитися не тільки свободою, а й життям. Потік викривальних листів-протестів посилювався у зв'язку з трагедією голоду 1932—1933 рр.

Серед маси кореспонденції, особливо цього останнього змісту, в окремий ряд, мабуть, слід поставити листи від найбільш знедоленої й пограбованої частини населення, яка більше всіх зазнала лиха від голоду, — селян.

Про один з таких листів, прийнятий на сходці невеликого полтавського села Луценок, співавтором якого був автор цих рядків, і йтиметься у цих спогадах.

Сама ідея написати листа Сталіну виникла ще восени 1932 р. в ході хлібозаготівельної кампанії, яка явно мала грабіжницький характер. Уже тоді було ясно, що не уникнути масового голоду. Однак офіційна пропаганда весь час доводила, що партія та уряд не залишать людей у біді, оскільки влада ж народна і перші її турботи — про життя й благо народу. Про те ж саме говорили у своїх публічних промовах Молотов, а пізніше — Каганович, які від імені Сталіна проводили акції по вилученню хліба на Україні.

Проте з початку 1933 р. таких оптимістичних і заспокійливих запевнень ставало все менше. Голод дедалі більше стукав у двері ледве чи не кожної селянської хати. Немало стало з'являтися так званих «пухляків» — людей, у яких обличчя, руки, ноги переповнювалися нездоровою рідиною. Голодування старих і дітей швидко призводило до дистрофії, схуднення, висихання тіла й перетворення його на безжиттєву

мумію. Більшість знеможених не виходили з хат, обмежували рухливість, бо вважалося, що це може надовше зберегти життєві сили, які швидко вичерпувалися. Розмов між людьми було мало — про що в такий важкий час можна було говорити! І все ж під час рідких і короткочасних зустрічей дехто повертався до незабутої теми: «А що як й справді написати... Може, Москва і Сталін допоможуть? Не чужі ж вони... Писати, так писати, й зараз же, негайно, щоб не було пізно...».

Ідея про написання листа ще більше зміцніла, стала просто потребою моменту під впливом слухів, які невідомо звідки поповзли по селу. Начебто десь, зовсім не далеко, під Харковом, селяни справді звернулися з листом у Кремль. Просили допомоги, і вона незабаром прийшла. Цілу хуру хліба привіз у село сам вождь харківських більшовиків Павло Постишев, якого незадовго перед цим Сталін спішно направив на Україну. Так воно було, чи не так, але хороший слух — союзник найкращої надії. Та й ім'я Постишева добре було відомим. І ось почалося нове гадання: «А, можливо, й листа написати Постишеву? Як не є, він друг Сталіна. Може переконати свого хазяїна». Проте більшість стояла на попередньому: «Треба писати самому Сталіну... Він головний вождь, і від нього все залежить». Дехто вказував на слабину в характері Сталіна: він любить, щоб його просили та ще й звеличували. До того ж, з давніх давен відомо: хто стукає у високі двері, тому вони й відкриваються.

Але тут виникла нова, не менш складна і клопітна проблема — хто ж напише такого листа? В селі освічених можна було порахувати на пальцях. Щоправда, писати найпростіші листи рідним уже навчилися багато хто через лікнепи. У даному ж разі треба було писати по-іншому, «по-політичному», як говорили самі селяни. Адже лист мав призначення такому адресатові, що в декого з його майбутніх авторів голова йшла обертом.

Незабаром вибір впав на мого батька, якого всі у селі знали як знаючого ветеринара. В один з перших лютневих днів до нас завітала ціла селянська делегація, яка звернулася до батька приблизно з такими словами прохання: «Миколо Харлампійовичу, ти лікуєш нашу худобу від різних хвороб, а тепер будь добрим захисником нас самих. Допоможи нам скласти розумного листа Сталіну. Вік будемо пам'ятати й молитися за тебе».

Пропозиція була несподіваною. Деякий час ми обговорювали її всією сім'єю. Наша мати — Євдокія Харитонівна висловила свою думку і сказала батькові: «Дивись сам. Людям треба допомогти, але будь обережним. Час важкий, непевний. Боюсь, щоб ти не накликав біди на себе і всю сім'ю». Побоюватися, справді, було чого. Над батьком уже тоді нависали грізні хмари. У колгоспі дохли коні та інші тварини від хвороб і нестачі кормів, а всю вину скидали на ветеринарів. Не коні, мовляв, винні, а спеціалісти. Разом з іншими ветпрацівниками району батька звинувачували в шкідництві. Не пройшло після цього й тижня, як їх заарештували та посадили в лохвицьку тюрму. Так йому і не довелося допомогти своїм односельчанам у здійсненні їх задуму.

Нова група сільських ходаків, прийшовши до нас, висловила співчуття та жаль з приводу арешту батька й звернулася до мене: «Після батька ти старший і найбільш освічений з чоловіків у сім'ї, Макар Миколайович (так і назвали: по імені і по-батькові, хоча мені тоді йшов тільки п'ятнадцятий рік і учився я в сільській семирічці). Приймай сімейний провід та водночас будь для нас повіреним і захисником. Наша надія тільки на тебе».

Шана й довір'я людей для мене дуже багато значили. Вони полегшували наше сімейне горе, вселяли нові сили, збуджували енергію і бажання служити в ім'я людської правди та справедливості. На цей раз теж відбулася наша сімейна рада, хоча вже без батька. Мати знову заува-

жила, що треба бути вельми обережним, але тут же немовби і благословила мене ледве чи не на перший життєвий подвиг.

Вирішили призначити сходку селян в нашій же хаті в останню неділю лютого, коли вже погода явно повертала на весну, хоча вона нікому не віщувала нічого доброго. Хлібороби, які завжди раді цій благодатній порі року, тепер чи не найбільше побоювалися її, бо з нею було зв'язане даліше наростання хлібних труднощів та реальної загрози — страшного голоду. Питання стояло надзвичайно гостро: виживуть вони чи не виживуть? Лист Сталіну саме у той час й мав внести якийсь перелом у настрої та сподівання голодуючих людей. До того ж за традицією неділя — це святковий день, коли трударі вільні від усяких буденних турбот. Та і я заздалегідь міг підготуватися до шкільних занять і написання колективного листа. В підготовку до цієї події залучалися й мої молодші брати — Василь та Андрій, а також найменша сестра — Надя. Головним їх обов'язком було підготувати і підтримувати протягом усього вечора єдине тоді й надто примхливе джерело освітлення — блідий каганчик з смердючим солідолом та машинним маслом.

І ось призначений день сільської сходки настав. Звичайно, офіційного дозволу на її проведення ніхто не давав, та й не міг дати. Щодо масового і організованого зібрання голодних, які могли висловлювати своє невдоволення, то про них не могло бути й мови, оскільки вони розглядалися як «антирадянські зборища». Навіть саме слово «голод» тоді не дозволялося промовляти, бо нічого подібного в дійсності немовби й не існувало, а були такі собі звичайні труднощі, які, за визначенням самого Сталіна, для того й існують, щоб їх переборювати.

З самого ранку лютувала хуртовина, завивала, наче той голодний звір, жбурляла з неба на землю сніговий пил. До полудня замело всі стежки-доріжки. Господарські будівлі, колодязь, погріб зрівняло з сніговими наметами та кучугурами. Кілька разів виходив я з матір'ю на подвір'я, щоб розчищати його від снігових завалів.

Як тільки почало сутеніти, у нашу хату стали сходитися поодиночі або малими групами близькі сусіди, а за ними — ті, хто жив подалі від нас, на інших вулицях і кутках. Приходили одні чоловіки. Жінки ж залишалися оберігати невідомо від кого голодні та холодні домівки.

Усі присутні були насаплені, суворі, мовчазні. На їх обличчях помітними були сліди страждань та виснаження. Та й рухи, поведінка людей були якимись стриманими, млявими. Вони зазнавали мук, бо переживали не тільки за себе, а й за свої голодні сім'ї, за рідних і знайомих, які голодували і хоча й не були тут, але всіма помислами були разом з тими, хто зібрався у нашій хаті.

Підходили все нові й нові люди, знайомі й мало знайомі мені. Декого я навіть не знав по імені. Однак їх знала мати. Вона тепло зустрічала односельців добрим, привітним словом.

Всі приходили по-зимньому взуті, тепло одягнуті. У багатьох на плечах були хоч і не нові, але дбайливо збережені кожушки, кобеняки, чумарки, свити, у яких ці літні люди, мабуть, і весілля ще справляли. Вони повиймали з сундуків і скринь цю одяжину ради значної події і для того, щоб якимось зігрітись. У тих же, кого голод зачепив не тільки за тіло, а й за душу, одяжка була не те, що стара, а дуже пошарпана, брудна. Таким людям, мабуть, було вже не до зовнішнього вигляду.

Прибулі з ходу обтрушувалися, дихали на руки, відтирали щоки і дружно тулилися до грубки, яку ми заздалегідь натопили.

Пробила шоста година вечора. Вже зовсім стемніло. Запалили каганчик, який до цього стояв напоготові. Людей зібралося дуже багато. Можна було б і починати. Однак умовлялися почати о 7-й годині, то ж вирішили чекати на інших. Разом з тим стихійно обмінювалися думками, що концентрувалися навколо найживотрепетніших питань, якими тоді жило все село: хліба й голоду. А над ними піднімалися ще гостріші, якоюсь мірою узагальнюючі проблеми: «Як же далі жити?»

Чи вдасться вижити?». І вже страшно припущення, що частина людей може загинути від голоду, ставало для більшості зрозумілим. Але усвідомлювали й те, що частина людей виживе, що народ безсмертний...

Сталін та голод. Сталін і смерть. Ці питання промовляли в якомусь диявольському взаємозв'язку. І сам цей голод, і саму смерть, що спричинювалася ним, селяни називали не інакше, як сталінськими.

Не втручаючись поки що у розмову, слухав я як присутні гостро та в'їдливо, з почуттям гумору, але разом з тим і власної гідності говорили про складні питання політики, як вони давали вбивчі, але точні характеристики Сталіну, й не міг про себе не думати: «Не такі вже селяни простачки, як про них прийнято говорити. За роки Радянської влади вони політично вирости. Ця влада багато чому їх навчила. Вона не лише прилучила їх до політики, а й дала розуміння багатьох життєвих проблем.» Я прагнув чіткіше зрозуміти, що це за люди зібралися тут і якої вони думки про себе. Так, це прості й скромні, з багатим досвідом життя трударі. Останні роки поставили їх на грань життя та смерті. Але вони й далі хотіли сіяти і ростити хліб, не тільки для себе, а для всього народу, бо така природа селянина... Вони прийшли сюди викласти свої муки і горе, але не для того, щоб скаржитися і плакаться. Ні, не це в природі гордого селянина, а прийшли вони, щоб у листі до Сталіна відверто висловитися з наболілого і владно заявити про свої права хліборобські...

Перебираючи у голові всю простоту й мудрість селянських думок, я, звичайно, прикидав, як мені треба буде викладати все це на папері. Раніше було умовлено про те, що спочатку учасники сходки висловлять усе, що в них наболіло на душі, а уже потім на основі цього, спільними зусиллями буде вироблятися єдиний, спільний текст листа.

Ходики на стіні, нарешті, пробили сьому годину вечора. Зібралося більше трьох десятків людей. Тепер уже можна було починати і саму сходку.

Мабуть деякі читачі з певною недовірою поставляться до того, що селяни засуджували сталінську політику. Скажуть, що тут якась неточність, штучне натягування, видавання бажаного за дійсне, а то й зовсім непристойне впадання в кон'юнктурщину. В ті важкі часи, у ті жорстокі тридцять роки хіба міг хто-небудь хоча б писнути проти Сталіна та його режиму. Це ж, мовляв, було неможливо. Адже тоді сила й слава Сталіна все вище піднімалися вгору, а прості люди немовби втрачали своє місце і роль в історичному процесі. Їх безцеремонно давили та глушили, заганяли у далекі глухомані, темні казематні підземелля, а то й позбавляли життя. То хіба ж хтось міг відкрити рота, щоб відкрито таврувати й засуджувати Сталіна?

Як свідок тих часів і певною мірою учасник тих подій я категорично стверджую: такі мужні й чесні люди були, і вони не мирилися, а боролися. І не тільки герої-одинаки, були й ті, про кого ходили цілі легенди. Але активними борцями за правду і справедливість виступала й основна маса селян, доведена до крайності, коли починало діяти відоме правило: «Якщо так далі жити, то краще вмерти».

Уже з самого початку сходки більшість її учасників виявила негативне ставлення до політики Сталіна. Піддавалася різкій критиці і його ганебна практика нехтування народом, зневажання основної маси селянства. Одразу мова зайшла про «правильну» (малось на увазі — селянську) і «неправильну» (тобто — сталінську) політику та практику. Перша одностайно ототожнювалася з народною, а друга — з сталінською, з антинародною політикою. Правильна виводилася від правди й справедливості, неправильна — характеризувалася несправедливістю, свавіллям, беззаконністю. Дружно, гордо, незважаючи на голод, лунали голоси: «Ми маємо право на краще життя, бо ми, як казав Ленін, творці історії, ковалі своєї долі». І тут же звучали грізні застереження: «Як він, Сталін, сміє нехтувати Леніна, утискувати нас, знущатися над нами..?»

Як він сміє морити народ голодом?..» Під такі доводи і твердження підводилися цілком слухні основи: «Невже Сталін вище народу? Він же повинен служити нам, а не ми йому».

Селян дуже обурювала варварська сталінська політика, спрямована на масове винищення людей або й цілого народу, його передової, освіченої, мислячої частини, політика, яка ставала дедалі зухвалішою.

Юхим Німенко, який славився на селі як передова та розумна людина і яка вже до цього зазнала багато різних утисків та жорстоких гонінь, різко схопився з місця і на всю хату голосно заявив: «Тут нема ніяких загадок — усе ясно, як божий день. Всякий старший чи начальствующий дурень воліє мати під собою більш дурного, щоб розумний, чого доброго, не розкрив дурості старшого, не перевищив його послужбі і не перехопив у свої руки цієї служби. Він у телячому захваті готовий боготворити старшого і при всякій нагоді хвалити його, плескати до нестями в долоні, викрикуючи у тупому сп'янінні здравиці на честь свого «розумного і мудрого» начальника».

Якийсь по-міському зодягнений чоловік, який, можливо, приїхав до когось і теж прийшов на сходку (з добрих чи поганих міркувань — невідомо) кинув у бурхливу суперечку кілька гострих фраз про те, що Сталін заради нашої загальної справи, заради самого народу, бореться з антирадянськими елементами і протипартійними опозиціями і тому вимітає їх грізною мітлою.

Декого це примусило на мить призадуматися.

Та ясність і в це нелегке питання вніс наш сільський любомудр Юхим, який, як виявилось, дещо розбирався і в опозиціях. А вже в тому, хто «наш», а хто «проти нас», він не помилявся. Ю. Німенко просто і переконливо пояснив, що Сталіну уже зараз тісно в нашому домі, тому він і сіє сум'яття, давить та душить неугодних. Сільський мислитель сказав, що Сталін прагне винищити побільше розумних людей, які можуть розібратися, що робить та куди веде кремлівський верховода.

Думки Німенка підхопили і розвинули інші односельці. Зокрема, його близький сусіда по кутку Давид Дем'янович, який був одним з фундаторів колгоспу, а пізніше багато у чому розчарувався та змінив свої погляди, зокрема і на діяльність самого Сталіна, сказав, що мова йде не про якусь ворожу опозицію, а про хибну сталінську позицію і здорову народну опозицію.

Та більше всього на сходці засуджувалася і критикувалася аграрна політика Сталіна, яку він проводив на шкоду селянам. Недаремно її називали антиселянською. Бо й справді: що одержували селяни, в тому числі нашого села, від цієї політики? Відповідь давали самі присутні: «надзвичайки», «продрозкладки», «надпланові податки», «збір данини», «витіснення і обмеження більш заможних селян». А що дала їм колективізація, яка проводилася драконівськими методами? Нестатки, зубожіння, злидні і ось як результат усього — жахливий голод...

Олександр Писаренко, в якого у ті дні ледь животіли дружина та діти, порівняв, що було колись і є тепер. «Раніше,— сказав він,— князі збирали з людей данину, а зараз—Сталін зі своїми сатрапами. Тоді князі хоча що-небудь залишали людям, щоб ті не померли з голоду, а нинішні князі забирають усе і прирікають на голодну смерть». А дід Демид, якого добре на селі знали як старанного баштанника й суворого охоронника вирощеного врожаю, кілька разів намагався розвинути тему про те, що, можливо, все було б інакше, якби не було Сталіна, або він був би зовсім іншою людиною. Коли ж його запитали: «Яким би він хотів, щоб був Сталін, чи той, хто заміняв би Сталіна?», дід тільки буркнув у відповідь: «Таким, як Ленін».

Як завжди, так і на цей раз Максим Іванович підпустив колючого їжачка: «Ти, діду, мабуть, з розуму вижив. Знай, що твоя бабка ніколи

не буде дівкою, а Сталін хорошою і доброю людиною». Дід Демид насупився, а далі сказав, що він зі своєю бабою склали частівки. І дід продекламував їх:

Ленін вірний шлях вказав,
Селянин щоб вільно жив.
Сталін нас в колгосп загнав,
Кріпаками знов зробив.
Ленін захищав наш клас,
Щоб в достатках ми жили.
Сталін обібрав всіх нас,
Щоб в могилу всі злягли.

Хата немовби вся прийшла у рух. Навіть найбільші «доходяги» й ті на якусь мить ожили. Вони ледве чи не плескали в долоні. Всі захоплено коментували цю самодіяльну поезію.

За аналогією з історичними подіями розмова зайшла про те, яку лінію ще недавно проводив Ленін та яку зараз веде Сталін. Розгорілася суперечка навколо відомого постулату про те, що Сталін — це Ленін сьогодні. Після цього Андрій Самсоненко, який був дещо обізнаний з партійними і громадськими справами, висловив свою думку, що лінія Сталіна докорінно відрізняється від ленінського підходу до селянства. Зокрема, він сказав, що Сталін бачить у селянинові не союзника, а ледве чи не ворога. Він вважає, що диктатура пролетаріату і Радянська влада — це диктатура і влада над селянством. Через те він насильно колективізував селян, забрав у них землю, власність, перетворив їх з повноправних господарів у безправних батраків. Це і є соціалізм, за Сталіним, соціалізм без селян і проти селян.

Сказане Андрієм саме напрошувалося на висновки, і дехто вже почав їх робити, кидаючи з місця одну фразу за іншою. Всі зійшлися на тому, що Сталін — такий, яким він є, селянам не потрібний, не підходить їм також його генеральна політика.

Страхиття голоду та масового вимирання, наче ті страшні видіння, щодня поставали наяву перед людьми. Саме життя в натурі творило найжахливіші картини, які гнітюче впливали на свідомість.

Мене ж цікавило те, як ці картини сприймалися і відображалися у свідомості людей, які емоції та думки викликали у них. Слід сказати, що відтворювалися вони з граничною точністю, але висловлювались якось уповільнено, що, очевидно, відповідало ритмові життя голодних та ослаблених людей. У кожному їх слові звучали глибокий біль і стурбованість за своє майбутнє...

Сама наша хата, в якій народжувався такий незвичайний лист, нагадувала чимось активно діючу фортецю на важливому стратегічному напрямі. Ззовні, знадвору на неї навалювалися всі злі сили непогоди, від яких вона гула, тремтіла, й готова була ось-ось зірватися з місця. Всередині ж хата містила розбурхану стихію, хоч і добрих, але гнівних, бунтівливих сил, які свідомо готові були йти проти тодішнього соціального режиму заради того, щоб забезпечити собі право на порядне людське життя без насильства та голоду.

Дивна єдність панувала у цій «фортеці». Люди, здебільшого малограмотні та політично неосвічені, виробляли свою, таку, що йшла від здорового глузду, лінію поведінки. Вони не хотіли вмирати, на що прирікала їх тодішня дійсність, а тому й протиставляли смерті свою жагучу пристрасть до життя.

«Не було в нашому житті нічого більш жахливого, ніж цей ненаситний і всепоглинаючий голод», — щиро ділився своїми думками й враженнями наш близький родич Григорій Зотович. Звертаючись через голови всіх прямо до мене, говорив далі: «Батько твого батька — Харлампій і мій батько — Зот були двоюрідними братами і провели більшість свого життя у панських економіях. Ми з твоїм батьком теж чимало горя зазнали. Змалку надривалися на поміщиків та куркулів. Але такого горя, як нині, повірте, не знали. Були й раніше голодні роки. Скажімо,

у 1921 р. важко було жити, в нашому краї був неврожай, в країні — розруха. Однак, Ленін і держава тоді зробили все, щоб врятувати народ від вимирання. Тепер же смерть прямо спустили з ланцюга й вона давить, душить нас. А з Кремля ніби йдуть команди «Дави, души більше». Не шукають виходу з біди, не дістають хліба, а продають за кордон і ту його малість, яка є в країні. Хіба це соціалістичний порядок? Та це ж прями́сінський злочин...». Всі присутні загомоніли, підтримуючи ці важкі слова, наводячи красномовні факти на підтримку таких роздумів. Говорили й про те, що в селі щодня маса людей гине, що вулиці і хати від трупів заповнені сморідом, що бригадир не встигає вивозити померлих на звалище. І про що б не гомоніли тут люди, все зводилося до одного: нема хліба — тому й голод, а щоб зупинити голод — потрібен хліб. От тільки прокляте нерозв'язне питання: «Де і як його дістати?»

А образи і скарги присутніх сипалися дедалі більше.

Ще недавно веселий і жвавий чоловік Андрій Микитович, який тепер сидів з похмурим виглядом та більше мовчав, раптом почав розповідати про те, що вся його сім'я перейшла на жолуді й лісові торішні плоди і коріння, що доводиться розгрібати сніг і копатися у мерзлій землі, аби добути цей харч. «Через те, як бачите, — якось сором'язливо посміхався він, — і сам чорний, як земля».

Тихо скрипнули вхідні двері, й на порозі з'явився худючий Захар Головенків, якого в нас прозвали «козиним батьком». Він вибачався за те, що спізнився, підійшов до мого столу і з заяложеної торби вийняв меншу торбинку, а з неї — якийсь маленький вузлик, а з вузлика — ще менший пакуночок в газеті. Обережно розгорнувши його, поклав те, що в ньому знаходилось, прямо переді мною. Люди нагнулися, щоб краще роздивитися, що ж воно там таке. Захар аж образився: «Що, не бачили нашого теперішнього хліба?» Він взяв шматочок, який так і розсипався у руках, і підніс вгору, щоб усі вже бачили, а далі звернувся до мене: «Бери, посилає його Сталіну. Бодай його черви погані їли...». І додав ще кілька міцних слів. Потім, щоб ні в кого не було сумніву про кого він говорить, сказав: «Я говорю про самого Сталіна. Говорю і не боюсь... Що він зі мною зробить? На хвіст солі насипле. Так ми вже таке бачили і чули. Уже більшого горя, ніж смерть мого Мишка, світ не бачив». Після цих слів дехто з присутніх почав заспокоювати Захара і разом з тим по-доброму докоряти йому, мовляв, знайшовся хобробрый заець.

Худорлявий, хворобливий на вигляд чоловічок Прокіп Овчаренко після своїх міркувань про якість хліба сказав: «А Сталіну не треба посилати такого недоброго... Він самолюбивий і мстивий, образиться та замість хліба пошле туди, де Макар й телят не пасе».

У хаті піднявся гамір, полетіли нові гострі репліки: «Вовків бояться — в ліс не ходити», «Але й дратувати гусей не треба», «Ми ж пишемо Сталіну, тому і з ним треба рахуватися». А сільські ковалі, брати Іван, Гнат і Микола Шепети взялися, було, захищати кремлівського керівника.

Але коли Івана запитали, що ж хорошого він має від нинішнього життя, то він не знайшов що відповісти.

Говорити тут вже було ні про що. Факти свідчили самі за себе. А я мимоволі почав розмірковувати далі. Справді, люди працюють, і більшість непогано працює. Чому ж так злиденно вони живуть? Виходить, праця — ще далеко не все. І раби, й кріпосні селяни, як мене вчили у школі, теж багато працювали. А жили гірше гіршого. Терпіли неволю, над ними тяжів гніт насильства. Так, мабуть, справа не стільки в праці, скільки у тому соціальному режимі, за якого працюють люди.

За столом проти мене сидів хилий, блідий, як віск, засушений, як опеньок, рідний брат Прокопа — Павло Родіонович. Він закликав усіх присутніх до порядку та організованості, злагодженості та примирли-

вості у суперечках. По-доброму радив і мені, що записувати на папері з того, що говорилося на сходці.

Всі добре знали, що Павло ні до колгоспу, ні будучи в колгоспі не нажив ніякого багатства, але дітей у його сім'ї було з десяток.

Голод підступно загрожував їх життю. Щоб якимось підтримати і врятувати своїх дітей, Павло влаштувався старшим сторожем у колгоспній конторі. Там йому іноді вдавалося випросити як милостиню у поважних приїжджих гостей або шматочок недоїденого хліба, чи щось інше із залишків їжі. А вже коли закінчувався робочий день і керівництво — своє та чуже — роз'їжджалось чи розходилося, для Павла наставала та жадана пора, коли він міг вільно хазяйнувати не тільки на столах, а й у сміттєвих ящиках, звідки він вигрібав маленькі й брудні шматочки, крихти хліба, шкурку від ковбаси чи сала. Все це, як дар божий, Павло носив додому і підгодовував цими «ласощами» свою дружину та дітей.

І якраз, коли Павло почав розповідати про свою сімейну трагедію, про те, як діти його вже кілька днів нічого не їли, в хату з криком ввійшла його дружина Мокрина і одразу накинулася на чоловіка: «Ти тут сидиш, язиком плещеш, а меншенька наша від голоду помирає. Корчиться від болю, ніжками перебирає, на обличчі ні кровинки». А потім після паузи додала: «Ану марш додому. Вмирати, так всім разом!»

Грובה мовчанка запанувала в хаті. Якраз у цю мить погасло й світло каганця. Згодом його знову запалили, а темрява в душах присутніх панувала й далі.

То був час, коли в голодному житті людей можна було всього чекати і навіть найбільш страшне, смертельне не викликало здивування. Та те, що трапилося щойно, приголомшило всіх. Люди мовчки із закам'янілими обличчями проводжали нещасне подружжя. Ніхто й слова, ні півслова не мовив, не висловив ні співчуття, ні жалю...

Я теж сидів у якомусь заціпенінні і думав: «А, може, й справді тут слова вже не потрібні. Велике горе переноситься мовчки. Недарма для вшанування пам'яті померлих існують «хвилини мовчання». Але ж то по померлих. А тут ще йшлося про живих, яких можна було б ще врятувати. На пам'ять приходив відомий вислів: «Чужого горя не буває». Однак це в нормальних умовах життя. А коли вони такі ненормальні, коли горе, а то й смерть самі підносяться до норми і стають звичайними явищами. Коли вони входять у щоденний спосіб життя? При цьому в людей черствіють, притуплюються думки та почуття. І мабуть, за таких обставин нічого дивуватися, коли за своїм особистим горем людина не завжди чітко та ясно бачить горе інших людей. І тоді зміст наведеного вислову, якщо й не цілком, то частково втрачає свій смисл.

(Далі буде)

Одержано 15.08.90.

В воспоминаниях очевидца голода начала 30-х годов рассказывается о реальном факте написания крестьянами села Луценок Полтавской области письма-протеста на имя Сталина и об обстоятельствах, при которых это происходило.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

С. Максудов (США)

Демографічні втрати населення України в 1930—1938 рр.

Ця стаття з виданої автором у Сполучених Штатах Америки книги «Втрати населення СРСР». Не всі питання, порушені в ній, висвітлені з однаковою повнотою. Найбільша увага приділяється втратам у роки колективізації.

Роки колективізації за умовами життя й ступенем адміністративного тиску на населення не були чимось однорідним. На першому її етапі (1928—1929 рр.) сильних економічних і політичних переслідувань зазнала порівняно невелика група населення (3—4% дворів). На цю найбільш заможну частину селянства було покладено збільшену частку поставок зерна за низькими цінами, і в разі невиконання цього зобов'язання їх судили за статтями 127 та 135 Карного Кодексу УСРР і при-суджували до штрафу п'ятиразового розміру, повної конфіскації майна або тюремного ув'язнення на 1—3 роки. Усього на Україні в 1929 році індивідуальному оподаткуванню (не за нормами) було піддано 155 тис. господарств (3,02% усіх сільських дворів)¹. Ця цифра приблизно удвічі більша, ніж оцінка куркульських господарств за гніздовим переписом 1929 р. (1,4% сільських сімей)².

Загальна кількість репресованих за вироками судів невідома, однак, і неповні дані досить значні. Так, на XI з'їзді КП(б)У вказувалося, що в 1929 р. у 22 округах (із 41-го) було розпродане майно 33 сільських господарств (14,7% сімей, що були визначені як куркульські)³.

Розходження у загальних оцінках чисельності куркулів, на які ми наштовхуємося, розглядаючи ці цифри (155 тис., 72 тис., 242 тис.— тільки по 22 округах), пов'язані з тим, що різні радянські установи вкладали в поняття «куркуль» різний економічний і політичний зміст. Під час гніздового перепису використовувалися дві ознаки: вартість засобів виробництва і наймання робочої сили. Куркульськими вважалися господарства, що мали засоби виробництва вартістю понад 800 крб., за умови здавання їх в оренду чи наймання робочої сили на 50—75 днів на рік, або господарства із засобами виробництва на суму 408—800 крб. при найманні робочої сили протягом 151 дня щороку⁴. Підрахунки показують, що за такого підходу частка чужої праці в загальній вартості додаткового продукту, створюваного в господарстві, становила 4—6%. Під час оподаткування до куркульських відносили господарства, в яких систематично використовувалася чужа праця, або які мали механічні, вітрові чи водянні двигуни. В деяких інструкціях додатково робилися застереження, що одержуваний прибуток має бути вищим за 300 крб. на людину і 1500 крб.— на сім'ю (дещо менше річного прибутку робочої сім'ї в ті роки). Нарешті, місцева адміністрація відносила до розряду куркулів усіх неугодних і непокірних осіб.

Проте репресії проти куркулів не відігравали в той період визна-

¹ Історія селянства УРСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 124.

² Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса.— М., 1972.— С. 71—72.

³ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня.— М., 1979.— Т. 2.— С. 343.

⁴ Там же.— С. 314.

чальної ролі у збільшенні втрат населення. Важливішим було зниження рівня його життя. Запровадження карткової системи і спеціального постачання на заводах завдало тяжкого удару широким верствам городян, не прикріплених до виробництва і установ. Ринкові ціни на хліб зросли протягом двох років більш як утричі, що не могло не позначитися на становищі рядового жителя міста⁵.

1930—1931 рр. були періодом наступу на куркуля, який прийнято називати «знищенням як класу». Як відомо, комісія Політбюро, плануючи геноцид, намітила: заарештувати (з метою розстрілів і запроторення до в'язниць) 60 тис. чол. (їхні сім'ї виселялися), заслати до північних районів 150 тис. сімей і експропріювати майно та переселити всередині тієї чи іншої області 3—4% усіх селян (загалом майже 750—1250 тис. селянських господарств)⁶. На частку України за такої розверстки припадало від загальної чисельності населення: близько 40 тис. сімей — на знищення й висилку, 150—250 тис. — на розкуркулення. Радянські дослідники відзначають, що планові цифри були майже повсюдно перевиконані. На Україні тільки в 1930 р. було ліквідовано майже 3% селянських дворів (160 тис.) і «вислано за межі республіки менш як половину» всіх розкуркулених⁷. Це означає, що близько 400 тис. жителів України опинилися в тяжких умовах північних районів (Комі, Карелія, Мурманськ, Північний Урал). За даними інших авторів, кількість розкуркулених сімей становила 200 тис.⁸ Створюється враження, що ця цифра також стосується тільки 1930 р. Наведена авторами сума конфіскацій у 1930 р. (90—95 тис. крб.) свідчить про більшу кількість розкуркулених. За даними Наркомфіну, середня вартість майна експропріюваної сім'ї становила 550—600 крб.⁹

Зрослі втрати серед засланих можна оцінити за даними М. О. Івницького (з 300—380 тис. сімей, засланих до 1940 р., залишалось 220 тис. сімей — 930 тис. чол.)¹⁰. До цієї цифри слід додати оцінку природного приросту населення за 8 років, відняти приблизно 6% реабілітованих¹¹ та деяку кількість утікачів. У будь-якому разі зрослі втрати серед розкуркулених будуть не менші за кілька сотень тисяч, у тому числі, ймовірно, понад 100 тис. припадає на частку населення України.

Поряд з розкуркуленням втрати в 1930—1931 рр. збільшувалися й за рахунок погіршення умов життя населення. Достатньо вказати на те, що ринкові ціни в країні зросли до кінця першої п'ятирічки порівняно з 1928 р. у 30 разів¹².

Третій період колективізації, який почався в 1932 р., був найтяжчим. З цього часу держава перебудовує організацію колгоспів таким чином, щоб незалежно ні від чого одержувати певну кількість продуктів сільського господарства. Зустрічні поставки промислових товарів у село стають не обов'язковими, ціна на заготовлювані продукти зберігається постійною (у десятки разів менша, ніж їх ринкова вартість), але головне — у разі поганого врожаю село виявилось змушеним віддавати державі майже всю продукцію, не лишаючи собі навіть міні-

⁵ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937).— Киев, 1979.— С. 120.

⁶ Сидоров В. А. Ликвидация в СССР кулачества как класса: Вопр. истории.— М., 1967.— С. 28.

⁷ Трифонов М. Очерки истории классової борьбы в СССР в годы нэпа.— М., 1960.— С. 249 (дається посилання на ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 543, 683, 950, 951, 992).

⁸ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.— М., 1963.— С. 183 (посилання на журнал «Партработа в колхозах», 1934, III, с. 109).

⁹ Івницький Н. А. Указ. соч.— С. 330, 298—299.

¹⁰ Вопросы аграрной истории Вологды, 1968.— С. 183; Івницький Н. А. Указ. соч.— С. 346, 298—299.

¹¹ Там же.— С. 238—239.

¹² Кульчицкий С. В. Указ. соч.— С. 127.

мальної кількості для харчування. Ці жахливі порядки обертаються трагедією масового голоду. В 1932 р. було заборонено продаж зерна в областях, які не виконали плану заготівель. Це поставило під загрозу існування широких верств сільського населення, які завжди купували частину зерна на ринку. Голод 1933 р. завдав Україні і всій країні жахливих збитків. Та й у наступні 1934—1936 рр. становище було не набагато кращим. За сучасними даними ЦСУ, урожай зерна в СРСР у середньому за чотири роки (1933—1936) становив 66,8 млн. т. З них на заготівлю пішло 26,4 млн. т, на насіння — 13,3 млн. т. Фуражне зерно за тодішнього поголів'я мало становити не менш як 9 млн. т, мінімальні втрати — 2 млн. т, і, таким чином, на кожного із 120 млн. сільських жителів країни залишається в середньому протягом 4-х років по 440 г зерна на день¹³.

Слід підкреслити, що це аж ніяк не було середньою нормою споживання. Розподіл за територіями, соціальними верствами, нарешті, за роками (дуже тяжкі 1933 р. і 1936 р. і трохи благополучніші 1934 р. і 1935 р.) показує, що значна частина сільського населення іноді взагалі не мала хліба. Становище на Україні було в той час тяжчим, ніж загалом по СРСР, оскільки на неї припадала збільшена частка заготівель.

Втрати населення в ці роки включають не тільки безпосередню загибель від голоду. Різке погіршення харчування збільшило смертність від усіх хвороб.

Особливо великими були втрати дітей. Про це свідчать матеріали перепису населення. На схемі вікової піраміди 1939 р. можна побачити величезний вріз, який не поступається за величиною скороченню народжуваності під час першої світової і громадянської воен. Різниця між цими двома періодами полягає в тому, що у роки війни вирішальну роль відігравав розрив шлюбних зв'язків, мобілізація понад 15 млн. чоловіків. У 1932—1933 рр. нічого подібного не було. Згодом, у 1934—1936 рр. спостерігалось підвищене обмеження народжуваності як через психологічну реакцію населення на погіршення умов життя, так і через фізіологічні причини (зменшення вірогідності зачаття в 1933 р. через різке зниження рівня життя). Лише наприкінці періоду 1937—1938 рр. народжуваність приблизно досягла рівня 1928—1931 рр.

Крім загибелі від голоду й поганих умов життя, втрати населення на третьому етапі колективізації зростали за рахунок потоку репресій, що посилювалися. За законом від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності дозволялося піддавати покаранню аж до розстрілу за недогляди, неохайність у роботі, дрібні крадіжки. Поломка в моторі трактора, здохла конячина, підбрана морквочка — все це могло скінчитися суворим покаранням. Судова статистика тих років невідома, але непрямі свідчення, які наводяться час від часу радянськими авторами, досить переконливі. Наприклад, розповідаючи, як успішно міліція охороняла священну й недоторкану власність радянської держави, М. Трифонов повідомляє, що кількість засуджених за статтю закону від 7 серпня зменшилася в другій половині 1934 р. порівняно з першою половиною 1933 р. у 5 разів (по Україні і РРФСР), а в другій половині 1935 р. — майже в 20 разів¹⁴.

Високий урожай 1937 р. завершує період масових втрат населення від колективізації. Та в цей час у країні вже розгортається нова кампанія знищення населення — Великий терор. Можна назвати лише загальні обмеження можливого числа жертв у 1936—1938 рр. Відомо, що частка заарештованих чоловіків була набагато вищою, ніж заарештованих жінок. Також відзначають, звичайно, що арешти охоплювали

¹³ Втрати і фуражне споживання зерна наводимо за: Jasnej N. *Socialized Agriculture of the USSR*.— Stanford, 1949.— P. 752—760, 786—797.

¹⁴ Трифонов М. Указ. соч.— С. 263.

верству радянської інтелігенції, порівняно рідко вторгаючись у пролетарські маси. За оцінками результатів переписів населення 1926 р. і 1939 р., Великий терор забрав на Україні, ймовірно, близько 200—300 тис. життів.

Вернімося до розгляду загальної величини втрат для 1927—1938 рр. Головним джерелом відомостей для такої оцінки служать радянські офіційні публікації.

Метод, використовуваний для оцінки втрат, полягає в розрахунку нормальної зміни чисельності кожного покоління чоловіків і жінок протягом розглядуваного періоду.

Величезне значення для оцінки втрат мають праці Ю. Корчака-Чепурковського. Йому вдалося опублікувати результати перепису населення 1939 р. за статево-віковими групами для України — матеріал, надзвичайно необхідний для аналізу втрат.

Розглянемо баланс втрат населення України в 1927—1938 рр. (табл. 1). Ми бачимо, що на початку 1927 р. населення становило 29 млн. чол. За таблицями смертності в ті роки (1926—1927 рр.) про-

Таблиця 1

Рух населення України в 1927—1938 рр. і розміри втрат (у тис. чол.)

Рух населення	ч.	ж.	обидві статі
Чисельність 17.12. 1926	14184	15005	29189*
Народжено в 1927—1938 рр.	6159	5869	12028
Зменшення	5939	4931	10870
Вмерли «природною смертю»	3329	3169	6498
Втрати	2610	1762	4372
У т. ч. втрати народжених до 1927 р.	1837	1077	2914
Після 1927 р.	773	685	1458
Сальдо міграції	350	250	600
Чисельність 1.1. 1939	14754	16193	30947
Похибка таблиць смертності 1926—1927 рр.	+400; —400		
Помилки в оцінці народжуваності	+500; —200		
Похибка обліку населення переписами	+200; —400		
Помилки вікової групи	+100; —100		
Помилка в оцінці міграції	+200; —600		
Похибка обчислень	+100; —100		
Можливе перебільшення розміру втрат	2083		
Можливе применшення розміру втрат	1500		

* З поправкою Ю. Корчака-Чепурковського на недооблік поколінь 0—2 роки на 11,9%.

Таблиця 2

Співвідношення народжень і абортів на Україні в 1934 р.

Народження і аборти	Місто	Село	Усього
Чисельність жителів (тис.)	7160	21840	29000
Чисельність жінок 15—50 років (тис.)	2000	6400	8400
Народжень (тис.)	100	608	708
Абортів із зсувом на 7 місяців назад (тис.)	300	480	780
Народжень і зсунутих абортів (тис.)	400	1088	1488
Народжень на 1000 жителів	14	27,8	24,4
Абортів на 1000 жителів	42	22,0	26,9
Народжень і абортів на 1000 жителів	56	49,8	51,3
Народжень на 1000 жінок 15—50 років	50	95	84
Абортів на 1000 жінок 15—50 років	150	75	94
Народжень і абортів на 1000* жінок 15—50 років	200	170	177

* У 1926 р. було на 1000 жінок 15—50 років 162,1 народження і 18,9 абортів; у 1929 р., відповідно, 132,6 і 42,7.

Таблиця 3

Зміна чисельності деяких національностей на Україні (у тис. чол.)

Національність	Чисельність 17.12. 1926	% від чисельності в країні у 1926 р.	Зростання по країні в % за 1926—1939 рр.	Передбачуваний приріст на Україні в %	Чисельність в 1939 р. при природному прирості
Українці	23219	74,4	9,9	—	23300*
Росіяни	2677	3,4	28	15	3079
Євреї	1577	60,6	16,4	—	1533*
Поляки	476	60,9	—19,5	—10	430
Німці	395	31,9	15,2	15,2	455
Молдавани	260	93,2	—6,8	—6,8	242*
Греки	108	50	34	34	152
Болгари	93	83,8	2,5	2,5	95
Білоруси	76	1	11,3	11,3	85
Інші	137			20	163
Усього	29018				29534

Фактична чисельність у 1939 р.— 30 947 тис. чол. (30 960 тис. чол.). Баланс міграції — 1413 тис. (без українців, євреїв, молдаван)* — фактична чисельність. Чисельність росіян, білорусів, народів Поволжя та інших малих народів, які жили переважно в РРФСР, зросла по країні між 1926 р. і 1939 р. на 19,3%. Отже, населення РРФСР і БРСР мало збільшитися з 98 441 тис. до 117 453 тис., тобто на 2,6 млн. вище фактичної. Ця різниця пояснюється міграцією.

Таблиця 4

Зміна чисельності і смертності населення України за фактичним обліком і за розрахунком (тис. чол.)

Рік	Чисельність на кінець року						Приріст за рік	
	наявне населення						обидві статі	
	облік			розрахунок			облік	розрахунок
	ч.	ж.	обидві статі	ч.	ж.	обидві статі		
1927	14 438	15 260	29 699	14 490	15 310	29 800	644	610
1928	14 773	15 564	30 337	14 775	15 594	30 369	662	569
1929	15 068	15 837	30 905	15 032	15 849	30 881	542	512
1930			31 403	15 263	16 078	31 341	498	460
1932			31 901*	15 642	16 452	32 094	498	753
	смертність за рік							
1927	276	247	523	300	272	572		
1928	261	235	496	297	271	568		
1929	284	255	539	296	271	567		
1930			498	293	270	563		

* Постійне населення. Як правило, воно нижче за наявне.

тягом 12 років, тобто до 1939 р., мало померти 6,5 млн. Таку смертність можна вважати «нормальною», «природною смертністю». Вона відповідає тогочасному рівню життя, медичному обслуговуванню тощо.

Однак фактично в результатах перепису 1939 р. втрати населення виявилися набагато більшими. Фактичне зменшення між переписами становило 11,2 млн., у тому числі 2,9 млн. становлять зрослі втрати дорослого населення. Третина жінок, що померли в той період, не повинні були загинути за нормального рівня смертності. Те ж саме можна сказати про майже половину померлих чоловіків.

Протягом 12 років народилося близько 12 млн. дітей. Однак у перепису 1939 р. враховано тільки 8 млн. дітей, молодших 12 років. Отже, майже 4 млн. померли протягом цього часу. Таблиці смертності за 1926—1927 рр. і 1938—1939 рр. дають можливість оцінити, скільки

людей мало померти за звичайних умов. Вони показують, що майже третина дітей померла передчасно.

Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Діти молодшого віку при цьому найбільш вразливі. Це показав свого часу й голод 1921 р. Як писав у ті роки В. Арнаутів у книзі «Голод і діти на Україні», «є губернії і повіти, в яких майже не лишається дітей, молодших 6—7 років». І якщо в 1921 р. цього не сталося (принаймні щодо губерній), то лише завдяки продовольчій допомозі і увазі всього світу. В 1933 р. голодуюче населення було кинуте напризволяще.

Втрати населення включають (в табл. 1) і баланс міграцій. Оцінити міграційні потоки тих років нелегко. Відомо, що міста України (особливо міста Донбасу) приваблювали багато населення з інших республік. Водночас розкуркулення і міграція на схід, за Урал, забирала велику кількість сільського населення. За моїми підрахунками, в'їзд на Україну перевершував в'їзд на 600 тис. чол.

Часто відзначають, що в села України після голоду було завезено багато поселенців з російських областей. З цим твердженням важко погодитися. Перепис 1959 р. показав, що частка російського населення в селах України змінилася мало. Якщо в 1926 р. у сільській місцевості України проживало 20 млн. українців і 1,3 млн. росіян, то в 1959 р. у тих же межах було 14 млн. українців і 1 млн. росіян¹⁵. Ці цифри свідчать про те, що якщо й було переселення росіян у сільську місцевість на Україні, то воно становило не мільйони, а десятки тисяч, у крайньому разі — сотні тисяч.

Спинимось коротко на втратах в інших районах СРСР. Загальні втрати Радянського Союзу протягом 1926—1939 рр., підраховані тим же методом, становлять близько 9,8 млн. чол. Таким чином, на Україну припадає трохи більше половини втрат. Крім того, дуже постраждали Північний Кавказ і Казахстан. На цих територіях також виявилися величезними втрати дітей — перша ознака втрат від голоду, а також загальне зменшення кількості населення. Відомо, що скорочення чисельності казахів протягом 1926—1939 рр. становило 870 тис. чол. Дуже постраждали й інші кочові народи, які не одразу зуміли пристосуватися до безглузвих в їхніх умовах вимог успішництва худоби.

Практично не було територій, які б не постраждали. Річ у тім, що хоч голод охоплював тільки частину країни, а жахливий смертельний голод торкнувся тільки сільського населення України, Північного Кавказу, Казахстану, деяких районів Поволжя й Сибіру, але погіршення харчування та умов життя зачепило всю країну.

На завершення я хочу повернутися до загальних цифр. Убуток 4,5 млн. чол. із загальної кількості 30 млн. становить 15%. Це означає, що майже в кожній сім'ї (у середньому сільська сім'я складалася з 5 чол.) були загиблі. І якщо в якійсь сім'ї обійшлося без жертв, то у сусідів, як правило, загинуло кілька чоловік. Ослаблене й почасти знищене сільське населення підкорилося й без заперечення виконувало розпорядження влади. З цього моменту поставки зерна державі збільшуються в 2—3 рази порівняно з 1926—1928 рр., що передували колективізації, при тому, що врожаї лишалися такими ж або навіть меншими.

Та переможцям у тій жахливій війні було не так уже й весело. Це була «Пірова перемога». Продукція зернового господарства, яка протягом 1923—1928 рр. (за 5 років) майже подвоїлася, упродовж 25 років після колективізації трималася навколо одного й того ж низького рівня при тому, що населення в країні різко зростало. Тваринництво, яке втратило понад 100 млн. голів худоби (коней, корів, биків, овець, свиней), так ніколи й не оговталось від цього удару. Не доводиться сумніватися, що нинішня криза сільського господарства в СРСР

¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи... 1959 г., УССР.— С. 136—191.

сягає корінням у ті далекі роки, в ту «перемогу», яка виявилася поразкою.

Земля й сільські жителі, як змогли, помстилися переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до землеробської праці. Це була жадлива й справедлива помста.

Одержано 12.08.90.

Это статья из изданной автором в Соединенных Штатах Америки книги «Потери населения СССР». Не все вопросы, затронутые в ней, освещены с одинаковой полнотой. Самое большое внимание уделяется потерям в годы коллективизации.

Т. Приймак (Канада)

Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року *

Основну увагу приділено політичним поглядам М. С. Грушевського на державний устрій Російської імперії, висвітлено ряд важливих проблем, пов'язаних з його конституційним проектом 1905 р.

М. Грушевський відіграв важливу роль у політичному житті. Він був дорадником і критиком політиків і суспільно-громадських діячів різних напрямів. Наприкінці минулого століття він був співорганізатором галицької «Української Національно-демократичної партії». У 1905 р. він брав участь в організації українського парламентарного клубу в російській Державній думі. Протягом наступних років він став широко відомим поборником федеральної децентралізації Російської імперії. Під час великої революції 1917—1918 рр. його негайно обрано головою революційного українського парламенту—Центральної Ради—і він пробував безпосередньо ввести в життя свої думки про національність, демократію і федералізм¹.

Політичні переконання Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благодієвний вплив розвитку і освіти². Поширення освіти пов'язували з читанням і писанням рідною мовою і поєднували з розвитком народної літератури. Це ствердив сам Грушевський у 1898 р., коли він хвалив політичну та літера-

* Стаття передруковується з часопису «Український історик» (журнал історії і українознавства) / Під заг. ред. Любомира Винара.—1985.—Числа 1—4 (85—88).—Т. 22.—С. 34—45.

¹ Роль Грушевського в українській революції стала після 1920-х років спірною, коли загострилися ідеї націоналізму, а такі ідеологи, як Дмитро Донцов, обвинувачували історика в наївному народолюбстві, яке не сприяло створенню суверенної української національної держави. Питання ролі Грушевського в політиці присвячена моя стаття Mykhailo Hrushevsky: Populist or Statist? // Journal of Ukrainian Studies.—Toronto, 1981.—№ 10.—Pp. 65—78.

² Дотепер немає докладної загальної історії українського національного руху в XIX ст. Короткі огляди подали В. Дорошенко (*Українознавство в Росії. Новітні часи.*—Відень, 1916.—115 с.), а щодо Галичини найновіший огляд І. Л. Рудницького *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule // Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.*—Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982.—Pp. 23—67. Див також: Оршан Я. *Розвиток української політичної думки за сто літ* (Начерк курсу). *Альманах: Ідея в наступі.*—Лондон, Українське інформаційне Бюро, 1938.—С. 63—109.

турну діяльність свого близького співробітника Івана Франка, а ця діяльність, на його думку, належала до героїчної епохи українсько-руської національної культурної та прогресивної ідеї³.

За раних років Грушевський не мав ясної політичної програми, згідно з якою можна було б вимірювати його народолюбство чи федералізм. Однак уже дуже рано в житті Грушевський ознайомився з всеслов'янськими ідеалами кирило-мефодіївських братчиків, які були міродатними в початковій фазі українського національного пробудження, і він почав брати участь в українському письменстві. В Київському університеті він вчився в історика Володимира Антоновича, який був передовою постаттю в народному русі, а поряд з тим прихильником французького теоретика федералізму П'єра Прудона. Протягом цих раних років в Наддніпрянській Україні М. Грушевський, як і його учитель В. Антонович, стояв осторонь революційної політичної діяльності, а займався передусім культурницькою працею. Щойно переїхавши в Галичину, він, використовуючи відносну свободу австро-угорської системи, мав змогу ясніше висловити свої політичні ідеї⁴. Слово першу ясну заяву в справі політичного «вірую» склав Грушевський 1899 р., коли він взяв участь у створенні «Української національно-демократичної партії». Ця галицька партія сприяла політичній незалежності цілого українсько-руського народу, а водночас — об'єднанню всіх українських земель під австрійським пануванням і виборенню для них національної автономії. Партія підтримувала також тих наддніпрянських українців, які домагалися перебудови Російської імперії в федеральну і конституційну країну⁵.

На початку ХХ ст. до основних ідей російського «руху визволення», який виступав проти царської автократії, не належала думка про децентралізацію на федеративних основах. У той час як реформатори на зразок Д. Н. Шипова обстоювали поширення земства як форми місцевого самоврядування і створення національної асамблеї як дорадчого органу, то керівники ліберального руху (Петро Струве і Павло Мілюков) зосереджували свою увагу на конституційному проекті, який гарантував би громадські вольності та юридичну законність. Усі ці російські діячі відкидали цілковито ідею федералізму. Так, наприклад, на паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 р., Струве відкинув принцип федералізму і готовий був визнати певні автономні конституційні права лише Фінляндії і Польщі. (Протягом кількох наступних років Струве перетворився у одного з найвиразніших російських ліберальних критиків українського національного руху). Мілюков також не хотів мати нічого спільного з федералізмом і відкидав навіть дуже обмежені пропозиції Струве в національному питанні⁶.

Справжніх прихильників децентралізації серед російських лібералів було дуже мало. Таким, був, наприклад, професор права Московсь-

³ Маковей О. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка.— Л—НВ, IV/Львів, 1898.— С. 119—122; Крушельницький А. Іван Франко.— Коломия.— С. 5—8.

⁴ Про молоді роки Грушевського в моїй дисертації: Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture.— Рр. 1—31.

⁵ Програму партії вперше опубліковано в *Ділі* (Львів), ч. 281, 28 груд. 1899 р.: «Народна програма». Роль Грушевського у створенні Національно-демократичної партії я докладно з'ясував у: Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture.— Рр. 77—84.

⁶ Про паризьку нараду див.: Fischer George. Russian Liberalism.— Cambridge, Mass., 1958.— Рр. 169—170; Pipes Richard. Struve: Liberalism on the Left 1870—1905.— Cambridge, Mass., 1970.— Рр. 363—366. Навіть «народника», російського письменника В. Короленка, який відкидав федералізм і обмежував свої українські симпатії поширенням системи земства, О. Лотоцький в *Сторінках минулого*, тт. 4 (Варшава, 1932—1939), II, с. 443—450 назвав двоєдушним. З російських партій лише соціалісти-революціонери підтримували «організацію взаємин між народами на федеративній базі, оскільки це можливо». (Проект програми, 5 травня 1904 р.).

кого університету Степан Фортунатов — прихильник американського федералізму, або Максим Ковалевський, який зосереджував свою увагу на поширення повноважень земства і обороняв автономні права «історичних» національних територій, до яких він зараховував, наприклад, Фінляндію і свою батьківщину Україну⁷.

Грушевський був, очевидно, свідомий цього підходу російських лібералів, включаючи незначну меншість тих, які виявляли еластичність у національному питанні. Весною 1903 р. він навіть викладав у «Вільному російському університеті», заснованому Кавалевським за рік перед тим у Парижі⁸. Однак шойно наступного, 1904 р., з приходом «політичної весни» нового царського міністра внутрішніх справ П. Д. Святополка-Мирського Грушевський включився в загальне обговорення національного питання децентралізації Російської держави.

Спершу Грушевський написав «гарячого й гострого» листа новому міністрові з наріканням на заборону друкування книжок українською мовою. Він отримав дозвіл надрукувати декілька своїх праць, включно з багатомною «Історією України-Руси» та з важливою статтею «Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Після цього спеціальна комісія Академії наук на чолі з академіками О. О. Шахматовим і Федором Коршем подала рекомендацію скасувати заборону друкування українських книжок⁹.

Однак реформи Святополка-Мирського не усунули опозиції до самодержавного режиму Миколи II. На початку 1905 р. стало ясно, що треба здійснити основні зміни, бо інакше настане повний хаос. У цей час, у березні 1905 р., Грушевський включився у загальне обговорення конституційного питання в Росії. З одного боку, він виступає реформатором, який хоче усунути панування деспотичної бюрократії і підтримати загальний рух до громадської свободи. Він захоплювався тим, що російське бюрократично-політичне самодержавство, яке ще кілька місяців тому почувало таку силу, що ніхто не міг до нього доторкнутися, «валиться на наших очах», і дійшов висновку, що думка про відбудову Росії на вільній і раціональнішій базі перейшла з сфери теорії та далеких майбутніх можливостей у головну турботу, яка притягає увагу не лише громадян Росії, але «й цілого цивілізованого світа»¹⁰.

З другого боку, Грушевський хотів запобігти тому, щоб прихильники українського руху не облишили національної справи в ім'я загального прогресу до загальних вольностей і законності. Михайло Сергійович хотів уникнути повторення 1870-х і 1880-х років, коли, як він

⁷ Загально про Фортунатова і Ковалевського див. в Laserson Max M. American Impact on Russia 1784—1917: Diplomatic and Ideological.—New York: Collier Books, 1962.—Рр. 459—461, 466—473. Ковалевський як прихильник української автономії у Лотоцького О. Сторінки минулого, II, с. 454—456 і Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна // Укр. іст. журн., ч. 48 (Київ, 1966).—№ 4.—С. 135—137.

⁸ Грушевський М. Автобіографія.—Торонто, Союз Українських Студентів Канади, 195.—С. 11—12 і замітка в Літературно-Науковому Вістнику.—XXII (1903).—С. 224; Вороб'єва Ю. С. Русская высшая школа общественных наук в Париже // Исторические записки, Москва, 1982.—Т. CVII.—С. 333—334.

⁹ Грушевський М. Автобіографія.—С. 12—13; Лотоцький О. Сторінки минулого, II.—С. 348—381. Величезне значення, яке українці приділяли цьому меморіалу Академії наук видно з того, що його негайно переклали й видали в Галичині з вступним словом Грушевського. Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова, Львів, Українсько-руська Видавнича Спілка, 1905. Передруковано в друкарні «Народної волі» в Скрантоні, штат Пенсільванія 1916 і в Мюнхені 1976, вид. УВУ. Навіть в советській Україні передруковано цей меморіал з новим вступом і цінними замітками: Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української мови, Київ, Рад. школа, 1961.—Ч. 2.—С. 296, 335.

¹⁰ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії.—Л.—НВ, XXX (1905).—С. 1—10. Передрук: З біжучої хвилі: статті і замітки на тему дня 1905—1906.—Київ, С. В. Кульженко, 1907.—С. 5—15.

твердив, прихильники національного руху обмежилися проповідуванням обережного культурного українства і спричинилися до того, що найактивніші українські елементи відійшли від національної справи і приєдналися до терористичного революційного руху. Ба щобільше, він уважав, що якщо «українофіли» й далі займатимуться археологією чи культурництвом, то це може довести до того, що поляки, фінни та кавказькі народи здобудуть собі автономію, а інші народи і далі залишатимуться під зміщеною гегемонією росіян. Грушевський вважав, що подібне вже насправді сталося з русинами в Австро-Угорщині. Він уважав це найбільшою трагедією, якби таке саме сталося в Росії. На його думку, настав слухний час, і він вимагав, щоб українство в Росії вийшло поза межі етнографічної народності. Воно мусить стати політичною і економічною силою та почати організовувати українське суспільство як націю¹¹.

У травні 1905 р. Грушевський зробив новий вклад у обговорення майбутнього конституційного ладу Російської імперії. Цей свій проект Грушевський спершу опублікував у «Літературно-науковому віснику», а пізніше переклав його російською мовою для загального вжитку в Росії¹². З уваги на цензурні обмеження Грушевський обминав політично небезпечні терміни, як «демократія» і «федералізм». Все ж таки він постійно користується такими термінами, як «прогресивний», «раціональний» і «репрезентативний», а тому немає сумніву в тому, які думки обстоював Грушевський у основних питаннях.

Він розділив свою статтю «Конституційне питання і українство в Росії» на дві частини. У першій він обговорює сучасне політичне становище в Росії і подає свої думки, як прихильники українського національного руху можуть найуспішніше брати участь у загальному русі, що домагається політичних реформ. У другій частині Грушевський коротко з'ясовує гасла російського «ліберального руху», вказує, в чому він сходиться, а в чому розходиться з ними, і пропонує свій власний конституційний проект, який має ввести корективи до думок російського ліберального руху.

Грушевський починає свою статтю описом боротьби між царською бюрократією і російським суспільством. З одного боку, він з'ясовує, як бюрократія застосовує тактику зволікання, обіцяючи маленькі поступки, потім не вводить їх у життя, чекаючи в надії на те, що часи зміняться, а план реформ можна буде просто здати в архів. З другого боку, Грушевський бачить, що всі ті маленькі поступки і довгі зволікання лише посилюють домагання суспільства. Те, що колись було великою поступкою громадській думці, як, наприклад, ідея Шипова в справі народної палати чи думи з дорадчим правом, тепер уже неприйнятна в суспільстві, яке її вважає реакційним домаганням. Суспільство, як каже Грушевський, уже «жадає» загального, рівного, безпосереднього, «тайного» (голосування), хоч дуже незначна кількість громадян здає собі справу з усіх наслідків таких вимог. Таким чином, постає чим далі, тим більша прірва між сподіваннями суспільства і сучасністю та її реальним станом. Насправді найосновніших громадських прав ще не забезпечено, і час-від-часу уряд виявляє супроти них свою зневагу і застосовує каральні заходи проти жидів, вірмен та інших груп, які не контролюють своїх радикальних кіл. Таким чином, уряд побачив слабкість ліберальної інтелігенції і використовує її¹³.

¹¹ Там же.

¹² Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник.— XXX (1905). — С. 245—258; передруковано в *З біжучої хвилі*, с. 16—32 (звідкіля беремо цитати в цій статті) і в скороченому перекладі російською мовою «На конституционныя темы» в *Освобождение России и украинский вопрос*.— Санкт-Петербург, Общественная польза, 1907.— С. 121—131.

¹³ Грушевський М. Конституційне питання...— С. 16—18. Грушевський спеціально згадує «кишинівські події» до квітня 1903 р., які були фактично великим погромом, що в ньому, як згадується, загинули 49 жидів, а 2000 сімей лишилося без

Проте Грушевський бачив, що ліберальний рух може на свій рахунок записати також і дійсні досягнення. Так, наприклад, деякі антиурядові заяви, які лунали на російських зборах у Західній Європі, уже не вважали автоматично кримінальними злочинами. Застосування давніх законів не було послідовним, і на різних нарадах українські делегати могли об'єднуватися з представниками інших народів та опозиційних партій для підтримки резолюцій, які домагалися основних змін російської конституції. З цього матиме користь усе суспільство. Далі Грушевський наводить приклад недавнього з'їзду журналістів і літераторів, а також з'їзду відпоручників земств, на якому українські представники подали свої постулати в справі автономії для різних районів і народів, які займають певну територію. Грушевський вказує на те, що завдяки згоді з іншими народами та з соціал-демократами українську резолюцію в справі національно-територіальної автономії схвалила більшість делегатів на з'їзді журналістів¹⁴. Історик хотів, щоб українські діячі йшли за прикладом своїх земляків на з'їзді журналістів і використали всі свої сили на те, щоб в рамках обмеженої волі слова виявити українські домагання перед суспільством та забезпечити здійснення українських цілей при загальній реформі Російської держави.

Першу частину своєї статті «Конституційне питання і українство в Росії» Грушевський закінчив палким закликом до ветеранів українського національного руху, старої генерації «українофілів», які не хотіли сходити з порівняно безпечних позицій культурницьких кружків, зайнятися також політичними справами. Він звернув увагу на те, що українські домагання рідко коли порушують на багатьох напівлегальних фахових і «всеросійських» з'їздах. Перемога на з'їзді журналістів була, на його думку, винятком. У Російській імперії українцям бракує «консеквенції й витривалості», як каже Грушевський. Вони не використовують належно різних з'їздів і преси, навіть власної. Історик нарікає на байдужість і пасивність більшості та продовжує: «З виїмком кількох, переважно молодших людей, що страються дійсно совісно сповнити сей обов'язок дня, як індиферентно, пасивно держать себе інші... Не хочучи переходити до закидів поодиноким людям, але підступає сам до горла крик: «де ви, передові репрезентанти, генерали й полковники українства, що не писали по-українськи, бо «не володієте» українською мовою, не брали участі в дотеперішнім науковим і літературним руху на галицькій ґрунті, бо уважали, що «малорусский вопрос должен быть разрешен на русской почве», — чому мовчите тепер, коли настала пора рішати його «на русской почве», коли прийшов час вияснити, пропагувати його на вашій звичайній російській мові, у таких близьких і милих вам російських ліберальних кругах?... Чим покриваєте ви перед своєю совістю, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбалство в критичні часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути поминеною при перестрою відносин Росії?»¹⁵.

На цьому Грушевський закінчив першу частину своєї статті «Конституційне питання і українство в Росії», яку він, зокрема, присвятив консервативним ветеранам українського національного руху. Друга частина складається з докладного проекту конституції, якої

стріхи над головою. Проти цієї події протестували Короленко, Горький і Лев Толстой. Див.: Lavi Theodorge. Kishinev // Encyclopedia Judaica.— Jerusalem, 1971.— V. X.— Pp. 1064—1066.

¹⁴ З'їзд журналістів і літераторів відбувся в Петербурзі 5—8 квітня 1905 р., а головним представником на ньому був репрезентант російськомовної «Киевской Старини» Євген Чикаленко. У своїх *Спогадах* (1861—1907), Нью-Йорк, УВАН, 1955, с. 374—377 він описує свої добрі взаємини з грузинами, естонцями, латишами та іншими делегатами неросійських народів на з'їзді.

¹⁵ Грушевський й М. Конституційне питання...— С. 23.

він добивався в Росії, а призначена вона для всіх, хто був зацікавлений, — для українців, литовців чи жидівських соціалістів, зацікавлених у збереженні і розвитку своїх народів, чи для російських «прогресистів» діячів земства, зацікавлених у поліпшенні становища.

Спочатку Грушевський вказав на одноставність думки серед російських лібералів і підкреслив, що, відкидаючи принцип самоврядування для України, Литви чи кавказьких народів, еміграційний лідер російського «ліберального руху» Петро Струве зайняв рішучу централістську позицію. Усі дискусії зводилися до необхідності створити репрезентативний уряд з вирішальним, а не просто дорадчим голосом чи до потреби загальних, рівних, прямих і таємних виборів до центрального всеросійського парламенту з двома палатами за звичайним європейським зразком. В одній палаті було б приблизно 2500 депутатів — представників народу, а в верхній палаті засідали б делегати країн і міст.

Грушевський погоджувався з російськими лібералами в необхідності уряду, складеного з виборних представників з вирішальним голосом, однак він не міг погодитися з загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням в одну двокамерну всеросійську палату. По-перше, на його думку, верховна палата застаріла, нераціональна і в практиці інших європейських країн скомпрометована. По-друге, він наполягав на тому, що одна всеросійська законодавча палата неприйнятна, бо вона буде надто нееластичною і матиме великі громіздкі виборчі округи (з 250 або й 300 тисяч виборців на один округ і позбавляє меншості виборчого права). Ба щобільше, коли великі території та народи напевно оберуть своїх представників у такий парламент, то існувала водночас явна небезпека, що ця невелика кількість коштом всіх інших матиме гегемонію. Тому, на думку Грушевського, всеросійський парламент не може бути єдиною установою представництва: «Що деякі території дістануть свої обласні представительства, в тім ніхто не має сумніву. Отже, питання тільки в тім, чи сі території будуть виїмком, чи ціла Росія буде організована по системі обласної національно-територіальної самоуправи?... Українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілецією тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія. Бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвитку, а не об'єктом боротьби»¹⁶.

Далі Грушевський детально розробив свій зразок національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Згідно з його конституційним проектом, прямі вибори треба перенести в обласні (насправді здебільшого національні) сейми. Делегати з цих сеймів будуть послані в центральний парламент, який, отже, буде формуватися на базі непрямих виборів. Грушевський однак остерігає, що непрямі вибори в центральний парламент були б дуже небезпечні, якщо б лише більшості обласних сеймів вибирали б депутатів. Це позбавило б виборчого права всякі меншості і спотворило б принцип репрезентації. Він пропонує вибирати депутатів у центральний парламент шляхом вибору окремих членів обласних сеймів на базі спеціальної формули: наприклад, одного депутата від чотирьох членів обласного сейму. Це дало б змогу віддзеркалити правильно широкі зацікавлення громадської думки. Водночас це зменшило б розміри виборчих округ (з 250-ти чи

¹⁶ Там же.— С. 25—26.

300 тисяч, як хочуть російські ліберали, на щонайбільше сто тисяч) і обмежило б кількість депутатів центрального парламенту (з 2500, як пропонують російські ліберали, на приблизно 600 депутатів). Це збільшило б кровні інтереси виборців та їхнє зацікавлення суспільним життям, а з другого боку, центральний уряд складався б з розсудливої і зручної кількості депутатів.

Далі Грушевський переходить до повноважень і юридичної бази самоврядувальних областей. Тут треба, на його думку, схвалити загальні правні основи в рамках конституції, а не лишати це на розсуд центрального парламенту. Грушевський був переконаний, що кожна територія з одним мільйоном мешканців певної національної приналежності мала б мати право самоврядування з власним сеймом. Такий сейм відав би, принаймні, шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров'я, поліпшенням побуту, торгівлею, втримуванням шляхів і місцевою поліцією. Цей територіальний сейм контролював би частину вищої адміністрації і призначав би деяку кількість суддів. Грушевський додавав, що сфери повноважень місцевих сеймів були б ще більше поширені, коли мова про території з ще більшою кількістю населення. Отже, хоч Грушевський про це ясно і не говорив, однак він натякає на те, що Україна з населенням у 30 мільйонів мешканців повинна мати свій власний сейм з ще більшими повноваженнями, ніж він згадував вище¹⁷.

Грушевський додав опісля важливі уточнення до свого плану влади автономних національно-територіальних урядів. Вибори в обласні сейми мали відбуватися на базі загального, рівного, прямого і таємного голосування, однак підкреслював, що виборчі бюро, складені з представників усіх партій, що беруть участь у голосуванні, муситимуть наглядати за виборами, якщо ми хочемо уникнути продажно́ї практики, як, наприклад, заповнення балотувальних урн. Він вказував на Галичину, де зовсім продажна адміністрація пробувала використати введення таємного балотування для того, щоб спотворювати результати виборів навіть більше, ніж це робилося раніше. Грушевський також уважав, що загальне голосування треба доповнити, щоб інтелігенція, люди, поставлені вище в науковому чи культурному сенсі, які стоять понад суто класовими чи професійними інтересами, мали також право голосу. Замість старомодно́ї верхньої палати Михайло Сергійович пропонував, щоб школи, університети, наукові товариства і професійні об'єднання вибирали певний відсоток — як пропонував 25% — членів обласних сеймів. Нарешті, Грушевський уважав, що виборці меншості не сміють бути позбавлені голосу в територіальній чи конституційній системі, яку він пропонував. Він пропонує, що з одної виборчої округи можна обрати більше ніж одного кандидата, наприклад, кандидата з найбільшою кількістю голосів і другого та третього по кількості отриманих голосів. Це далеко точніше відбивало б настрої суспільства і допомогло б послабити «напруження виборчої боротьби, що тепер мусить хапатися всіх способів, аби конче досягнути більшість»¹⁸. Грушевський дійшов висновку, що всі ці удосконалення не

¹⁷ Декілька років після цього головний цензор українських книжок у Києві С. Н. Щеголев обговорив журналістичну діяльність Грушевського 1905 року. В своїй праці *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма* (Київ, 1912). — С. 157 Щеголев зазначає: «Від квітня до серпня 1905 р. проф. М. Грушевський помістив серію статей в петербурзькому *Сыне Отечества*. Зручно танцюючи довкола цензорського пера, він проголосив неминучість основної перебудови Росії». Шойно під час революції 1917 р. Грушевський з'ясував, що він уважав, що найдоцільнішим вирішенням політичної долі України була повна політична автономія, яка наближалася б до цілковитої незалежності. Див.: *Якої ми хочемо автономії і федерації*. — Київ, 1917; передруковано у *Вибрані праці*, вид. Микола Галій. — Нью-Йорк, Головна управа ОУРДП в США, 1960. — С. 142—149.

¹⁸ Грушевський М. Конституційне питання... — С. 31. У питанні прав меншостей, що жили розсіяно на певній території, були зокрема зацікавлені жиди, які

можна було б провести в рамках єдиної парламентарної системи, яку пропонують російські ліберали; згідно з їхньою системою, удосконалення, запропоновані Грушевським, збільшили б кількість депутатів до неможливого. З другого боку, ці поліпшення зовсім реальні в рамках непрямих виборів місцевих сеймів.

В останній частині статті Грушевський обговорює питання місцевих урядів. На його думку, російські губернії не віддзеркалюють ні національного, ні економічного, ні навіть історичного поділу, а тому їх треба зовсім скасувати. Їх мало б замінити самоврядування на рівні повітів і волостей, а це місцеве громадське самоврядування мусило б бути гарантоване основними законами країни¹⁹.

Конституційний проект Грушевського з 1905 р. спочиває, таким чином, на двох основних принципах. Найосновнішим із цих принципів був, як це назвав Грушевський, репрезентаційний уряд; із змісту ясно виходить, що він мав на увазі ні більше, ні менше як повну політичну демократію. Другим принципом є те, що в такій великій і складній державі, як Російська імперія, введення репрезентативного принципу раціонально можна досягти лише далекойдучою децентралізацією²⁰. До національного питання треба підійти прямо, і цілу імперію треба реорганізувати на базі національно-територіальних сеймів. Ці сейми з урядами місцевого самоврядування мали б стати основними складовими частинами держави, а центральний парламент обирали б непрямю, і він ділив би повноваження уряду з місцевими властями. Народність, географічне положення і демографія, а не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення віддаленої бюрократії стали б напрямними для реорганізації держави. Таким чином, М. Грушевський натякає, що насильне бюрократичне розрізнення між державою і суспільністю зникло б і народ сам панував би «прогресивно» і «раціонально»²¹.

Проект Грушевського мав одну слабкість: його було дуже важко здійснити. Національно-територіальну децентралізацію рішуче відкидали керівники російського «визвольного» руху, які вважали, що менші нації повинні природно розплинутися в російському морі. Поляки і фінни також не були зацікавлені, оскільки вони підкреслювали свої «історичні» домагання і прагнули незалежності чи автономії без ува-

полювалися, що територіальна чи конституційна система може позбавити їх представництва. Більшість жидів воліла мати систему пропорційної репрезентації і «позатериторіальної» чи «персональної культурної» автономії. З свого боку, Грушевський вважав, що місцеві автономії в рамках територій і пропорційна репрезентація в сеймі вистачально забезпечують меншості, а культурна автономія недоцільна. Так він думав ще 1913 року: «На национальные темы: К вопросу о национально-территориальной автономии», *Русское богатство*, нр. 1 (Спб., 1913), с. 223—243. Однак на початку 1918 р. революційний український парламент, Центральна Рада, очолена Грушевським, схвалила закон у справі персональної автономії для жидів та інших меншостей. Завдяки цьому жида не виступали проти четвертого універсалу, який проголосив незалежність України. Див.: напр.: Goldelman S. I. *Jewish Autonomy in Ukraine 1917—1920*.—Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1968; Aster Howard, Potichnyj Peter J. *Jewish Ukrainian Relations: Two Solitudes*.—Oakville, Ontario: Mosaic Press, 1983.

¹⁹ Грушевський М. Конституційне питання...—С. 31—32.

²⁰ Катерина II вважала, що великі розміри Росії примушують її бути монархією. Струве обернув цей аргумент і заявив, що розміри Росії примушують суспільство брати участь в урядуванні. Грушевський пішов ще на один крок далі, вважаючи, що з уваги на розміри в Росії мусять існувати народоправство і децентралізація.

²¹ На початку Грушевський ішов за Антоновичем та іншими опозиційними істориками в Російській імперії, які розрізняли державу і суспільство. Ці позиції критиковав емігрант-конституціоналіст Михайло Драгоманов, який уважав такий розподіл штучним і доводив, що його російська соціальна думка позичила в німецьких філософів. Коли Грушевський переїхав у Галичину, він краще ознайомився з ідеями Драгоманова і змінив, здається, свій підхід до цієї справи. Див.: Стахів Матвій, *Деякі матеріали про світогляд Грушевського, Михайло Грушевський у 110 роковини народження* / (ред. М. Стахів) // *Зап. Наук. Тов-ва ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1978*.—Т. СХСVII.—С. 221—227.

ги на те, що діятиметься на інших землях імперії. Деякі українці ставилися зневажливо до цього проекту, як, наприклад, Микола Міхновський, який уже втратив надії на реформу Російської держави²².

З другого боку, проект конституції Грушевського явно йшов в рамках традицій розвитку української політичної думки XIX ст.: від всеслов'янських сантиментів кирило-мефодіївських братчиків до децентралізованого лібералізму Михайла Драгоманова ця традиція була просякнена ідеєю федералізму. Насправді, хоч царська цензура і не дала Грушевському висловити своїх ідей докладно, вони сильно нагадують драгоманівський проект федерації — Вільної Спільки — надрукованої 1884 р. в Женеві²³.

Конституційний проект Грушевського не втратив своєї актуальності, коли цар Микола II дозволив улаштувати вибори в двокамерну всеросійську Думу на базі проекту російських лібералів. Навпаки, під впливом М. Грушевського постав так званий український клуб з 45-ти членів, а наш історик підготував «Декларацію про автономію України», призначену для прочитання в Думі. Думки Грушевського поділяв також, принаймні частково, «Клуб федералістів-автономістів», що складався з 120-ти членів, який постав також під час т. зв. першої Думи²⁴. Цей конституційний період дав, крім того, Грушевському змогу витлумачити свої думки ще ефективніше у т. зв. «прогресивній» російській пресі²⁵.

Більше обережності треба було застосувати в періоді після Столипінського «перевороту» 1907 р., однак Грушевський продовжував розвивати свої ідеї національно-територіальної децентралізації і федералізму аж до самого початку Першої світової війни. Під час свого перебування в нейтральній Італії восени 1914 р. він передбачав у розмові з ліберальним російським журналістом «неминучу федералізацію Росії»²⁶.

Упадок Російської монархії і розвиток революційних подій 1917—1918 рр. дав змогу Грушевському поспробувати здійснити свої думки. Від самого створення Центральної Ради, що її очолив М. Грушевський, основною ціллю її була найширша політична автономія в рамках федеративної російської республіки. З'їзд народів, який відбувся 1917 р. в Києві, також прийняв багато думок Грушевського щодо відбудови держави в національних і федеративних рамках. Навіть у Четвертому універсалі, який був фактично українською заявою про незалежність, були згадки можливих федеративних зносин з сусідніми народами. Отже, як бачимо, конституційний проект Грушевського 1905 р. став політичною програмою України на багато років.

Стаття Грушевського «Конституційне питання і українство в Росії» є особливим етапом в еволюції громадського життя. До 1905 р. Грушевський передовсім трудився над зміцненням українських наукових і культурних установ. Він займався писанням історії, видаванням

²² Про Міхновського та інспіровану ним Революційну Українську партію див.: Мірчук П. Українська державність 1917—1920.— Філадельфія, 1967.— С. 19 і далі. Про критику програми Грушевського 1905 р. див.: Прихильник «Ерупістів», Не кидайте бісеру // Літературно-науковий вістник, XXXII (1905).— С. 61—65.

²³ Драгоманов М. Вольный союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-социальной программы.— Женева, 1884.— Переклад англійською мовою: «Free Union: Draft of Ukrainian Political and Social Program». Mykhailo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings, ed. Ivan L. Rudnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, II, 1 (New York, 1952).— Pp. 193—205.

²⁴ Діяльність Грушевського в Петербурзі я докладно обговорюю в своїй праці «Mykhailo Hrushevsky and The Politics of National Culture».— Pp. 113—117.

²⁵ Зауваження київського цензора С. Н. Шеголева подано в прим. 18. Коротко до цієї теми також у Івана Крип'якевича, Михайло Грушевський: життя і діяльність.— Львів: Товариство «Просвіта», 1935.— С. 32.

²⁶ Мухин М. Проф. М. Грушевський (1866—1934) // Вістник, IV (Львів, 1936).— С. 194—202, зокрема, с. 195, де він цитує Михайла Осоргіна «Встречи», Последние новости, від 10 квітня 1933. Осоргін працював у Русских ведомостях.

журналів і організацією освітніх установ вищого рівня. Ця діяльність проходила передусім у Галичині. Після 1905 р., хоч він і не відходить від культурної праці, Грушевський чим далі, тим більше бере участь у політичному житті Російської імперії. Основа його програми — національно-територіальна автономія — стала важливою метою українсько-політично-національного руху, яким він керував. Цю ідею перейняли також численні неукраїнці і неросіяни того часу.

Конституційний проект 1905 р. знаменував також спеціальний етап української політичної традиції 19-го сторіччя; вони віддзеркалювали впливи кирило-мефодіївців, Прудона, Антоновича і Драгоманова. З другого боку, ця традиція постала тоді, коли панував мир, а українське національне пробудження щойно починалося. У той час, здавалося, що царська імперія непереможна. Відродження цих ідеалів 19-го ст. у М. Грушевського носило шляхетні риси, однак тоді ще не можна було сказати, яке значення зможуть мати ці його ідеї після загибелі імперії Габсбургів і Романових. Так само не можна було тоді ще передбачити, чи ці ідеї перетривають українське національне відродження і зможуть витримати конкуренцію з крайніми соціалістичними та націоналістичними ідеологами 20-го сторіччя.

Основное внимание уделено политическим взглядам М. С. Грушевского на государственное устройство Российской империи, освещен ряд важных проблем, связанных с его конституционным проектом 1905 г.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепинцы *

ГЛАВА ПЯТАЯ

Войнаровский.—Его показание и ссылка.—Григорий Герцик.—Его показание и судьба.—Участь прочих малороссиян, содержимых под караулом.—Ссылка в Сибирь семейства Мировичей.—Их освобождение.

Число эмигрантов, упорно не хотевших мириться с царем, редело. Некоторые попались мимо собственной воли в руки царского правосудия.

Такая судьба неожиданно постигла Андрея Войнаровского, племянника по сестре гетмана Мазепы и любимца последнего. Он был арестован в Гамбурге по требованию русского резидента, получившего о том приказ от своего государя. Войнаровский был отправлен в Россию. Его подвергли допросу, но он не объявил ничего важного, тогда как особенно от него надеялись узнать многое: никто не был так близок к Мазепе, как он. По показанию Войнаровского¹ умысел дяди его возник в 1705 году, когда он был с козацким войском близ Дубна и виделся с княгиней Дольскою, матерью по первому браку князей Вишневецких, сродницею Станислава Лещинского. Она-то уговорила его дядю поступить снова в подданство польского короля, прельщала его милостями от Станислава, обещала ему сама выйти за него замуж. С того времени стал Мазепа вести с нею корреспонденцию, и Станислав к нему писал: одно письмо Станиславово нашел Войнаровский по смерти дяди в шкатулке, показывал его Орлику и другим, но не знает, куда оно делось. Войнаровский отозвался незнанием — кто из генеральных особ знал в самом начале о замыслах его дяди, но сообщал, что за несколько дней до того, как государь проезжал через Киев, следуя в Жолкву, у Мазепы в собрании были полковники, и он, Войнаровский, слышал, как дядя его говорил: «Когда б я за вас не стоял, то вас бы уже солдатами сделали!» На то миргородский полковник ** отвечал: «Мы покойного Богдана Хмельницкого благодарим за то, что нас освободил от ляхского ига, а вас будем проклинать, ежели вы за нас стоять не будете и нас погубите!» Более ничего не слышал он ни от дяди, ни от кого другого, — не был он, Войнаровский, допущен в совет их никогда, и не чаает, чтобы кроме Орлика, его креатуры ***, кто о том знал до самого последнего времени, как уже он переезжал из Коропа за Десну в шведскую армию. Войнаровский уверял, что ему, Войнаровскому, неизвестно: объявлял ли его дядя о своем замысле перейти на шведскую сторону заранее тем полковникам, которые с ним перешли за Десну. Это произошло от того, что Войнаровский был тогда в отсутствии: дядя из Салтыковой Девицы посылал его с «компли-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 8, 10—12.

¹ Арх. Иностр. Дел, миллеровские бумаги.

** Мається на увазі Данило Павлович Апостол, який обіймав посаду миргородського полковника протягом 1683—1727 рр., до обрання його гетьманом Лівобережної України (1727—1734). Наприкінці 1708 р. відступив від І. Мазепи, брав участь у Полтавській битві, переслідуюванні шведів і мазепинців до Дніпра.

*** Той, хто посідає значне місце завдяки протекції впливової особи і є слухняним виконавцем її волі, ставленик.

ментами» к князю Меншикову, когда Меншиков, после победы, одержанной над Левенгауптом, маршировал с драгунскими полками в Украину. Дядя поручил ему, Войнаровскому, сообщить князю Меншикову, что видеться с ним не может, потому что сам «гораздо болен». Приехавши к князю Меншикову в Горск, Войнаровский послал к дяде известие, что князь желает с гетманом видеться вскоре. Мазепа того же посланного к нему от Войнаровского опять отправил с письмом к Меншикову и приказывал вручить Войнаровскому для передачи князю письма, а изустно приказал, чтоб Войнаровский поскорее уезжал к шведу, так как он получил верное сведение, что Меншиков едет к гетману с тем намерением, чтоб гетмана взять. Войнаровский, услышавши об этом, был в недоумении, на что решаться, отдавать ли князю письма, или немедленно уходить: он сообразил, что дядя его и прежде бывало тревожился, как только услышит, что к нему едет кто-нибудь от царского величества, опасаясь, что его возьмут: и на этот раз Войнаровский, как изъяснял в своем показании, подумал, что дядя его напрасно тревожится, а потому отдал письма Меншикову и, по отдаче писем, послал к дяде человека известить, что Меншиков хочет с ним видеться в воскресенье. Потом, сам не зная что делать, вздумал Войнаровский ехать вслед за тем же посланным к дяде человеком, не простясь с князем. Войнаровский тогда опасался, чтоб кто-нибудь из людей, бывших с ним, узнавши, что он хочет отъезжать, не довел об этом до сведения князя, и князь бы не задержал его безвинно. Войнаровский догнал своего посланного за три мили и вместе с ним доехал до Борзны, а дядя его переехал тогда в этот город. Войнаровский остановился в предместье и послал к дяде о себе известие. У Мазепы готов был обед, но Мазепа, получивши от племянника известие, что Меншиков скоро приедет, не стал обедать и наскоро уехал в Батури, а Войнаровскому приказал ехать туда ж, но стороною, так чтобы никто его не видал и не заметил; к Меншикову же гетман отправил полковника Анненкова с «экскузацією»* за своего племянника, чтоб князь не изволил сомневаться по поводу внезапного его отъезда: племянник испугался чего-то, сам не зная чего, и ушел. Прибывши в Батури, дядя его пробыл там только одну ночь и на другой день утром, забравши свои пожитки, уехал в Короп, приказавши ехать вслед за собою всем старшинам и ему, Войнаровскому, но чтоб идти к шведу, тогда не сказывал, да и всю дорогу до Коропа Войнаровский, едуци с дядею, не слыхал от него об этом ни слова, а говорил ли дядя о том со старшинами и полковниками — ему, Войнаровскому, неизвестно. На следующий день переправились через Десну. Тут прибыл к гетману Быстрицкий, которого Мазепа послал к шведскому королю, придавши ему капитана из иноземцев в качестве толмача. Быстрицкий проводил гетмана до шведских аванпостов. Там его приняли с почетом. Оттуда гетман поехал в карете; перед каретою, по бокам ее и позади, следовало четыреста человек шведской кавалерии, а в стороне стояло шведское войско, выстроенное в параде. Таким образом, переночевавши одну ночь на шведских аванпостах, приехал гетман к шведскому королю, и король шведский принял «приятно дядю и всех бывших с дядею».

Войнаровский отозвался незнанием: вел ли его дядя с кем корреспонденцию в то время, как находился у шведского короля, с лицами, оставшимися верными царскому величеству, потому что он, Войнаровский, к делам их не был допущен, но знает, что по приходе своем к шведам дядя его неоднократно посылал к Оттоманской Порте и к хану, возбуждая их против царского величества. После Полтавской битвы, когда уже дядя был в Очакове и в Бендерах, имел ли он корреспонденцию с кем-нибудь в Украине, того он не знает, «но чаёт, что

* Тобто: з вибаченнями, виправданням (себе).

не имел, потому что был тогда гораздо болен», да и те, которые при нем тогда находились, отъезжали от него в Яссы. Также Орлик и прочие имели ли с кем в Украине корреспонденцию — того он, Войнаровский, не знает, а слышал только от Орлика, что все они считали опасным писать к своим свойственникам в Украину, чтоб их тем не погубить. По смерти дяди, он, Войнаровский, никакими делами не интересовался и, когда его хотели избрать гетманом, он того чина принять не захотел, от чего откупаясь, дал Орлику триста, а кошевому двести червонных. Был он, Войнаровский, при шведском короле затем, что король шведский по смерти дяди забрал оставшиеся после дяди 240 000 талеров. Войнаровский хотел их от короля получить и отдать их для хранения куда-нибудь в банк, а сам думал просить милости царского величества, и в этих видах не принимал у шведского короля службы. Других денег у него нет. Будучи в Бендерах, он женился на вдове Забелиной, которая теперь живет в Бреславле: при ней нет никакого пожитка. С королем шведским пошли Орлик, Довгополенко, двое Герциков, Мирович и Третьяк. Орлику и иным даны, как он слышал, маетности в Швеции. Сам он, Войнаровский, в Швеции не бывал и, по выезде из Турции, проживал в Вене и Бреславле.

Вместе с допросом Войнаровского, в делах Архива Министерства Иностранных Дел сохранилась на немецком языке челобитная царю Войнаровского в таком смысле: «Я боялся обратиться к царю, страшась его гнева, но когда получил ордер, то добровольно явился к царскому резиденту Беттигеру и отдался ему. Я никогда не был допущен в совет с гетманом; дядя всегда удалял меня из той комнаты, где сходились с ним его адгеренты*; быть может, имея в виду мою юность, он подозревал, что памятуя царские милости, к ним я не пристану. После кончины дяди я не принял гетманского чина и тем навлек на себя нерасположение шведского короля, после того как гетманское достоинство дано было Орлику. Я не чинил ничего противного царскому величеству и оттого в службу шведскую не вступал. При жизни дяди и после его смерти не мог я добиться от шведского короля возвращения моих 240 000 талеров: от меня отделявались только добрыми словами, а между тем, это меня удерживало от исполнения моего постоянного желания просить царского милосердия. Много раз имел я мысль повергнуться к стопам царевича, сына царского**, но не представлялось удобного случая. Надеюсь, что царь великий государь не станет наказывать меня неповинного за грех моего дяди». Царь указал сослать Войнаровского в отдаленные места Сибири. Он был отправлен в Якутск, где и прожил до старости, одичалый и забытый всеми.

В 1720 году достался в руки российского правительства другой из эмигрантов, ушедших из Турции за шведским королем. То был Григорий Герцик. Один из ревностнейших сторонников Станислава Лещинского, Понятовский, неразлучный спутник Карла XII в его изгнании, вместе с ним прибывший в Швецию, по смерти Карла XII*** перебрался в свое польское отечество и взял с собою туда малороссийских эмигрантов Нахимовского и Мировича². За ними вслед поехал туда же Григорий Герцик с поручениями от Орлика, оставшегося тогда еще в Швеции. Царский резидент в Варшаве, князь Григорий Федорович Долгорукий, приказал арестовать Герцика и отправил его в Петербург. Его посадили в Петропавловскую крепость, а 15-го марта 1721 года повезли в коллегию иностранных дел и там, в «публичном

* Слід розуміти: його прибічники, прихильники.

** Мається на увазі російський царевич, старший син Петра I Олексій Петрович (18.II. 1690—26.VI. 1718). Наприкінці 1716 р. він, боячись покарання за участь в опозиції проти царя, втік до Відня, а в травні 1717 р.— до Неаполя. В 1718 р. був заступлений верховним судом до смертної кари.

*** Тобто після 1718 р., бо шведський король Карл XII помер 11.XII. 1718 р. (був убитий під час походу в Норвегію).

² Сенатск. дела Архива Юстиции, кн. № 36—1823, с. 311.

аппартаменте», перед полковником Вельяминовым-Зерновым и пред ассесорами *, Герцик был подвергнут допросу. О начале измены Мазепы этот соумышленник не мог сообщить почти ничего, так как он пристал к Мазепе уже тогда, когда Мазепа находился с шведским королем в Ромнах; о самом себе по отношению к этому времени Герцик сказал только то, что, пребывая с Мазепой и другими соумышленниками в Ромнах, он ради насущных нужд занимался шинковым промыслом, несмотря на то, что свойство его с Орликом (женатым на сестре Герцика) давало право на лучшее место в обществе мазепинцев. После Полтавской битвы Григорий Герцик, вместе с другими своими братьями, Иваном и Афанасием, последовал за Карлом XII и Мазепой в турецкие владения. Там, по поручению Войнаровского, Григорий Герцик отвозил тело умершего гетмана Мазепы в Галац** для погребения, потом Орлик посылал его к запорожцам с девятью кесами (кошельками), из которых в каждом было по 500 левков, всего 4 500 левков; потом Герцик был отправлен вместе с Горленком в числе других в посольство, снаряженное в Константинополь. Вспоминая об этом времени, Герцик в своем показании сообщает интересное известие, показывающее, что между мазепинцами, пребывавшими тогда в турецких владениях, не было взаимного доверия. Отправляя посольство в Константинополь, Орлик составил три инструкции: одну представил он шведскому королю, и в ней старался сколько возможно подделаться к нему; другая составлена была для Турции: там просили Порту оказать протекцию, дать денег и провианта и, сколько помнилось Герцику, посылалось обещание верности Порте. Третья инструкция была секретная, известная только Орлику да Максимовичу, бывшему тогда в звании генерального писаря. Ни Горленко, бывший во главе этого посольства, ни Герцик, пожалованный перед тем от Орлика чином генерального асаула, никак не могли узнать, что заключалось в этой третьей инструкции, а только догадывались, что в ней было что-то такое, что укрывалось и от шведского короля. Но потом Горленко, вместе с Максимовичем, тайлись от Герцика и показывали к нему недоверие: турецкий визирь выдал на содержание козацкого войска восемь «кес» денег, но не вручил их посольству, а отправлял с агою при письме к Орлику. Горленко и Максимович достали себе латинский перевод этого турецкого письма, но не показали его Герцику. Когда шведский король уезжал из Турции, Герцик, вслед за Орликом и другими, переехал в Швецию. Оттуда-то, уже по кончине Карла XII, Орлик, не без ведома тогдашнего шведского короля, преемника Карлова, послал Герцика в Польшу с намерением, при посредстве благосклонных польских панов, заручиться ходатайством польского короля Августа перед царем о прощении изгнанным малороссиянам или же высмотреть возможность приютиться в Польше. Герцик по этому поводу рассказал в своем показании о такой проделке Орлика: он составил письмо будто бы от запорожцев к нему, призывающее его, Орлика, к себе в войско, поручил Герцику найти в Бреславле какого-то малороссиянина, по имени Костю, служившего когда-то у Войнаровского, дать ему переписать это письмо, запечатать посланною Орликом печатью и препроводить к нему, Орлику, через почту. Орлик надеялся, показавши это письмо в шведской королевской канцелярии, получить из королевской казны денежное пособие и найти лучший способ к своему отправлению из Швеции. Герцик получил от Орлика письма к запорожцам и хану крымскому, но сам не поехал с этими письмами, а с согласия пана Понятовского и с ведома королевского министра Флемминга отправил

* Те саме, що засідателі.

** Йдеться про місто на лівому березі Дунаю, відоме з XIV ст. Нині — адміністративний центр повіту Галац в Румунії, місто-порт у пониззі Дунаю, доступний для морських суден.

туда Нахимовского с Орликовыми грамотами³. Польский король, как сообщали Герцику паны, был склонен ходатайствовать у царя о прощении Орлику и его товарищам, советовал, однако, самому Орлику прекратить корреспонденции с турками, татарами и запорожцами, а написать о ходатайстве перед царем к английскому королю⁴.

Герцик содержался в Петропавловской крепости под строгим караулом до 1724 года, а с этого времени в адмиралтействе под таким же строгим караулом, получая посуточно сперва только по три копейки, а потом по шесть копеек на свое прокормление. По кончине царя Петра Первого, уже в 1727 г., Герцик бил челом, чтоб его перевели в Москву и отдали в ведомство коллегии иностранных дел, дабы можно ему было жить в Москве, где находились его жена и дети. Прошение его было исполнено в декабре 1727 же года. В мае 1728 года он жил в Москве с семьею и был отдан под строгий надзор капралу Быкову и солдату Лободину, которые должны были находиться в его помещении неотступно и смотреть, чтоб ни он, ни семья его не съехали из Москвы⁵. Жена его Анастасия Громыковна (т. е. урожденная Громыка), привезенная в Москву с тремя сыновьями, в 1722 году подавала на царское имя челобитную, жалуюсь, что князь Алексей Васильевич Долгорукий, приехавши из Петербурга в Москву, нашел в своем доме поступившего туда на службу ее сына Петра, запер его в бане, держал его таким образом шесть недель, подвергая истязаниям, наконец, отправил в Преображенский Приказ к розыску. Молодой Герцик сидел «в бедности» и был помечен в ссылку в Сибирь. О его освобождении и о доставке из Преображенского Приказа в Посольский, ведавший всех малороссиян, била челом его мать⁶. Известно, что после того с ним случилось, как равно неизвестно, в чем был он обвинен и за что послан был в Преображенский Приказ. Но в 1728 году, когда Григорий Герцик был водворен в Москве и жил вместе с семьею, в числе лиц, составлявших его семейство, мы встречаем жену его Анастасию Васильевну, четырех детей: Василия, Семена, Павла и Параскевию, но о сыне Петре нет помина. При Григории Герцике значатся двое лиц прислуги.

Еще до перевода своего мужа на жительство в Москву, в 1724 году била челом Анастасия Герцикова о дозволении воротиться на родину, но не получила такой милости⁷.

Вступление на престол государыни Анны Ивановны* не ознаменовалось никаким знаком милосердия к Герцику. В 1732 г. умерла жена его, а сам он тогда находился в такой нищете, что не мог ее похоронить на свой счет⁸. Оставаясь в Москве вдовцем, Григорий Герцик в 1735 году был освобожден из-под постоянного караула и стал получать по 25 копеек в сутки. Ему предоставили жить на свободе, но в Москве, с обязательством не съезжать в Малороссию⁹.

О другой Герциковой, жене Ивана, не возвратившегося в Россию, в сенатских делах сохранилось сведение, что родитель ее, Левенец, бывший в 1727 году правителем генеральной канцелярии, бил челом о возвращении к нему дочери и не получил желаемого¹⁰.

Из всех сосланных малороссиян счастливее всех обошлось сравни-

³ Истор. Малор. Марк. IV, 350.

⁴ Киев. Стар. 1883 года, март, С. 601—610.

⁵ Арх. Юстиц., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 58—1785.

⁶ Там же. Сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 31—1758.

⁷ Там же. Сенатск. кн. № 41—1768, С. 279, № 58—1785.

* Идетсья про російську імператрицю, племінницю Петра I Анну Іванівну (7.II.1693—28.X.1740), яка була запрошена Верховною таємною радою на престол в 1730 р. За Анни Іванівни відбулося дальше обмеження автономії України — гетьманська влада передана «Правлінню гетьманського уряду» тощо.

⁸ Бант.-Каменск. Истор. Малоросс. III примеч., С. 55.

⁹ Арх. Юстиц., сенатск. кн. по Малоросс. № 110—1837, С. 116.

¹⁰ Арх. Юстиц. сенатск. кн. по Малоросс. № 58—1785, С. 824—825.

тельно Дмитрию Горленку. Ему легче было переносить лишения, как мы уже указывали, а в 1731 году он получил свободу, «ради своей старости и дряхлости». Ему дозволили жить на родине, но запрещено было выбирать его в какую то ни было должность¹¹. Ограничение в сущности неважное, так как престарелый и истомленный невзгодами Горленко едва ли уже и был способен к исправлению какой-либо должности. Он окончил дни свои при нежно любимой жене Марье Голубовне и при сыне Андрее и был погребен в Густынском монастыре*.

Из фамилии Максимовичей, обвиненных за участие в измене Мазепы, мы знаем, что Дмитрий Петрович Максимович, бывший при Мазепе генеральным асаулом и отдавшийся на волю царя в день Полтавской битвы, был сослан в Архангельск, где находился у дел до 1726 года и умер в 1732 году¹². Брат его, Иван, воротившийся из Турции разом с Горленком в 1722 г., был сделан справщиком синодальной типографии; по приговору протектора Троицко-Сергиевской лавры, архимандрита Гавриила (впоследствии рязанского архиерея), поручено было ему наблюдать за библиотекою и составлять каталог; Максимович исполнял это поручение удовлетворительно¹³, но в 1726 году, по доносу какого-то лица, был удален от этих занятий в виду того, что был прежде прикосновен к измене Мазепы. По освобождении его товарища Горленка Максимович не был, подобно последнему, отпущен на родину, но оставался в Москве, получая на свое содержание по 25 копеек в сутки¹⁴. О сыновьях умершего в Архангельске Дмитрия Максимовича, Федоре и Иване, известно, что они оба, находясь на царской службе, хлопотали о возвращении себе отцовских маетностей, розданных разным лицам и доставшихся, между прочим, частью и самому Скоропадскому. Хлопоты их были безуспешны; они не могли обелить память своего родителя, уверяя, что, будучи увлечен обманом в шведский стан, он принимал всякие меры, чтоб уйти оттуда и писал к разным государственным сановникам, сообщая в своих письмах из неприятельского стана известия, полезные для русского войска. На такое заявление Федору и Ивану Максимовичам дан был такой официальный ответ. В коллегиях иностранных дел не сохранилось сведений о том, чтоб отец их Дмитрий Максимович из шведского войска к государственному канцлеру и к князю Меншикову и к прочим бывшим тогда министрам писал о благопотребных тогда ведомостях к российской стороне, а может быть что и писал, но во время турецкого похода при реке Пруте бывшие при походной посольской канцелярии все такие письма утрачены¹⁵.

Более всех из опальных малороссийских семейств того времени представляет интерес богатством и оригинальностью домашней жизни событий семейство Мировичей. Старуха Пелагея Захарьевна, вдова переяславского полковника Ивана Ивановича, доставлена была, как выше сказано, с детьми и внуками на житье в Москву и принуждена была посылать к сыну Федору, находившемуся за рубежом, увещательное письмо, которое не произвело влияния. Федор Мирович хотя в начале и обращался вместе с Горленком к патриарху с просьбою о ходатайстве перед царем, но потом не прибыл в Россию по ассурации, выданной Горленку с товарищами, а последовал за Карлом XII. Это воспрепятствовало освобождению его матери и братьев из Москвы. Мировичи, удержанные в столице, были размещены по разным дворам

¹¹ Там же, Сенатск. кн. по Малоросс. экспед. 1731 г., № 90—1817, С. 13.

* Згаданий тут монастир (у с. Густині, тепер Прилуцького району Чернігівської області) відомий як один з осередків ідейної боротьби на Україні проти католицької реакції. В ньому складено український літопис під назвою «Кройніки» про історію України з часів Київської Русі до 1597 р.

¹² Там же. Сенатск. кн. по Малоросс. экспед. 1826 г., № 46—1773.

¹³ Там же. Сенатск. кн. по Малоросс. экспед. 1727 г., № 58—1785, с. 662.

¹⁴ Там же. Сенатск. кн. по Малоросс. экспед. 1736 г., № 110—1837, с. 114—115.

¹⁵ Арх. Юстиц., сенатск. дела по Малоросс. экспед. 1732 г., № 95—1822.

под надзор учрежденного над ними караула. Но вот 4 июля 1715 г. в Посольском приказе одна женщина, иноземка, жена занимавшегося парикмахерским ремеслом мастера, заявила, что ее знакомая, жена сосланного малороссиянина Василия Мировича, хочет объявить о каком-то противогосударственном умысле своего мужа.

Доставили указанную особу в Посольский Приказ. Это была дочь бывшего киевского полковника Мокиевского, Анна Константиновна, жившая с мужем дурно¹⁶. Она доносила, что муж ее, Василий Иванович Мирович, собирается убежать за границу и посылал служившего у него шведа Ирика к своему брату Федору сказать ему, чтоб он не ездил в Россию, и что сам Василий с братьями будет искать способов убежать к нему¹⁷.

Позвали к допросу Василия Мировича. Он отрицал все, что показывала на него жена его, объяснял, что швед Ирик Витман служил у него с год и по его желанию отпущен, потом он приходил в гости к другим иноземцам, состоявшим в прислуге у него и у брата его Якова. Швед этот, вероятно, в Москве, так как он его недавно встретил у Чистых прудов. Он, Василий, желал бы, чтоб этого шведа поставили с ним на очную ставку¹⁸. После этого показания Василий Мирович заявил секретарю Павлу Шафирову и Михайлу Ларионову, что он научал этого шведа нарочно сказать жене его и кухарке-иноземке, будто он отправляет его, Ирика, в шведскую землю отдать поклон брату Федору, а это сделал он только затем, чтоб испытать жену — станет ли она объявлять о том или нет¹⁹. Этим не кончились допрашивания Василия Мировича. Возникли подозрения по поводу сношений его с пленными шведами²⁰. Отыскана была, при обыске, произведенном у него, переписка с каким-то лейтенантом, заметили в письме Василия Мировича неясные выражения, возбуждавшие двусмысленные толкования; при письме, кроме того, приложены были записочки на шведском языке, которые для перевода их на русский язык нарочно посылались в Петербург²¹. Тем временем отыскивали шведа Ирика Вит-

¹⁶ Показ. Анны Константиновны: Арх. Юстиц. сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 137—1864, С. 610—613.

¹⁷ Там же. (Текст документа знято, бо він переказаний автором.— Ю. П.).

¹⁸ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 134—1864, С. 614—620.

¹⁹ Там же.

²⁰ Арх. Юст., сенатск. дела по Малоросс. экспед., кн. № 137—1864, С. 604—609.

Василий Мирович показал: наперед сего с прибытия нашего в Москву со шведскими офицеры и с их служителями знаемости совершенной и разговоров, противных стороне царского величества, ни с кем он не имел, а бывал в компании для гулянья в слободе Немецкой, ездя з Посольского двора с солдатами, а именно в доме майора Кольберга с пять раз, где были многие иноземцы и шведские офицеры, а именно поручик Люндиюль, учитель Александра Ивановича Головина, да поручик Панфельт, который ныне в Сибири, и иные, которых имен не знает, и в доме генерала Инфлянта и у детей его, и тут прихаживали шведские офицеры, а кто имяны того не знает, только противных разговоров он не имел ни с кем и писем никаких в шведскую сторону к брату своему и ни к кому ни о чем во всю бытность свою в Москве не посылал и никому шведам не отдаывал и словесно противного ничего не приказывал.

²¹ Перевод латинского письма к какому-то лейтенанту:

Р. S. Доношу такожде: по отъезде вашем третьего месяца наша свобода пременялась в плен, в иные перевели нас дворы, мы два с Яковом братом живем на одном дворе, прочая братия на другом; из двора никуда не пушают, ни к нам; разве по прошению солдат можем с приятели в ночи поговорить и сойтись нечастым временем посетити и то с великою трудностию и опасением бывает.

Так скоро вороны как прежде лебеди были, и так живем как птица в обороне без крыл или художник какой без снасти, так и мы живем без компании, как русаки от собачия суть близкие или голова без разсуждения, которая статейки... предай огню! Довольно разумному! Превосходительство ваше такожде брат мой добрым здоровьем и поведением поздравляет и услуги любве предпосылает Яков Мирович што больши цветами светлый давно без почтения компаней обретається и великою меланхоли себе предал, что болезнь тому припала, которого ныне лечат докторы.

А по шведски писаное на двух лоскутках переведено в Санктпетербурге, а по переводу написано:

1. Короля да сохрани и защиты своєю рукою, жизни его время умножи.

мана. По распоряжению адмирала Апраксина, он был взят в городе Або в Финляндии, где определился служить у шведского офицера, надеясь с ним воротиться в отечество. По требованию государственной посольской канцелярии, его доставили в Санктпетербург. Там сняли с него показание: выяснилось, что он служил в шведской армии рейтаром, был взят в плен под Полтавою и отправлен на работы. Прапорщик Миронов отпустил его на свободу, заменив в списке другим пленным шведом. Он находился в услужении сперва у одного шведского офицера, а потом пробыл целый год у Василия Миновича. Живучи у последнего, узнал он, что у него есть брат за границею, и сам Василий Минович говорил, что если б ему не жаль было матери и жены, то ушел бы за границу к брату. Когда же Ирик отходил от Миновича, то последний поручил ему, если увидит брата, передать от него, Василия, чтоб он не возвращался в Россию, а оставался бы в чужом крае, потому что те, которые от шведа воротились, содержатся под караулом.

29 января 1716 года Ирик Витман из государственной посольской канцелярии прислан был в Москву в Посольский Приказ, а 21 февраля того же года поставлен на очную ставку с Василием Миновичем.

Швед уличал Василия Миновича в произнесении желания уйти к брату за границу. Василий Минович заперся. Василия Миновича подвергли пытке, и не один раз, а два раза сряду. Он во всем повинился, но утверждал, что его мать и братья ничего про то не знали. О двусмысленных выражениях, которые находили в его письме к пленному шведскому офицеру, он отзывался, что то писано было только для забавы²².

После всех вопросов и пыток Василий Минович был закован в кандалы и отослан в Сибирский Приказ для отправки в дальние сибирские города на работу, а мать его Пелагея Захарьевна с дочерью Мариною, с женатым сыном Семеном и его женою Еленою, с их детьми Григорием и Ульяною, и, кроме того, с холостыми сыновьями Яковом, и Дмитрием, и Иваном последовала в Тобольск и там была водворена на вечное житье. Доносчица, жена Василия, получила свободу и отпущена в Украину, с письмом к гетману Скоропадскому, которому поручено было пристроить ее у ее родственников.

Василий Минович, сосланный неизвестно в какой дальний сибирский город, вступил вторично в брак с сибирячкой дворянкой Марьей Федоровной Фефиловой и умер в 1732 году, оставивши после себя сына от второго брака, Степана, который не ранее, как уже в 1747 году получил дозволение жительствоваť во всех местах Российской империи с обязательством не выезжать за границу²³.

Пелагея Захарьевна Минович пробыла в ссылке в Тобольске двадцать восемь лет. Воцарялись одни за другими на русском престоле: Екатерина I, Петр II, Анна Иоановна, оказывались разные милости, и никто не вспомнил об этих отверженных малороссиянах; облегчал их судьбу только зять Пелагеи Захарьевны, Лизогуб, владевший маестностями Миновичей, порученными ему в досмотр с обязательством содержать тещу и ее семейство в ссылке²⁴. Не ранее как по воцарении

2. Аз окаянный и грешный человек во грехе зачатый и рожденный и потому во гресех днех живота моего.

3. От Бога отлучатися не хошу, понеже и он от меня не отлучается; он будет меня по...

²² Арх. Юст., сенатск. дела по Малоросс. экспедиц. 1716 г., кн. 137—1864, С. 640—642 (Текст документа знято, його зміст докладно переказаний автором.— Ю. П.).

²³ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., кн. № 150—1877, С. 386.

²⁴ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., кн. 41—1768, С. 286.

Из челобитной Лизогуба: Чтобы мне с тех же маестностей всякое ей теще моей Миновичевой с детми в пищи и одеянии чинити вспоможение, и я оные маестности в собственном моем заведывании лет семь имевши знатным моим старанием и працею во всем господарстве устроилем развод и приобретение; из того по указу и по моей

Елисаветы, да и то не тотчас, блеснула заря освобождения для этого опального семейства. 21 января 1744 года состоялся сенатский указ об освобождении, по силе всемилостивейшего манифеста 15 декабря 1741 года, Пелагеи Захарьевой Миновичевой с сыном Димитрием²⁵. Прочих сыновей уже не было на свете. 21 мая 1745 года Пелагея Захарьевна, находясь уже в Москве, подала челобитную, чтоб ее за старостью и дряхлостью отпустить в Малую Россию к свойственникам для пропитания и дать ей из правительствующего сената паспорт. На эту челобитную последовало разрешение. Опальные возвратились на родину, но с принятием мер, чтобы они не сносились с Федором Миновичем и ни с кем из пребывающих за границею, под опасением лишения живота²⁶.

От старшего сына Миновичевой, Семена, умершего в 1726 году, остался сын Григорий, который воспитывался у бабки: с 1743 года был на службе в Сибири, а в 1743 году отпущен с правом жительствова-ть и служить, где пожелает²⁷.

Кроме Пелагеи Захарьевны и ее детей и внуков, бывших в ссылке в Сибири, находились в России сыновья пребывавшего за границею мазепинца Федора, Петр и Яков. О них остались нам такие сведения: в 1724 году они, по доносу Данила Забелы (прославившего свое имя целым рядом доносов), были привлечены к политическому делу черниговского полковника и наказного гетмана Павла Полуботка*, их родного дяди по матери. На допросе, которому они были подвергнуты, они показывали, что не знают за их дядею Полуботком злого умысла и противности его императорскому величеству. Указом 4 февраля 1725 года императрица Екатерина I повелела: «Полуботковых племянников, братьев Миновичей, которых отец находится в измене, определить в школы или в академию, в какое дело будут достойны по рассмотрению директоров, а в Малую Россию не отпускать никогда»²⁸. Далее мы узнаем, что Петр Минович стал секретарем царевны Елисаветы Петровны, в 1729 году отправился по паспорту в Малороссию и, не

должности помянутой старой Миновиче с детьми ее для пропитания из того потребную грошми и запасами разными чинилем посылку...

²⁵ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., кн. № 31—1758, С. 283.

²⁶ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., кн. № 137—1864, С. 675—676 и № 150—1877, С. 624.— По челобитной малороссийской бывшей полковницы перьяславской Пелагеи Миновичевой с сыном ее Димитрием, которую объявляет, что блаженныя и вечно достойные памяти всеражайшего родителя ее императорского величества Петра Первого указом в 1712 году взята она со всем ее домом в Москву, а в 1716 году послана в ссылку в Сибирь, где через двадцать восемь лет обрелась, и при счастливейшем восшествии на наследный престол ее императорского величества по всемилостивейшим имянным ее императорского величества указам с прочими она из той ссылки освобождена, и просит, чтобы с сыном ее Димитрием за старостью и дряхлостью ее отпустить в Малую Россию к свойственникам ее для пропитания и для того бы дать ей из правительствующего сената пашпорт. И по справке в Сенате она полковница Миновичева с детьми послана в Сибирь за измену сына ее Федора Миновича, который ныне в Россию не возвратился. Приказали: вышеписанной бывшей полковнице Миновичевой и сыну ее Димитрию для проезда их в Глухов дать пашпорт, с которым явиться им в Малой России в министерской канцелярии, а той канцелярии велеть оную вдову Миновичеву и сына ее обязать крепко с подпискою с знатными поруками, чтоб они за границую никуда не отъезжали и никакой бы с вышеупомянутым сыном ее Федором Миновичем или с кем заграничными жители корреспонденции не имели под лишением живота; буде же в том по них знатных порук не будет, то выслать их для житья в Москву немедленно, и что учинено будет, в Правительствующий Сенат репортовать. И о том в генеральную войсковую канцелярию послать указ.

²⁷ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., 1744 г., кн. № 137—1864, С. 663—664.

* Идется про чернігівського полковника, а в 1722—1723 рр. наказного гетьмана Лівобережної України Павла Леонтійовича Полуботка, що очолює старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. Викликаний до Петербурга, Полуботок був ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де й помер 29.XII. 1723 р.

²⁸ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 96—1823, С. 517.

явившись обратно в срок, вел тяжбу с своими двоюродными братьями Полуботками об имени²⁹, а Яков находился при подстолии * Великого Княжества Литовского, Антония Потоцком, его секретарем³⁰. В 1732 году оба брата, Петр и Яков, неизвестно за что и откуда, были отправлены в Сибирь и определены там в службу в звании детей боярских³¹. В 1735 году Петр Федорович был воеводою в Енисейске; находясь в этом звании, он сообщил Миллеру ** рукописный экземпляр Сибирской летописи, которая в настоящее время издается археографическою комиссиею. В 1743 г. оба брата были освобождены с правом поступить в службу, куда пожелают³².

Яков Минович был, по его желанию, назначен воеводою в гор. Кузнецк, Сибирской губернии³³, а Петр был сперва определен экзекутором при св. синоде, а потом, согласно своему желанию, воеводою в гор. Енисейск³⁴. Известие, приведенное нами выше о Сибирской летописи, показывает, что он уже там был прежде и отпросился на знакомое место. Видно, он сжился с сибирским краем, когда сам добровольно пожелал туда воротиться, а не просил о водворении на родине. Сын кузнецкого воеводы, подпоручик Василий Яковлевич, был казнен смертью 15 сентября 1764 года на Петербургской стороне в С.-Петербурге за попытку освободить заточенного в Шлиссельбурге императора Иоанна Антоновича.

Когда уже семейство Миновичей томилось в ссылке, виновник всех его злоключений Федор Минович не хотел искать царского прощения, и с другими, уже немногочисленными мазепинцами продолжал бесплодные усилия освободить Украину от Российской державы. Мы выше упомянули, что он из Швеции перебрался вместе с Нахимовским в Польшу, вслед за возвратившимся туда сторонником Карла XII, Понятовским. Это произошло в 1719 году. С той поры Федор Минович нашел себе приют у князей Вишневецких. Он был помещен гостеприимными владельцами в особом, уступленном ему дворе и имел собственную козацкую команду, предоставленную ему в распоряжение. Сыновья его, как уже было показано, пребывали в России. В 1732 году Федор Минович писал к гетману Данилу Апостолу, что сын его Яков был у отца во время прошедшего Гродненского сейма, и сообщал родителю, что гетман вообще милостив к нему и к его брату. Минович благодарил гетмана за внимание к его детям³⁵. Письмо свое он отправил с козаком своей команды и с ним же послал письмо к своему зятю, генеральному обозному Лизогубу, касавшееся его семейного дела³⁶. Гетман, получивши эти письма, задержал привезшего их козака и сообщил в коллегію иностранных дел. О том же доносил в коллегію живший при гетмане царский резидент Тургенев. Коллегія, не видя ничего политического в письмах изгнанника, порешила отправить козака назад и приказать ему словесно сказать Миновичу, что с ним, как с изменником, не дозволяется никому из российских подданных вести сношений, а потому пусть он вперед не отправляет в Россию никаких посылок³⁷.

Підготовка тексту до друку і примітки Ю. А. Пінчука

(Далі буде)

²⁹ Там же, С. 144—145.

* Один з чинів придворної служби.

³⁰ Там же, С. 317.

³¹ Там же № 132 — 1859. С. 328—330.

** Г. Ф. Миллер (18.X.1705—11.X.1783) — историк і археограф, член Петербурзької Академії наук з 1731 р.; автор відомої праці «История Сибири».

³² Там же, С. 329.

³³ Арх. Юст. сенатск. кн. по Малоросс. экспед. 1743 г., № 132—1859, С. 331.

³⁴ Там же, С. 341.

³⁵ Арх. Юст., сенатск. кн. по Малоросс. экспед., № 96—1823, С. 306—307.

³⁶ Там же, С. 308—309.

³⁷ Там же, С. 310—311. В указе гетману Апостолу из коллегіи.

ПРИКАРПАТТЯ ПІД ПРАПОРОМ РАД.

Ужгород: Карпати, 1989.—206 с.

Рецензована книга, як зазначають автори, присвячена висвітленню історичних процесів на Прикарпатті у роки боротьби за владу Рад, побудові й розвитку соціалістичного суспільства, революційним змінам, що відбуваються у наш час. Протягом довгого часу подібні теми були об'єктом тенденційних спекуляцій історіографії, яка творила міфологізовану історію краю, далеко від реального життя. Авторський колектив мав можливість подолати нашарування застійних часів, дати правдиву картину минулих подій на Західній Україні, враховуючи нові факти й концепції, які стали надбанням історичної науки протягом останніх років.

Чи вдалося досягти цієї мети? Нові віяння не обійшли авторів книги. Порівняно з подібними попередніми виданнями, критична нота виразно звучить у даній монографії. Висвітлюються такі сторінки минулого, які донедавна замовчувалися. Наприклад, значну увагу в книзі приділено тим ударам, яких завдала Компартії Західної України сталінська верхівка КП(б)У на чолі з Л. Кагановичем. Торкаючись соціалістичних перетворень у краї після його возз'єднання з УРСР, автори зазначають, що «тут не обійшлося без перекручень лєнінської концепції побудови соціалізму». Зокрема це проявилось під час колективізації селянських господарств. Згадано про тяжкі наслідки адміністративно-командних методів керівництва, функціонування репресивної машини сталінщини, розстріли та ув'язнення без суду і слідства, депортації у віддалені райони СРСР. Зроблено спробу проаналізувати застійні явища в економіці, політичній сфері, культурі, що проявилися в останні десятиріччя.

Автори пропонують дещо нові підходи до дискусійних проблем. Так, всупереч ustalеній точці зору вони доводять, що I з'їзд Компартії України Східної Галичини слід вважати не «святоюрську конференцію» 1921 р., а з'їзд у Станіславі в лютому 1919 р. Наводяться нові дані про долю видатних діячів КПЗУ. На жаль, ці позитивні моменти поєднуються з безнадійно застарілими трактуваннями багатьох історичних подій і суспільних явищ.

Для прикладу можна згадати викладену в книзі традиційну для нашої історіографії негативну оцінку Західноукраїнської Народної Республіки. Її уряд характеризується як «контрреволюційний» (с. 16). Автори твердять, що «проголошення ЗУНР суперечило споконвічним прагненням західноукраїнських трудящих до возз'єднання із своїми братами на сході за рікою Збруч» (с. 14). Ця концепція повністю суперечить фактам. По-перше, проголошення ЗУНР відбулося в результаті буржуазно-демократичної національно-визвольної революції.

Передумов пролетарської революції на той час у Галичині не було. Отже, уряд ЗУНР аж ніяк не можна вважати контрреволюційним, навпаки, він був революційним. По-друге, вже через кілька днів після взяття влади у Львові Українська національна рада доручила Державному секретаріатові «поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу». 1 грудня 1918 р. було укладено «передвступний договір» між урядами ЗУНР і УНР про об'єднання. З січня 1919 р. Українська національна рада в Станіславі ухвалила злуку ЗУНР та УНР, а 22 січня того ж року на Софійській площі в Києві відбулось урочисте проголошення цього акту. Ці факти, про які жодним словом не згадується у рецензованій книзі, переконливо свідчать, що політичні сили, які проголосили ЗУНР, з самого початку прагнули до утворення возз'єднаної Української держави. Втручання зовнішніх сил перешкодило досягненню цієї мети.

Практично нічого не сказано в монографії про українських січових стрільців, боротьбу Української Галицької Армії проти польської агресії в 1918—1919 рр. Зате перебільшена увага приділена боротьбі комуністів проти політики уряду ЗУНР, а повстання в Дрогобичі, в якому взяли участь кілька сотень робітників та солдатів і яке відразу ж було придушене, характеризується як «могутнє повстання пролетаріату».

Висвітлюючи питання про окупацію Галичини Польщею, автори зазначають, що в цьому винні й «українські буржуазні націоналісти», які втягнули ЗУНР у війну проти Країни Рад і відмовилися від мирлюбних пропозицій Радянської України. Очевидно, йдеться про правлячі кола ЗУНР. Безперечно, уряд Західноукраїнської Народної Республіки припустився багатьох помилок, але звинувачувати його в тому, що він злочинно зрадив інтереси українців Галичини — несправедливо. Саме лідери ЗУНР очолили збройну боротьбу проти агресії, хоч і діяли не завжди рішуче, намагаючись дипломатичним шляхом забезпечити існування республіки. Щодо можливості й доцільності союзу ЗУНР з Радянською Україною, то це питання ще чекає неупередженого дослідження.

Викликає заперечення і вживання авторами терміну «український буржуазний націоналізм». Наша історіографія позначає ним, як правило, всі українські політичні течії, за винятком комуністичних, — від ОУН до Української соціал-демократичної партії. На нашу думку, поняття «український буржуазний націоналізм», вжите в такому широкому розумінні, не відображає всієї складності політичних напрямів в українському національному русі і потребує перегляду.

Події 20—30-х років висвітлюються авторами також крізь призму стереотипів радянської історіографії: трудящі краю вели боротьбу за возз'єднання з Радянською

Україною; в її авангарді йшла Комуністична партія Західної України; на перешкоді стояли українські буржуазні націоналісти, які зраджували власний народ. Однак історичні факти не вкладаються у цю традиційну схему. Справді, ідея возз'єднання краю з УРСР була досить популярна, особливо у 20-ті роки. Нова економічна політика, «українізація» за Збручем сприяли зростанню радянським настроїв і популярності КПЗУ та союзних їй організацій. Проте навіть у період найвищого злету комуністичного руху остання не могла конкурувати за впливом на маси з найбільшою партією — Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). З кінця 20-х років вплив комуністів і популярність ідей возз'єднання серед українців Галичини почали спадати. Це було пов'язано не тільки і не стільки з переслідуванням революціонерів з боку «санітаційного» режиму, скільки з подіями в СРСР і УСРР: згоранням політики «українізації», колективізацією, масовими репресіями, нарешті — голодомором 1933 р. Великої шкоди комуністичному рухові завдала й провокаційна діяльність Л. Кагановича (на що справедливо вказується в монографії) та інших керівних діячів КП(б)У і ВКП(б) (про це автори книги чомусь мовчать).

У книзі досить докладно розглянуто діяльність КПЗУ, а про інші українські партії (УНДО, соціал-демократичну, соціально-радикальну) — майже не згадується. Однак їх роль у суспільно-політичному житті, зокрема на Прикарпатті, була аж ніяк не меншою, ніж роль КПЗУ. Таке зміщення акцентів створює у читача спотворене уявлення про історію краю в 20—30-ті роки.

В традиційному ключі оповідають автори й про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, успіхи перших соціалістичних перетворень. Негативні явища цих процесів згадано скоромовкою, як про окремі недоліки на фоні видатних досягнень. Кількома рядками сказано про «сперекручення» при проведенні колективізації, масові репресії. І жодного слова — про розгін політичних партій і громадських організацій, арешт їх лідерів, закриття українських газет, замоврання громадсько-політичного життя. Замовчується авторами і страшний злочин, учинений НКВС на початку Великої Вітчизняної війни, — масове знищення в'язнів у тюрмах Західної України.

Про зміст одного з розділів книги красномовно свідчить його назва «Соціалізм перемагає». Автор не уточнює, що це був за «соціалізм», більша частина тексту присвячена констатації досягнень соціалістичного будівництва. До них, зокрема, віднесено й колективізацію сільського господар-

ства. Не можна сказати, що автори не згадують її негативні наслідки, однак подані вони за традиційною схемою — на фоні видатних успіхів. Буквально кілька речень присвячено громадянській війні в західних областях України в другій пол. 40-х років. Годі шукати в книзі якогось аналізу причин, руйнівних сил, наслідків руху ОУН — УПА.

Нічого не сказано авторами і про терор НКВС, насильницьку колективізацію в краї, виселення цілих сіл до Сибіру та інші злочини сталінського режиму, без яких бандерівський рух ніколи не набув би таких масштабів.

60-ті — початок 80-х років, відомі як період застою, висвітлюються в книзі у розділі під нейтральною назвою «Досягнення і проблеми економічного і соціального розвитку». Успіхи, справжні й сумнівні, змальовано досить докладно. Що ж до проблем, то вони подаються за вже відомими нам підходами — на фоні здобутків. Ось характерні цитати: «Досягнення могли бути ще вагомішими, якби у 70-ті і на початку 80-х років творча ініціатива мас не стримувалася через порушення принципу демократичного централізму в управлінні економікою, ослаблення контролю керівництва багатьох промислових підприємств за якістю роботи» (с. 157). Тобто, успіхи і так були грандіозні, але могли б бути ще більшими, якби керівництво краще контролювало. Або: «поряд із здобутками в соціальному і духовному житті країни в цей же період проявилися несприятливі, застійні тенденції, які мали місце і в нашій області» (с. 179). Залишається лише дивуватись, як при таких «вагомих досягненнях» і «успіхах» окремі «несприятливі тенденції» довели країну до нинішньої глибокої економічної кризи.

І нарешті, апогей оспівування наших здобутків — розділ «Прискореною ходою», присвячений періоду перебудови. Тут є все: і «піднесення творчої активності», і «наполегливе втілення в життя», і «впевнена хода до поставленої мети» і 96,9% участі у виборах 1987 р. як свідчення «поглиблення соціалістичного демократизму» (с. 203). Однак роздумів над проблемами перебудови, аналізу її труднощів, крім стереотипних фраз про «невикористані резерви», читач у книзі не знайде.

Хоч рецензована монографія і містить значний фактичний матеріал, все ж вона не повною мірою враховує нові підходи в історіографії. Очевидно, не буде помилкою сказати, що неупереджене дослідження історії Прикарпаття радянського періоду ще попереду.

О. Ю. ЗАЙЦЕВ (Львів)

Одержано 30.07.90.

Волковинський В. М.,
Кульчицький С. В.

Християн Раковський. Політичний портрет.

К.: Політвидав України, 1990.— 266 с.

Книга, що рецензується, не тільки перша в радянській історичній літературі фундаментальна праця про Християна Раковського, а й одна з перших спроб створити політичний портрет цього видатного діяча. Потреба в розвитку жанру історичного портрета надзвичайно велика. Вона викликана як необхідністю ліквідувати «білі плями» історії, так і завданням подолати те знеособлення, що до останнього часу панувало в історичних дослідженнях. До цього треба додати й влистяє сучасному моменту прагнення до персоналізації історії й політики, рішуче неприяття анонімності: суспільство прагне знати, хто стоїть за тією чи іншою політикою, хто автор того чи іншого закону, заходу.

Рецензована книга відповідає типологічним вимогам науково-популярної літератури. Авторі вперше уникли помилок, властивих навіть болгарській літературі, у розгляді генеалогії Раковського.

Ними простежується, як родинні традиції героїв визвольної боротьби болгарського народу Г. Мамарчева і Г. Раковського впливали на формування світогляду їх нащадка, переконливо доводиться, що гарячі симпатії молодого революціонера до Росії теж не були випадковими.

Важливо, що автори розкрили процес становлення Раковського як марксиста, висвітлили роль його зв'язків з Г. В. Плехановим, В. І. Засуліч, Ж. Гедом та іншими видатними діячами міжнародного робітничого руху. Розкриваючи участь Раковського в роботі соціал-демократичних організацій Болгарії, Німеччини, Румунії, Франції та Швейцарії, а також II Інтернаціоналу, автори допомагають читачеві зрозуміти глибоку закономірність формування інтернаціоналістського світогляду Раковського. Важливо, що при цьому автори не обминають помилок молодого революціонера. На жаль, надто мало уваги приділено розповіді про його діяльність в Болгарії (видання газети «Напред» та інше).

Цікавою вбачається розповідь про перше доручення Раковському від радянського уряду, коли В. І. Ленін запропонував йому очолити верховну колегію у російськорумунських справах — так на початку 1918 р. почалась державна та дипломатична діяльність Раковського в нашій країні. На жаль, автори недостатньо розкрили цю маловідому сторінку його біографії. Більш докладно висвітлюється зміст роботи Раковського як керівника російської делегації на переговорах з гетьманським урядом і німецьким командуванням. Найбільшу увагу автори приділили дослідженню діяльності Раковського як голови Раднаркому України. В книзі докладно проаналізована робота Раковського як державного діяча української республіки на початку 20-х рр.: участь у громадянській війні, в боротьбі проти махновщини й григор'євщини, в подоланні голоду, у відбудові народного господарства. Важливо, що автори глибоко

розкрили зміст відповідального підходу голови Раднаркому УСРР до розв'язання соціальних питань життя трудящих і до проблем культурного та національно-державного будівництва республіки. Заслужують на увагу цікаві факти, зокрема про стосунки Раковського з Винниченком, про полеміку з децистами, про створення комнезамів. Не обходять автори й складні питання про заходи уряду України, спрямовані проти заможних селян. До речі, на цих прикладах, як і у випадках передчасного і примусового створення колгоспів і радгоспів у 1919 р., автори довели вміння Раковського визнавати помилковість своїх рішень.

Авторі торкаються і такого маловідомого сюжету, як дружні стосунки Хр. Раковського з М. В. Фрунзе. Наскільки нам відомо, цей матеріал вперше вводиться до наукового обігу. Важливо, що в книзі певним чином акцентується увага на боротьбі Раковського проти зростаючих диктаторських тенденцій Сталіна. Зрештою, це й призвело до звільнення Раковського з посади голови РНК УСРР і обумовило в наступному його призначення послом в Англію. З огляду на це не можна, на нашу думку, погодитись із твердженням відомого англійського дослідника Е. Карра, яке наводять автори, що це «було розумне призначення» (с. 201). Адже відомо, що Сталін широко практикував призначення на зарубіжну роботу осіб, які заважали йому провадити свою політику. І Раковський, який став однією з перших жертв сталінської політики усунення опонентів, одразу ж зрозумів справжній сенс свого призначення.

Заслужовує на підвищену увагу аналіз дипломатичної діяльності Раковського, який автори починають з висвітлення його роботи на посаді голови РНК і наркомом іноземних справ УСРР. Зокрема, не може не викликати інтерес оповідь про секретну дипломатичну місію Раковського у 1922 р., коли він вів переговори з Німеччиною та Чехословаччиною напередодні Генуезької конференції. Широко показана участь Раковського в Генуезькій та Лозанській конференціях. Однак дещо менше висвітлена його діяльність як посла та торгпреда в Англії та Франції. На жаль, не використані цікаві документи з Архіву зовнішньої політики і Центрального державного архіву народного господарства.

Важливо, що автори прагнули висвітлити останні роки життя Раковського, зупиняючись на таких фактах, як виключення його з партії, заслання в Астрахань, Саратов і Барнаул, арешт і загибель. На жаль, цей період, зовсім не досліджений в радянській та зарубіжній літературі, на нашу думку, не знайшов належної повноти і в даній праці. Вважаємо, що книга значно виграла б, якби автори поширили коло джерел: використали зарубіжні архіви, радянську пресу 30-х рр., деякі фонди в радянських архівах. Так, у книзі зустрічається лише одне посилання на фонд наркомздраву в ЦДА РРФСР. Цього недостатньо, оскільки там міститься багато цікавих матеріалів про Раковського. У фонді департаменту поліції в ЦДАЖР СРСР збе-

рігаються матеріали про його перший приїзд у Росію.

Роблячи ці зауваження, ми розуміємо, що автори зосередили увагу насамперед на українському періоді діяльності Раковського. Це їх право. Наші міркування спрямовані на визначення шляхів подальшого дослідження.

Санцевич А. В.

Методика исторического исследования

Киев: Наук. думка. 1990.—212 с.

В сучасних умовах демократизації, гласності, перебудови радянської історичної науки особливого значення набуває правдиве і різнобічне відображення в дослідженнях минулого й сучасності. Забезпечення успіху в цій важливій справі значною мірою залежить від широкого оволодіння істориком методикою наукового дослідження. Тому вважаємо цілком своєчасним опублікування рецензованої монографії, яка є другим її виданням, переробленим і доповненим (перше видання — 1984 р.). Вона вносить у розробку проблеми чимало нового. Зокрема, А. В. Санцевич уточнив відомості про закономірності розвитку суспільства, дав нові підрозділи про критику джерел, історичний час тощо. При цьому він використав для ілюстрації матеріали не тільки з вітчизняної, а й з нової та новітньої історії країн Європи й Америки.

В праці розкрито марксистсько-ленінські методологічні основи дослідження минулого, висвітлено дві вузлові проблеми: матеріалістичне розуміння історії та основи історичного пізнання. Принципове значення для дослідника, підкреслює А. В. Санцевич, має застосування принципів партійності й історизму, що забезпечує глибоке й об'єктивне висвітлення розвитку суспільства.

У монографії основна увага приділяється стислій характеристиці комуністичної партійності, що в своїй сутності виражає інтереси широких кіл трудящих. Тому, природно, це питання пов'язується із захистом загальнодемократичних та загальнолюдських ідеалів і цінностей. Проте авторів слід було б показати, як в сучасних умовах плюралізму думок і багатопартійності в СРСР поєднуються й вступають у суперечності інтереси різних соціальних верств і груп, як внаслідок цього здійснюється дієва критика офіційного курсу з метою вироблення ефективної політики. Отже, діапазон застосування принципу партійності на сучасному етапі істотно розширюється і потребує більш докладного розгляду.

Щодо основ історичного пізнання, то в монографії ставиться й розв'язується цілий ряд важливих питань.

У ній приділяється також достатня увага розкриттю значення емпіричного й теоретичного рівня пізнання. Емпіричний рівень дослідження, наголошує автор, пов'язаний з

Цю книгу з інтересом і користю для себе прочитають і фахівці-історики, і студенти, і вчителі шкіл, і широкі кола читачів, які цікавляться історією.

М. Г. СТАНЧЕВ (Харків)

А. І. ЕПШЕЙН (Харків)

заний з нагромадженням фактичного матеріалу. Він поступається теоретичному глибиною пізнання, ступенем узагальнення фактів і проникненням у суть досліджуваних явищ. А. В. Санцевич показав співвідношення емпіричного й теоретичного пізнання в історичному дослідженні, їх взаємозалежність і переплетіння.

Автор підкреслює, що в дослідженні історика важлива роль належить категорії часу. Тобто він вивчає будь-яке питання, виходячи з конкретної історичної ситуації, причому має справу з двома видами часу: календарним й історичним. Зміст історичного часу збагачується в міру розвитку науки, акумулює в собі нові пізнавальні можливості людини.

Констатуючи, що в історичній науці важливе місце займають питання періодизації історичного процесу або розвитку певного явища, А. В. Санцевич чітко визначив такі поняття, як «ера», «епоха», «період», «етап», «стадія» тощо. Окремо виділено «історичний момент», що може означати великі віхи, рубежі, кульмінації розвитку людського суспільства.

Автор рецензованої праці рекомендує досліднику простежувати необхідність і випадковість в історії, причому керуватися марксистсько-ленінською філософською категорією детермінізму, який включає у себе поряд з визнанням причинної обумовленості явищ також визнання упорядкованості історичного процесу, різноманітних відносин дійсності. Тобто необхідність і випадковість — дві сторони одного й того ж закономірного розгортання історичного процесу. Вони перебувають у діалектичній єдності.

Значне місце в праці відведено методам історичної науки. Вони характеризують минулі події в конкретно-історичному плані. Зокрема, в ній докладно аналізуються синхронний, хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, ретроспективний, статистичний та інші методи.

Говорячи про історичну науку й сучасність, А. В. Санцевич закликає дослідників не займатися простою реєстрацією фактів, а виявляти діалектичне мислення, глибоко аналізувати й узагальнювати революційні зміни, що відбуваються в суспільстві, не ухлятися від гострих питань і суперечностей дійсності. Він також радить поєднувати історію і соціологію, оскільки вони мають один об'єкт дослідження — людське суспільство, його розвиток й відповідні закони останнього.

Це саме слід сказати й про дотримання автором праці принципу системності, що

допомагає забезпечувати високу ефективність дослідження.

Вдумливо написані такі розділи монографії, як визначення теми історичного дослідження, його масштабність, збір та обробка матеріалу, план і структура праці, її написання. Так, розглядаючи визначення теми, автор дає конкретні пропозиції щодо актуальності дослідження, формулювані назви праці, пропонує врахувати інтереси вченого, його творчий діапазон тощо.

У книзі є невеликий підрозділ «Робота в архівах», в якому йдеться про те, як користуватись архівними матеріалами у дослідницькій роботі. Принагідно хотілося б наголосити на тому, що включення цих важливих джерел істориком до своїх праць є велінням часу, надійною гарантією внесення нового, оригінального в науку, а також переборення віджилих стереотипів. Доступ до архівів відкриває нині перед дослідниками можливості щодо цього.

Позитивною рисою монографії є те, що автор показує досвід роботи окремих дослідників. Серед інших зазначено імена відомих істориків І. П. Крип'якевича, І. О. Гуржія, Ф. П. Шевченка, В. О. Голобуцького, В. Г. Сарбея та ін.

На нашу думку, слід було б додати ще один розділ «Творча лабораторія видатних істориків». Докладно показати в ньому, як працювали або працюють два — три вчені. Це було б дуже повчальним для молодих дослідників.

Не можна не звернути увагу на рекомендацію автора широко публікувати історичні джерела, кращі зразки історіографічної спадщини — праці С. М. Соловйова, М. І. Костомарова, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького та ін. Звичайно, це буде підмогою дослідникам, не кажучи вже про зацікавлення в цьому широкого кола читачів.

Автор в принципі правильно пише (с. 76) про перехід людства на сучасному етапі від цілісності виробничо-економічного характеру до соціальної цілісності, про зникнення питомої ваги матеріального виробництва у загальній життєдіяльності суспільства, оскільки ще більшими темпами зростатимуть духовна культура і сфера суспільного обслуговування. Проте слід було б наголосити на тому, що для нашої країни, яка перебуває нині в кризовому стані, цей процес вимальовується як досить віддалена перспектива, оскільки для цього необхідні всебічне **впорядкування** економіки, дальша інтенсифікація виробництва, духовне піднесення всього суспільства.

Загалом монографія А. В. Санцевича, написана із знанням справи, справляє позитивне враження й стане в пригоді історикам у їх науково-дослідній роботі.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця)

Одержано 20.02.90.

Г. А. Печенко, А. П. Реєнт.

Бесстрашный бронепоезд.

Харьков: Прапор, 1989.— 188 с.

Історична і художньо-документальна література про героїчні події періоду Великого Жовтня та громадянської війни, про славних борців за нове життя користується великим попитом у масового читача. Тому жвавий інтерес викликала нова документальна повість «Бесстрашный бронепоезд», яка привертає увагу читачів до славних бойових сторінок історії молодшої Червоної Армії, до становлення таких важливих її складових частин, як броньові сили, основою яких були бронепоезди. Створення таких сил відбувалося на основі лєнінських вказівок про необхідність рішучого використання сучасних технічних засобів боротьби з ворогом. В. І. Ленін підкреслював, що в сучасній війні «берегу той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»¹.

В названій книзі відображено героїчний бойовий шлях бронепоезда № 93 «Гандзя» у буремні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні та півночі нашої країни з лютого 1919 р. і до весни 1920 р.

¹ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 111.

З перших же розділів автори рецензованого твору, один з яких — безпосередній учасник подій (Г. А. Печенко), а другий — історик (О. П. Реєнт), вводять нас в перипетії формування команди бронепоезда «Гандзя» з їх складністю і неповторністю. Симпатії авторів цілковито віддані тим, хто свідомо, по своїй волі прагнув захищати із зброєю в руках завоювання Великого Жовтня. Портрети цих простих робітників та селян написано широкими мазками. З багатьма членами команди бронепоезда «Гандзя» (М. Григор'євим, Ф. Басюком, В. Капітаном, Г. Печенком та іншими) ми знайомимся у долевизначальний момент їхнього життя. Молоді люди, колишні солдати, селяни, робітники, партизани, які прийшли в революцію за покликком своїх сердець, одразу ж стали на її захист, влилися в ряди Робітничо-Селянської Червоної Армії, зокрема, в команди бронепоездів. Багато малоосвічених юнаків не мали достатніх знань військової справи, проте, були патріотами і романтиками з відкритими і чесними душами. Тож природно, як і в Деражнянському партизанському загоні, молоді сільські хлопці, незважаючи на труднощі, зблизилися і знайшли спільну мову з новими своїми побратимами — членами команди — залізничниками, червоноармійцями. А в безперервних боях з ворогом колектив команди бронепоезда «Гандзя» все більше згуртувався і ставав грізною силою для ворога.

Незаперечним досягненням авторів є детальний опис на основі маловідомих матеріалів бойового шляху команди бронепоезда від Проскурова до Мурманська. До найменших подробиць описано формування цієї команди, важкі випробування, що випали на долю бійців, безпосередні бойові дії «фортеці на колесах» проти петлюрівців і білогвардійців у Проскурові, Вінниці, Жмеринці, Києві, Брянську, Орлі, Архангельську, Мурманську, трагічну загибель бронепоезда в ході його передислокації на Польський фронт. А далі — короткі біографічні довідки про багатьох членів команди, їх долі й подальше життя у мирних умовах. За високопродуктивну працю та активну громадсько-політичну діяльність багато з них були відзначені нагородами Батьківщини. А деякі незаконно постраждали від сталінізму. Про все це не можна читати без хвилювання. Автори правдиво, з документальною точністю простежують на яскравому тлі історичних подій бойовий шлях бронепоезда «Гандзя». Важкі випробування, нічні й денні бої команди, виснажливі перезди, багатоденні марші загартувували червоноармійців.

Автори рецензованої книги вибрали оригінальну форму викладу. Спогади Г. А. Печенка про команду бронепоезда подаються на загальноісторичному фоні подій. Слід підкреслити, що сучасна українська історіографія не може похвалитися виданнями подібного роду. Така форма викладу повністю дала можливість позбутися основного недоліку мемуарних свідчень — суб'єктивізму.

Емоційний, публіцистичний стиль авторів дає можливість передати справжню духовну атмосферу, яка панувала в команді «Гандзі» у ході щоденних боїв з ворожими військами.

Спогади Г. А. Печенка дають змогу глибше зрозуміти те, що відбувалося в думках, умонастроях бійців, повніше розкрити самовідданість, героїзм і мужність людей революційних буремних років. На наш погляд, такі мемуари у наш перебудовний час мають неабияке значення. Залучення до історичного дослідження найрізноманітніших джерел, в тому числі спогадів учасників та очевидців громадянської війни, створених на основі особистих вражень, які збереглися в їх пам'яті, зостереження, деталі й факти дають змогу вірогідніше, правдивіше розкрити історичні явища і процеси, зобразити їх адекватно реальній історичній дійсності. Сьогодні, коли з'явилися численні не завжди правдиві джерела й свідчення про події революції, громадянської війни, це особливо важливо для молодого покоління, яке хоче точно знати, що і як тоді відбувалося.

Зміст книги переконує у тому, що такого роду видання (на документальній основі і особистих враженнях) мають велику можливість для дальшого поліпшення ідейно-виховної роботи на основі вивчення героїчної історії нашого народу. В цьому плані це досить вдала форма популяризації знань. На жаль, в останні роки деякі видавництва не приділяють їм належної уваги.

На нашу думку, повість могла б навіть привернути увагу кінорежисерів. Безстрашний шлях «фортеці на колесах» по фронтах громадянської війни — це захоплюючий сюжет для художнього фільму.

Цікавий матеріал, на основі якого показано взаємодію команди бронепоезда з 44-ю дивізією М. О. Щорса. Подається образ легендарного героя громадянської війни очима бійців «Гандзі» — рядових червоноармійців. Кожна зустріч з М. О. Щорсом піднімала їх бойовий дух, вселяла віру в кінцеву перемогу над силами контрреволюції.

Багато уваги в повісті приділяється аналізу політико-масової роботи більшовицької партії серед бійців (митинги, бесіди, доповіді, заходи по ліквідації неписьменності тощо).

Політробота у Червоній Армії сприяла перетворенню її в могутню революційну силу. На осінь 1919 р. в команді бронепоезда було 95% комуністів, організовано партосередок. Разом з тим автори обходять увагою той факт, що командуванню бронепоезда не вдалося до кінця викоренити партизанщину. На сторінках книги ми практично не знаходимо, за рідкісним винятком, військових спеціалістів, які мали досвід служби у старій армії. В цьому проявився негативний підхід частини комуністів, які становили так звану «військову опозицію», до використання офіцерів старої армії на командних посадах. Не до кінця викоренена партизанщина, відсутність революційної пильності, а головне — професійальної технічної підготовки команди й стали причинами трагічної загибелі «Гандзі».

Позитивно оцінюючи в цілому рецензовану книгу, відзначимо також її окремі недоліки та упущення. Деякі важливі питання, зв'язані з формуванням команди бронепоезда, висвітлені фрагментарно. Це, насамперед, сюжети, що розкривають зв'язок між робітниками станції Гречани, які активно влилися в команду бронепоезда, і керівництвом Червоної Армії. Не у повному обсязі, на наш погляд, представлені картини з життя Г. Печенка. Це можна пояснити, очевидно, тим, що автор спогадів намагався більше акцентувати увагу не на своїй особі, а на долі бойових побратимів по команді. Разом з тим було б цікаво прочитати, як вплинули особисто на нього такі яскраві фігури із славної когорти полководців громадянської війни, як М. О. Щорс, В. М. Примаков, І. П. Уборевич, нарком освіти А. В. Луначарський, з якими зводила доля Г. Печенка.

В книзі мають місце деякі неточності фактичного характеру. На с. 16, наприклад, автори стверджують, що в результаті повстання в ніч з 14 на 15 лютого 1919 р. робітників і солдатів Проскурівського гарнізону проти петлюрівської Директорії «влада перейшла до рук Рад робітничих та солдатських депутатів». Насправді ж це повстання було придушене². На с. 39 автори говорять про 389-й полк, яким на

² Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 457.

12 липня 1919 р. командував Квятек. Проте відомо, що згаданий полк створений дещо пізніше. А в описуваний час — це була Богунська бригада³. Неточними є свідчення про те, що в липневі дні 1919 р. Таращанський полк (з травня розгорнутий в Таращанську бригаду) входив до складу 44-ї дивізії (с. 83), оскільки він влився до складу цього формування лише через місяць, у серпні 1919 р.⁴ В той же час 45-а стрілецька дивізія (названа в книзі на с. 87 помилково 2-ю Українською радянською дивізією) не могла стримувати петлорівські війська на київському напрямі, як стверджують автори (с. 112), оскільки знаходилася у Південному поході частин 12-ї армії з району Одеси в район Житомира по тилах ворога⁵.

Допущена також неточність в описі противників щорівської дивізії на Поділлі у

серпні 1919 р., серед яких названі білогвардійці та петлорівці (с. 91), тоді як 44-а дивізія М. О. Щорса воювала у той час лише з останніми. В ряді місць автори не зовсім точно дотримуються військової термінології періоду громадянської війни. Так, на с. 48 начдив Д. Шмідт названий комдивом, на с. 125 Реввійськарада — Військовою радою. Не відповідає дійсності посилення авторів на фонд № 197 Центрального архіву Міністерства оборони (с. 125), оскільки документи 12-ї армії зберігаються в Центральному архіві Радянської Армії.

І все ж книга, яка розрахована на широке коло читачів, досить переконливо розкриває одну з героїчних сторінок громадянської війни в нашій країні і, безумовно, принесе користь усім, хто її прочитає.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ),
Б. І. АНДРУСИШИН (Київ)

Одержано 16.04.90

³ Див.: Там же.— С. 61.

⁴ Див.: Там же.— С. 540.

⁵ Див.: Там же.— С. 427.

**Ю. А. Мицик, С. М. Плохія,
І. С. Стороженко.**

*Як козаки воювали:
Історичні розповіді
про запорізьке козацтво.*

Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 302 с.

Останнім часом на сторінках наукових і науково-популярних видань з'явилося чимало цікавих публікацій, присвячених такому яскравому й самобутньому явищу вітчизняної історії, як запорізьке козацтво. Книги з цієї проблематики завжди привертати велику увагу шанувальників історичного минулого України. Не стала винятком і гарно оформлена книга дніпропетровських дослідників Ю. А. Мицика, С. М. Плохія та І. С. Стороженка, яка з'явилася в серії «Давно се діялось колись».

Насамперед необхідно зауважити, що вдало продуманою є структура рецензованого видання. Побудоване на проблемно-хронологічній основі, воно являє собою низку історичних нарисів, в яких у популярній формі розповідається про виникнення запорізького козацтва, його побут і звичаї, героїчну боротьбу проти турецько-татарської й польсько-шляхетської експансії проти народу, розвиток освіти та культури в козацькому середовищі тощо. Спираючись на широке коло вітчизняних і зарубіжних джерел, багату історіографічну спадщину, автори зуміли досить повно відтворити основні етапи історичного розвитку українського козацтва, показати колоритність цього феноменального у світовій історії явища.

Як зазначається в книзі, жорстока експлуатація феодалською верхівкою Польсько-Литовської держави змушувала населення її міст і сіл шукати порятунку в

безмежних українських степах. Другою головною причиною утворення козацтва була турецько-татарська агресія, що посилювалася у XV—XVI ст. і змусила прикордонне населення об'єднуватися у військової формування. Поділяючи в цілому цю точку зору, зауважимо, що, висвітлюючи історичні передумови виникнення українського козацтва, необхідно враховувати й давньоруські традиції освоєння цього краю. Йдеться, зокрема, про появу в XII ст. у степах Північного Причорномор'я своєрідних попередників козацтва — так званих бродників, або «галицьких вигнанців». До цього слід додати й колонізаційні процеси, що мали місце на землях Південного Подніпров'я в XIV—XV ст.

Великий науковий і пізнавальний інтерес становлять наведені в книзі матеріали, де висвітлюються характерні риси військової й адміністративно-територіальної структури Запорізької Січі. Тут докладно розповідається також про обов'язки, які покладалися на козацьку старшину. Пояснюється, зокрема, хто такі були кошовий отаман, військовий суддя, писар, осаул, обозний, військовий довибиш, пушкар, тлумач, які їх символи влади тощо. Вміщені на сторінках рецензованого видання численні карти й схеми допомагають читачеві уявити структуру Війська Запорізького, полковий устрій середньовічної України та склад паланок Січі.

Неабияка увага приділяється в книзі висвітленню героїчних сторінок історії боротьби українського козацтва проти турецько-татарської експансії. Проте чомусь автори торкаються проблеми ясиру і долі невільників тільки побіжно. Очевидно, слід було б докладніше спинитися на цьому, навести історичні матеріали про українських бранців, що, примусово оселяючись в Криму, справляли великий вплив на розви-

ток його господарського й культурного життя. Цікаво було б довідатися також про демографічну структуру й етнічний склад середньовічного населення півострова. Наприклад, відомий американський тюрколог, вчений із світовим ім'ям О. Й. Пріцак стверджує, що український етнос на території тогочасного Криму був домінуючим. Отже, авторам треба було висловити і своє ставлення до цього малодослідженого у вітчизняній історіографії питання.

На сторінках рецензованої праці висвітлюються передумови й хід ряду козацьких повстань проти польсько-шляхетського панування на українських землях наприкінці XVI — в середині XVII ст. Як відомо, кульмінацією цієї боротьби стала визвольна війна українського народу 1648 — 1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Матеріал викладено цілком достовірно і повно. Проте, на жаль, автори обмежилися тільки схематичним викладом перебігу основних військових дій. Поза їхньою ува-

гою опинилася така важлива проблема, як формування української державності, роль у цьому процесі Війська Запорізького й особисто Б. Хмельницького. У цьому зв'язку дискусійною є точка зору авторів щодо акту 1654 р. та вживання ними терміну «возз'єднання».

Насамкінець звернемо увагу на кілька дрібних, проте, прикрих помилок, що вкралися до книги. Так, відомий турецький мандрівник і письменник Е. Челебі помилоково називається в ній арабським хроністом. У підтекстовці до однієї з мініатюр, на якій зображено О. Дашкевича, помилоково вказується інше прізвище — К. Косинський.

Звичайно, наведені тут зауваження аж ніяк не знижують позитивного значення рецензованої праці. Вона стане у пригоді не тільки фахівцям-історикам, а й широкому колу читачів.

В. М. РИЧКА (Київ)

Одержано 24.09.90.

Археология Украинской ССР: Библиогр. указатель. 1918 — 1980 / АН УССР. Центр. научн. б-ка им. В. И. Вернадского.

*Сост.: И. Г. Шовкопляс, Н. Г. Дмитренко
Киев: Наук. думка, 1989.— 560 с.*

Широкий розмах експедиційних робіт по вивченню археологічних пам'яток України та теоретичних досліджень з теми зумовив появу великої кількості друкованих праць. Тому давно постала настійна потреба систематизувати ці численні матеріали і ознайомити з ними як учених, так і широкі кола краєзнавців.

Рецензована книга є вдалим прикладом успішного виконання цього важливого наукового завдання. Це — фундаментальний покажчик літератури з археології України, опублікованої в Радянському Союзі більш як за 60 років. Вихід у світ цієї книги, до якої включено понад 15 тис. друкованих праць, — визначна подія в розвитку археологічної науки на Україні.

При підготовці покажчика його автори ретельно добирали літературу залежно від її важливості й наукової цінності. Так, виходячи з того, що покажчик повинен не тільки відобразити сучасний стан вивчення археологічних пам'яток на Україні, а й висвітлити основні питання розвитку археології в республіці, до нього поряд з науковими дослідженнями включена й частина праць хронікально-інформаційного та науково-популярного характеру, які мають самостійне значення. Разом з тим, укладачі покажчика цілком обгрунтовано не включили до нього праці, які містять незначний обсяг наукової інформації (такі, зокрема, є виставки по експозиціях музеїв і виставок, тези доповідей студентських конференцій, хронікальні повідомлення про різні наради, сесії та конференції, короткі повідомлення в популярних журналах тощо). Не увійшли до нього й ав-

тореферати дисертацій, опублікованих у вигляді монографій, а також ранні видання книжок, перевиданих пізніше без істотних виправлень та доповнень.

Тематична структура (схема) покажчика складається з 11 розділів: історія й діяльність наукових установ і товариств, музеїв і вузів; охорона пам'яток; персоналії; загальні праці (узагальнюючі й оглядові, теорія і практика досліджень, сесії й конференції, бібліографічні посібники); палеоліт і мезоліт; неоліт; епоха міді-бронзи; ранній залізний вік; античні держави Північного Причорномор'я; стародавні східні слов'яни; Стародавня (Київська) Русь; середньовічні пам'ятки (пам'ятки українського середньовіччя та пам'ятки слов'янських племен і народностей). Структура відповідає схемі періодизації історії людства, прийнятій в радянській археології.

Належна увага в покажчику приділена й бібліографічним посібникам. Вони виділені в окрему рубрику в розділі загальних праць. Це — окремі видання і статті (підбірки) у збірниках і журналах та послання на книги, які містять значну кількість назв у списках використаної й рекомендованої літератури та посторінкових посиланнях. Подібні бібліографічні матеріали виділені й в кінці всіх тематичних розділів покажчика. Завдяки цьому рецензована праця практично є бібліографічним посібником з археології України за весь період її розвитку на території республіки.

Література в тематичних розділах покажчика систематизована здебільшого відповідно до датувань та історико-культурних визначень пам'яток їх дослідниками. Разом з тим, у міру потреби до них внесено необхідні зміни і уточнення, виходячи із сучасного рівня розвитку археології. Назви багатьох праць доповнені географічними, хронологічними та іншими уточнюючими відомостями.

Високою науковою цінністю відзначається

допоміжний бібліографічний апарат покажчика — це іменний, тематичний та предметний покажчик. Підготовка двох останніх вимагала величезних зусиль та глибоких знань змісту відібраної літератури. Кожний, хто займається чи цікавиться археологією України, знайде за їх допомогою те, що йому необхідне. Це, по-суті, додаткові, більш детальні рубрики основних структурних розділів покажчика.

У географічному покажчику міститься територіально-адміністративна прив'язка всіх археологічних пам'яток України, описаних в працях, включених до покажчика. Це особливо необхідно музейним працівникам та краєзнавцям, активістам Товариства охорони пам'яток історії та культури.

До допоміжного апарату покажчика включено також список основних використаних джерел — радянських видань, в яких є матеріали з археології України та інших, тісно пов'язаних з нею наук.

Такий повний і всеохоплюючий бібліографічний покажчик радянської літератури з археології України підготовлений вперше. Його вихід у світ є помітною подією в історії розвитку всієї археологічної науки в республіці. Він сприятиме розширенню джерелознавчої бази вивчення давньої та середньовічної історії населення території республіки й сусідніх з нею країн Східної й Центральної Європи, поліпшенню навчальної, музейної та краєзнавчої роботи.

Заслугує схвалення ініціатива Інституту археології АН УРСР, який підготував покажчик як додатковий том до другого видання тритомної праці «Археология Украинской ССР», та велика робота працівників Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР.

Виключно цінне поєднання узагальнюючої та бібліографічної праць в єдиному комплексі, вперше здійснене в масштабах цілої наукової дисципліни, безперечно стане прикладом для наслідування в інших наукових дисциплінах.

Висока оцінка покажчика не означає,

однак, що в ньому немає тих чи інших слабких місць та недоліків, зокрема в плані повноти охоплення існуючих матеріалів та бібліографічного опису окремих праць.

Насамперед звертає на себе увагу майже повна відсутність у покажчику праць, присвячених дослідженню археологічних пам'яток кримсько-татарської культури, авторами яких були не лише дослідники татарської національності (О. А. Акчокракли, У. А. Боданінський, Я. Кемаль), звинувачувані у кримсько-татарському націоналізмі, а й інші радянські вчені (І. М. Бороздін, Б. М. Засипкін, І. Ю. Крачковський, Б. О. Куфтин та ін.)

На жаль, відсутні в рецензованій праці дослідження з археології та суміжних з нею наукових дисциплін багатьох українських вчених — М. С. Грушевського, Ф. К. Вовка, В. Б. Антоновича, П. П. Куріпного, В. Ю. Данилевича, В. М. Щербаківського, а також матеріали про їх життя й наукову діяльність.

На нашу думку, цей недолік слід виправити під час перевидання цього покажчика, в чому є настійна потреба, оскільки через мізерний тираж (1 тис. примірників), він відразу ж став бібліографічною рідкістю. Можливе внесення цих праць та матеріалів до аналогічного покажчика літератури з археології України за 1981 — 1990 рр., який, як відомо, готується в ЦНБ АН УРСР.

Бажано було б поповнити розділ «Персоналії», включивши до нього матеріали про дослідників ряду наукових дисциплін, тією чи іншою мірою пов'язаних з археологією України.

Вказані недоліки і висловлені побажання не знижують позитивної оцінки покажчика, який вводить до широкого наукового обігу дані про джерела давньої і середньовічної історії населення України.

М. М. БОНДАР (Київ)

Одержано 01.08.90.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.

С. О. Єкельчик (Київ)

Перші міжнародні Драгоманівські читання в Інституті філософії АН УРСР

11 вересня 1990 р. в Інституті філософії АН УРСР відбулися перші міжнародні Драгоманівські читання. Їх організаторами виступили сектор історії філософії на Україні (зав. сектором д-р філос. наук В. М. Нічик) та редакція журналу «Філософська і соціологічна думка». Вступним словом читання відкрив директор Інституту філософії, акад. АН УРСР В. І. Шинкарук. Він наголосив на актуальності творчої спадщини М. П. Драгоманова, розповів про заходи по відзначенню у наступному році 150-річчя з дня народження мислителя.

З доповіддю «Драгоманов і Болгарія», в якій проаналізовано болгарський період життя й діяльності М. П. Драгоманова, виступили проф. М. Д. Бичваров (Болгарія) та д-р філос. наук В. С. Горський. Д-р іст. наук В. Г. Сарбей зробив доповідь «Соціалістичні ідеї в світогляді Драгоманова». В доповіді д-ра філос. наук А. М. Колодного і канд. філос. наук Л. О. Філіпович йшлося про проблему національного та релігійного в творчій спадщині М. П. Драгоманова. Д-р філос. наук М. В. Попович виступив з доповіддю «М. П. Драгоманов і український гуманізм».

Значний інтерес у присутніх викликав виступ канд. філос. наук В. С. Лісового з порівняльним аналізом світогляду М. Драгоманова і Д. Донцова.

Болгарська дослідниця канд. іст. наук Н. І. Бичварова прочитала доповідь «Вихованці учбових закладів України і болгарське культурно-наукове відродження в ХІХ ст.», в якій було вказано також на великий моральний авторитет М. П. Драгоманова серед української та болгарської молоді.

«Драгоманов і Франко» — тема доповіді канд. філос. наук В. Г. Герасим'яка (Дрогобич). Відзначивши, що історія взаємовідносин двох мислителів довгий час фальсифікувалась, дослідник заявив про необхідність об'єктивної оцінки їх світогляду.

С. О. Єкельчик, говорячи про федералізм Драгоманова, наголосив на універсальності розуміння мислителем цього принципу. Доповідач нагадав також про високу оцінку, яку в 1906 р. дав видатний німецький філософ і соціолог Макс Вебер драгоманівському конституційному проекту «Вільна спілка» (1884).

Канд. філос. наук А. Стайнев (Болгарія) зробив доповідь на тему «М. П. Драгоманов як дослідник болгарської міфології». Канд. філос. наук М. І. Лук спинився на взаємовідносинах М. П. Драгоманова з революційним рухом 70-х років ХІХ ст. Доповідач наголосив, що саме Драгоманов, а не Плеханов, був першим критиком народницького селянського (общинного) соціалізму.

Канд. філос. наук П. Я. Мирошниченко (Донецьк) присвятив свій виступ аналізу одної з найголовніших праць мислителя — «Шевченко, українофіли і соціалізм». На його думку, до багатьох положень цієї праці Драгоманова нам слід повернутись (напр., про те, що Шевченко не був свідомим революціонером і т. п.).

Жваво пройшло обговорення виступів, у якому взяли участь П. Я. Мирошниченко, В. С. Лісовий, В. Г. Сарбей, В. С. Горський та ін.

Особливо гостру дискусію викликали деякі положення доповіді В. С. Лісового «Драгоманов і Донцов». Як важливий крок вперед у радянському драгоманознавстві учасники обговорення відзначили положення, котрі чітко пролунали у доповідях В. І. Шинкарука та В. Г. Сарбея: «в своїй оцінці Драгоманова Ленін був неправий», «критика Леніним Драгоманова не була далеко у всьому ні заслуженою, ні закономірною, ні справедливою». Драгоманівські читання зруйнували багато стереотипів і поставили ряд запитань, на які нині не можна дати остаточних відповідей.

Від імені дирекції Інституту філософії АН УРСР д-р філос. наук А. Т. Гордієнко підбив підсумки читань і подякував їх учасникам. Вирішено й надалі раз на два роки проводити на базі Інституту філософії міжнародні Драгоманівські читання. Матеріали читань планується видати у вигляді збірника статей у видавництві «Наукова думка».

Одержано 24.10.90.

Н. О. Терентьєва (Київ)

XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури

28 липня — 26 серпня 1990 р. у м. Салоніки (Греція) відбулася Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури. Вона була організована Інститутом балканських досліджень м. Салоніки. Діяльність школи представляє великий інтерес для вчених різних спеціальностей: філологів, археологів, істориків, мистецтвознавців, економістів та ін.

Головними завданнями, що ставить Інститут балканських досліджень при проведенні школи, є вивчення грецької мови, поширення основних знань з історії та культури Греції, об'єднання зусиль учених різних спеціальностей і країн у дослідженні історії світової культури, а також сприяння встановленню взаєморозуміння й дружби між народами.

147 чол. з більш ніж 30 країн світу (Австрія, Бельгія, Болгарія, Німеччина, Великобританія, Італія, Іспанія, Португалія, США, СРСР, Франція, Чехословаччина, Югославія та ін.) взяли участь у роботі Міжнародної школи. Більшість з них — студенти й викладачі вищих навчальних закладів, наукові співробітники. Радянський Союз був представлений Московським державним університетом та Інститутом історії Академії наук Української РСР.

Програма навчання в школі включала інтенсивний курс грецької мови з обов'язковим складанням іспиту, а також три факультативних курси з історії та культури Греції.

Курс «Культура Стародавньої Греції» складався з ряду лекцій проф. Ф. Петсаса про класичне мистецтво та археологію в Македонії, а також екскурсій до музеїв, що знайомили з культурою архаїчного й класичного періодів Стародавньої Греції. Значний інтерес викликало відвідання археологічних центрів — Діона, розташованого у підніжжя Олімпу, Пелли — столиці Македонської держави в IV ст. до н. е. та Філіпп — одного з великих міст того ж періоду. Там були організовані зустрічі з відомими грецькими істориками, які докладно ознайомили присутніх з археологічними знахідками і відповіли на їх численні запитання.

Курс «Культура та мистецтво Візантії» включав ряд лекцій проф. Т. Корреса «Введення до візантієзнавства», д-ра А. Ментоса «Ар-

хеологічні пам'ятники м. Салоніки». Значний інтерес викликала лекція отця Макаріоса з монастиря Св. Симона (Афон), присвячена історії заснування й сучасному стану в афонських монастирях. У ній відзначалися традиції взаємозв'язків між ними та Києво-Печерською Лаврою. Отець Макаріос підкреслив, що у бібліотеках Афона знаходиться близько 20 тис. книг, багато з яких представляють великий інтерес і потребують більш докладного наукового вивчення.

Студенти школи одержали протягом тижня можливість ознайомитися з історичними та архітектурними пам'ятниками Афона. Відвідання монастирів Метеори розширило їх знання про історію та культуру Греції в XIV—XVII ст. Ряд лекцій був присвячений історії грецької держави в XVIII—XIX ст., зокрема національно-визвольному руху на Балканах. Їх прочитали д-ри В. Гунаріста А. Карафасіс.

Численний матеріал був представлений факультативним курсом «Історія, мистецтво і література сучасної Греції». Лекції, прочитані на ньому проф. К. Сволопулосом, проф. К. Хадзіконстантину, д-ром М. Негчепонті-Делінакі, проф. К. Дімадісом та І. Фрерісом, проф. А. Качасапасісом присвячувалися міжнародним, економічним та культурним зв'язкам грецької держави із зарубіжними країнами.

Вперше за 18 років існування школи в її роботі взяв участь представник України. Цьому сприяло, як підкреслили Президент Ради Інституту балканських досліджень проф. А.-Є. Н. Тахіаос та директор цього інституту проф. К. Куфа, встановлення наукових зв'язків між Інститутом історії АН УРСР та Інститутом балканських досліджень у м. Салоніки. Сподіваємося, що надалі вони будуть розширюватися. Традиції культурних, економічних і політичних зв'язків між Україною та Грецією сягають глибини віків, їх вивчення становить великий науковий інтерес.

Одержано 24.09.90.

Маркіна Валентина Олексіївна

На 80-му році життя після тяжкої хвороби померла історик-медієвіст, доктор історичних наук, професор Валентина Олексіївна Маркіна.

Народилася В. О. Маркіна 24 грудня 1910 р. у с. Теплівці Пирятинського району Полтавської області в сім'ї вчителя. Після закінчення в 1929 р. Прилуцького педагогічного технікуму працювала учителем у с. Наталівка на Полтавщині. В 1933—1937 р. навчалася на історичному факультеті Московського педагогічного інституту. Після його закінчення Наркомат освіти РРФСР направив її на роботу в Іжевський педінститут, де з 1937 по 1945 рр. вона читала курс історії середніх віків. У 1944—1945 рр. В. О. Маркіна навчалася в заочній аспірантурі при кафедрі історії середніх віків МДУ ім. М. В. Ломоносова, після закінчення якої захистила кандидатську дисертацію «Французьке село Шампані напередодні 1789 р.».

З 1945 р. Валентина Олексіївна стала працювати у Київському державному університеті, з яким пов'язала всю свою подальшу наукову та педагогічну діяльність. Після виходу в світ книги «Магнатьське помістя Правобережної України другої половини XVIII ст.», у 1962 р. захистила її як докторську дисертацію і невдовзі одержала звання професора. Протягом 1961—1984 рр. В. О. Маркіна завідувала кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків. Останні роки працювала професором цієї кафедри.

В. О. Маркіна—автор понад 70-ти наукових праць, у тому числі 2 монографій. Вона—співавтор і член редколегії багатотомної «Історії Української РСР», член редколегії по виданню документів з історії селянського руху на Україні та ряду довідкових видань з історії України.

Науково-дослідну роботу Валентина Олексіївна поєднувала з плідною педагогічною діяльністю. Її спецкурси з «Історії культури Західної Європи доби феодалізму» та нормативні курси постійно користувалися підвищеним інтересом у студентів.

Заслуги В. О. Маркіної як вченого і педагога були відзначені орденом Трудового Червоного Прапора, Почесною Грамотою Верховної Ради УРСР.

Світла пам'ять про Валентину Олексіївну назавжди лишиться в серцях її колег, товаришів і численних учнів.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинищина и судьба западноукраинской интеллигенции (20—40-е годы XX ст.) 3

К 500-летию возникновения украинского казачества

- Смолий В. А. Традиции освободительной войны 1648—1654 гг. в антифеодальной борьбе на Украине (вторая половина XVII—XVIII ст.) 13

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Пирог Р. Я. Из истории Государственного Политического управления Украины 24
Дукельский С. ЧК — ГПУ 25
Зинченко, А. Л. (*Винница*). Из истории крестьянского движения на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX ст. 36
Малиновская Е. А. Трудовая эмиграция из Югославии (60—80-е годы) 46

Трибуна молодого автора

- Безотосный Н. Т. Легкая промышленность Украины (1919—1925 гг.) 57
Кулинская С. Е. (Чернигов). Некоторые вопросы отечественной урбанистики периода капитализма 60

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Варшавчик М. А. Вузовский курс политической истории XX ст.: предмет, метод, задачи 67

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Севельев В. Л. Страницы политической биографии Н. В. Подгорного 78

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Сас П. М. Украинско-польский мыслитель эпохи Возрождения Станислав Ориховский: на пути к историзму нового времени 87

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- К истории межнациональных процессов на Украине (*Продолжение*) 99

ВОСПОМИНАНИЯ

- Хвиль М. Н. (*Полтава*). Как крестьяне писали письма Сталину 113

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Максудов С. (*США*). Демографические потери населения Украины в 1930—1938 гг. 121
Приймак Т. (*Канада*). Конституционный проект М. Грушевского из 1905 г. 127

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепинцы (*Продолжение*) 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Зайцев А. Ю. (*Львов*). Прикарпаття під прапором Рад 147
Станчев М. Г. (*Харьков*), Эпштейн А. И. (*Харьков*). В. М. Волковинский, С. В. Кульчицкий. Християн Раковський. Політичний портрет 149
Кравец Н. Н. (*Винница*). А. В. Санцевич. Методика исторического исследования 150
Березовчук Н. Д., Андрусихин Б. И. Г. А. Печенко, А. П. Реент. Бесстрашный бронепоезд 151
Рычка В. М. Ю. А. Мицик, С. М. Плохий, І. С. Стороженко. Як козаки воювали 153
Бондарь Н. Н. Археология Украинской ССР. Библиографический указатель (1918—1980) 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Екельчик С. А. Первые международные Драгомановские чтения в Институте философии АН УССР 156
Терентьева Н. А. XVIII Международная летняя школа по изучению греческого языка, истории и культуры 157
Маркина Валентина Алексеевна 159

НОВІ КНИГИ

Горбачев М. С. Уроки войны и победы: Докл. на торжеств. собрании, посвящ. 45-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне, 8 мая 1990.—М.: Политиздат, 1990.—31 с.

Идти вместе дорогой перестройки: Выступление М. С. Горбачева перед делегатами XXI съезда ВЛКСМ; Ответы М. С. Горбачева на вопросы делегатов съезда, 10 апр. 1990 г.—М.: Политиздат, 1990.—32 с.

Аркас М. М. Історія України—Русі: Факс. вид.—К.: Вища шк., 1990.—456 с.

Балицкий Г. В. Вибухи гримлять на Волині.—К.: Молодь, 1990.—191 с.

Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII—XVIII веков в структуре переходной эпохи от феодализма к капитализму.—М.: Наука, 1990.—256 с.

Варшавский договор: история и современность.—М.: Воениздат, 1990.—256 с.

Великая Отечественная война, 1941—1945: События. Люди. Документы: Крат. ист. справочник.—М.: Политиздат, 1990.—464 с.

Вождь. Хозяин. Диктатор.—М.: Патриот, 1990.—575 с.

Волкогионов Д. А. Триумф і трагедія: у 2 кн. Кн. 2: Політ. портр. Й. В. Сталіна.—К.: Політвидав України, 1990.—671 с.

Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России.—М.: Наука, 1990.—264 с.

Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринт. відтворення вид. 1913 р.—К.: «ІСЕ — Україна»; журн. «Радуга», 1990.—524 с.

Дем'янюк Г. С. Дума Червоного бору: Красзнав. нариси.—Львів: Каменяр, 1990.—120 с.

Забывтые страницы...—К.: Молодь, 1990.—63 с.—(ЛКСМ Украины: история и современность).

Из истории Великого Октября и гражданской войны, 1917—1920 гг.: Межвуз. сб.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.—143 с.

Исторические записки: Т. 118.—М.: Наука, 1990.—350 с.

История без «белых пятен»: Дайджест прессы, 1987—1988.—Л.: Лениздат; Социально-коммерч. фирма «Человек», 1990.—543 с.

Компартія України: Цифри. Матеріали: До ХХVIII з'їзду КП України: Довід.—К.: Політвидав України, 1990.—253 с.

Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1917—1922: Документы и материалы.—М.: Наука, 1990.—399 с.

Кохан В. Р. Зв'язковий Леніна.—Львів: Каменяр, 1990.—160 с.

Куда идет комсомол?: Сб.—М.: Мол. гвардия, 1990.—222 с.

Медведев Р. Они окружали Сталина.—М.: Политиздат, 1990.—351 с.

Наумов В. П., Рябов В. В., Филиппов Ю. И. Об историческом пути КПСС: Поиски новых подходов.—М.: Политиздат, 1990.—207 с.

Обряды и верования древнего населения Украины: Сб. науч. тр.—К.: Наук. думка, 1990.—136 с.

Паливода С. С. Трагедия и подвиг Бухенвальда.—Львов: Свит, 1990.—237 с.

I съезд РКСМ: 29 октября—4 ноября 1918 г.: Протоколы.—М.: Мол. гвардия, 1990.—192 с.

Повертаючись до джерел.—К.: Молодь, 1990.—70 с.—(ЛКСМ України: історія і сучасність).

Руденко Р. Г. Проблемы партийно-политического обеспечения развития технического творчества рабочих промышленности УССР (конец 50-х — 60-е годы).—Х.: Основа, 1990.—176 с.

Рыбалко Е. Р. По следам Победы: Очерки о героях боев за Крым: Симферополь: Таврия, 1990.—119 с.

Серобаба В. Я. Советская Украина — 90.—К.: Политиздат Украины, 1990.—74 с.

Сіонізм: минуле і сучасне.—К.: Політвидав України, 1990.—120 с.

Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России.—М.: Правда, 1990.—767 с.

Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907—1914 гг.—Л.: Наука, 1990.—269 с.

Українська РСР у цифрах у 1989 році: Корот. стат. довід.—К.: Техніка, 1990.—207 с.

Федоренко Ф. И. Годы партизанские, 1941—1944.—Симферополь: Таврия, 1990.—287 с.

Федоров И. Ф. Партизанские версты: Воспоминания командира соединения.—К.: Политиздат Украины, 1990.—223 с.

Якименко М. А. Сорочинська трагедія.—К.: Політвидав України, 1990.—126 с.

1 крб. 80 к.

Індекс 74499

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн. 1991. № 1. 1—160.

НАУКОВА ДУМКА